

B O S A N S K I J E Z I K

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

15

BOSANSKI JEZIK

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

15

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Ahmet Kasumović, Remzija Hadžiefendić-Parić, Amira Turbić-Hadžagić, Marica Petrović,
Marijana Nikolić, Sead Nazibegović, Azra Verlašević, Izet Beširović, Mirsad Kunić

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Refik Bulić

Urednički savjet / Board of consulting editors

Josip Baotić (Sarajevo)
Wayles Browne (Ithaca)
Enver Halilović (Tuzla)
Senahid Halilović (Sarajevo)
Dževad Jahić (Sarajevo)
Marko Jasenšek (Maribor)
Najil Kurtić (Tuzla)

Mario Brdar (Osijek)
Zrinjka Glovacki-Bernardi (Zagreb)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Ivo Pranjković (Zagreb)
Josip Silić (Zagreb)
Yusuf Ziya Sümbüllü (Aydn)
Aleksander Urkom (Budapest)

Lektori / Language editors

Autori

Časopis je indeksiran u / The journal is indexed in

EBSCO, C.E.E.O.L. (Central and East European Online Library), MLA (Modern
Language Association)

Dizajn / Design by

Maja Hrvanović

Izdavač i adresa Uredništva / Address of publisher and editors

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 TUZLA
BiH

Časopis izlazi jednom godišnje.

ISSN 1512-5696

B O S A N S K I J E Z I K

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

15

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost

Faculty of Philosophy of Tuzla University
Department for the Bosnian Language and Literature

Tuzla, 2018.

SADRŽAJ

TABLE OF CONTENTS

RASPRAVE I ČLANCI

Refik Bulić

Zamjenički oblik *tko* u standardnome bosanskom jeziku i bosanskim dijalektima / Pronoun Form *tko* in the Standard Bosnian Language and Bosnian Dialects..... 9

Sedina Brkić-Međedović

Zavisna brojčana kvalifikacija / Dependant Numerical Qualification 17

Diana Ristivojević

Modalna partikula *schon* u njemačkom i ekvivalenti u bosanskom jeziku / Modal Particle *SCHON* in German and Equivalents in Bosnian Language 27

Kemal Avdagić

High School Students' Apology Strategies in English and the Bosnian Language / Načini iskazivanja izvinjenja učenika srednjoškolskog uzrasta na engleskom i bosanskom jeziku..... 47

Alma Denić-Grabić

Prostor između: *Uhode, Hodža Strah* i *Nevakat* Derviša Sušića / The Space in Between: *Uhode, Hodža Strah* and *Nevakat* by Derviš Sušić 63

Alma Denić-Grabić

Putovanje, pripovijedanje, kulturni sinkretizam: *Sedam dana po Bosni* Ivana Lovrenovića / Travel, Narration and Cultural Syncretism: *Sedam dana po Bosni* by Ivan Lovrenović..... 81

Munir Mujić

Pričanje pjesme i pjevanje priče: narativni karakter Muallake al-Harisa Ibn Hilizze / Narrating the Poem and Reciting the Story: Narrative Character of Al-Harith Ibn Hilliza's Qasida..... 93

Munir Mujić

Tragično u romanu *Gavranovo pamćenje* al-Hattaba al-Mazruija / Tragic in the novel *The Raven's Memory* of al-Hattab al-Mazrui..... 113

Refik Bulić

Govori Tuzle i okolice u bosanskoj dijalektologiji / The Speech of Tuzla and Its Surroundings in Bosnian Dialectology..... 127

PRIKAZI, OCJENE, OSVRTI

Halid Bulić

Koristan priručnik za analizu teksta..... 141

Upute za autore / Guidelines for Authors 145

RASPRAVE I ČLANCI

Refik BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

ZAMJENIČKI OBLIK *tko* U STANDARDNOME BOSANSKOM JEZIKU I BOSANSKIM DIJALEKTIMA

Zamjenički oblik *tko* danas se vrlo često smatra odlikom samo hrvatskog jezika i jednom od razlika između bosanskog i hrvatskog jezika. U ovome se radu pokazuje da to nije tačno i da zamjenički oblik *tko* pripada i bosanskom jeziku, a ne samo hrvatskom, te da je zastupljen u nekim gramatikama, rječnicima i pravopisima bosanskog jezika, ali i u savremenim mjesnim govorima ijekavskošćakavskog dijalekta.

Ključne riječi: zamjenički oblik *tko*, bosanski jezik, hrvatski jezik, bosanski dijalekti, ijekavskošćakavski dijalekt

U savremenoj jezičkoj praksi upotrebe standardnoga bosanskog jezika zamjenički oblik *ko* gotovo je u potpunosti potisnuo upotrebu zamjeničkog oblika *tko*, tako da se ovaj drugi počeo smatrati odlikom hrvatskog jezika. Ovakvi se stavovi, nažalost, mogu čuti i na naučnim skupovima i pročitati u nekim radovima. Razlog je tome nedovoljno poznavanje činjenica o historijskom razvoju bosanskog jezika i savremenog stanja u organskim idiomima bosanskog jezika, ali i u činjenici da je zamjenički oblik *tko* potisnula i savremena jezička norma bosanskog jezika. Cilj je ovoga rada pokazati da zamjenički oblik *tko* ne treba smatrati samo odlikom hrvatskog jezika, već da on istovremeno pripada i bosanskom jeziku i da je pogrešno uzimati ga kao diferencijalnu crtu ovih dvaju jezika.

Nominativni lik zamjenice *ko* nastao je tek u petnaestom stoljeću od starijeg oblika *kɔto*, u kojemu je prvo izgubljen poluglas (*kɔto* > *tko*) a potom izvršena metateza fonema /k/ i /t/, što je dalo nominativni oblik upitno-odnosne zamjenice *tko*. U literaturi

se navodi kako je pojavu oblika *ko* umjesto *tko* uvjetovala alternacija *t / ø*, tj. gubljenje jednoga od dva eksplozivna konsonanta koji su se našli jedan pored drugoga (*t* ispred *k*). Ovdje, naravno, treba uzeti u obzir i analogiju prema ostalim padežnim oblicima paradigme ove zamjenice: gen. *kog(a)*, dat. *kom(e) / (u)*, akuz. *kog(a)*, instr. *kim(e)*, lok. (*o*) *kom(e)*, koja je također utjecala na pojavu oblika *ko* u nominativu.¹

Ovo uprošćavanje konsonantske skupine *tk > k* novija je štokavska pojava u bosanskom jeziku, a to znači da je zahvatila samo jedan dio bosanskohercegovačkih govora, odnosno da se konsonantska skupina *tk* u zamjeničkom obliku *tko* još uvijek čuva u starijim bosanskim govorima.²

Zamjenički oblik *tko* još uvijek se čuva u mnogim savremenim mjesnim bosanskohercegovačkim govorima, prvenstveno u govorima ijekavskošćakavskog dijalekta, tj. na širokom prostoru između Drine na istoku i Bosne i Usore na zapadu, te Save na sjeveru i Sarajeva na jugu. Neko može pomisliti da se ovaj podatak odnosi na govore Hrvata u Bosni i Hercegovini, što nikako nije tačno, jer se u brojnim mjesnim govorima sa hrvatskim stanovništvom upotrebljava oblik *ko*, kao što se u brojnim bosanskohercegovačkim mjesnim govorima sa bošnjačkim stanovništvom upotrebljava zamjenički oblik *tko*. Iznenađenje svakako može predstavljati i podatak da se u nekim bosanskohercegovačkim govorima sa srpskim stanovništvom upotrebljava zamjenički oblik *tko*. To potvrđuju primjeri koji su zabilježeni u istraživanjima bosanskohercegovačkih govora. Prvo ćemo navesti primjere upotrebe zamjeničkog oblika *tko* u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine prema popunjenim kvestionarima „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine a potom i kasnije podatke potvrđene u govorima ijekavskošćakavskog dijalekta.

Oblik *tko*, uz *ko*, potvrđen je u mnogim popunjenim upitnicima *Pitanja o govoru prostoga naroda*³, koji su popunjeni na različitim mjestima u Bosni i Hercegovini 1897.

1 V. npr. Marković 1974: 116.

2 Oblici *tko* i *ko* potvrđeni su u krajišničkim pismima iz 17. i 18. stoljeća na cijelom prostoru njihova nastanka, „s tim da je *ko* frekventnije u Hercegovačkom sandžaku, a *tko* u primorju i sjeveroistočnoj Bosni“ (Nakaš: 2010: 296).

3 O kvestionaru *Pitanja o govoru prostoga naroda* v. i u: Refik Bulić: Razvoj dijalektologije u Bosni i Hercegovini i njezini zadaci u narednom periodu, Bosanski jezik, Tuzla, 1999; Muhamed Šator: Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine, Univerzitet “Džemal Bijedić”, Mostar, 2004; Refik Bulić: Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskog kraja, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2004; Refik Bulić: Ekavska zamjena jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine, Pismo, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2004; Senahid Halilović i dr.: Govor grada Sarajeva, Slavistički komitet, Sarajevo, 2009; Refik Bulić: Iz bosanske dijalektologije, PrintCom, Tuzla, 2009; Refik Bulić: Popunjeni tuzlanski upitnici „Pitanja o govoru prostog naroda“ iz 1897. godine, Bosanski jezik, broj 12, 2015; Haris Čatović: Vokalski sistem u govorima jugoistočne Bosne u anketi Pitanja o govoru prostoga naroda (1897) i popunjenim upitnicima za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora (1975-1986), Književni jezik, Institut za jezika, Sarajevo, 2018.

godine. Ovaj je podatak značajan zbog toga što je oblik *tko* zabilježen i kod muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, a ne samo kod katoličkog, kako bi mnogi očekivali.

Tako je u Tuzli u jednom popunjenom upitniku u odgovoru na pitanje 68 potvrđeno *tko, nitko, netko*, uz *ko, niko, neko*,⁴ a u drugom isto to, uz napomenu da u selu Pasci govore i *nitkoga*.⁵ U okolici Banje Luke kod pravoslavnog stanovništva potvrđeno je *tko* i *nitko*⁶ te u okolici Biljeljine *tko, nitko, netko* kod „istočno-pravoslavne vjere“, kako stoji u napomeni.⁷ U mjestu Ulog, kotar Nevesinje, „srp. prav. paroh“ Risto Terzić potvrdio je *tko, nitko, netko*, čak i *netkoga*.⁸ Potvrde postoje i u upitniku iz Foče: *tko, nitko, netko*⁹ te u upitniku iz Višegrada: *tko, nitko, netko*, uz napomenu da je običnije *niko, neko, nikoga*.¹⁰

Potvrde o zamjeničkom obliku *tko* postoje i u mnogim drugim upitnicima iz 1897. godine, a ove smo odabrali samo kao ilustraciju toga stanja u vremenu od prije više od jednoga stoljeća u nekim mjestima za koja bez dobrog poznavanja stanja govora na kraju devetnaestog stoljeća ne bismo pomislili da su imali oblik *tko*.

Podatke o upotrebi oblika *tko* nalazimo i u drugoj dijalektološkoj literaturi. Tako Brabec (2012: 108) o tome piše: „U složenicama se u nominativu čuje *tko* češće nego kad je samo. (...) Popis mjesta pokazuje da *tko* imaju musl. i kat. u središnjem i zapadnom dijelu oblasti, a pravosl. na Ozrenu“.

O tome da ijekavskoćakavski govori najbolje čuvaju *t* u *tko* podaci se daju i u Brozović 1966: 140: „(...) iješć. govori spadaju među one koji u štokavštini najbolje čuvaju *t* u *tko* (u Kreševu i između Krivaje i Bosne *t* je redovno, a na Ozrenu i prav. govore *tko*.“

U knjizi *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: živinički kraj* (Bulić 2014: 154) o odnosu *ko – tko* piše: „Češće je *ko*, ali nije neobičan ni oblik *tko*“, a na str. 156: „U svim su govorima alternativni nominativni oblici *něko / nětko*. Drugi su uglavnom odlika starijih govornih predstavnika“, a u fusnoti se daje napomena da ista konstatacija vrijedi za opće zamjenice *sväko / svätko*.¹¹

U govoru Tuholja kod Kladnja potvrđena je naporedna upotreba zamjenica *svako* i *svatko*, *ko* i *tko*, *neko* i *netko*, *iko* i *itko*, *niko* i *nitko* (Halilović 1990: 322–323).

Zamjenički oblik *tko* potvrđen je i u Tarevu kod Kladnja, u kojemu živi bošnjačko stanovništvo, te u području Vareš – Zabrežje, gdje živi hrvatsko stanovništvo, a naporedni oblici *tko* i *ko* potvrđeni su u Kladnju među bošnjačkim stanovništvom (Peco 1990: 195).

4 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14569/1973.

5 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14572/1973.

6 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14373/1973.

7 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14387/1973.

8 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14510/1973.

9 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14449/1973.

10 FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14585/1973.

11 U tešanjско-maglajskim ekavsko-jekavskim govorima *tko* je potvrđeno samo u jednom mjesnom govoru, kao i *netko* i *nitko*, i to naporedo sa *ko, neko* i *niko*. Za oblik *svatko* potvrde su iz dva mjesna govora, ali opet naporedo sa *svako*. Vidi: Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskoga kraja (Bulić 2013: 207–210).

U govorima sjeverne i sjeveroistočne Bosne oblik *tko* potvrđen je kod Bošnjaka u Repniku kod Banovića, Medakovu i Bobarama kod Tešnja, kod Hrvata u Doknju kod Tuzle, a naporedni oblici *ko* i *tko* kod Bošnjaka u Perovićima kod Zavidovića, kod Srba u Kakmužu kod Gračanice, Pisarima kod Bosanskog Šamca, G. Smrtićima kod Prnjavora te kod Hrvata u Garevcu kod Modriče. U Maoči kod Brčkog među bošnjačkim stanovništvom potvrđen je oblik (*t*)*ko*, što ukazuje na naporednu upotrebu oblika *ko* i *tko* (Peco: 1985: 269).

Prethodni podaci pokazuju da je oblik *tko* sačuvan u bosanskim organskim idiomima i to među pripadnicima Hrvata, Bošnjaka i Srba te da je pogrešno mišljenje da je to odlika samo hrvatskog jezika. Istina je da se zamjenički oblik *tko*, a tako i *netko*, *svatko* i *nitko* sve više potiskuju pod djelovanjem savremenoga standardnog jezika, u kojemu se preferiraju oblici bez *t* ili se oblici sa *t* potpuno izostavljaju.

Tako su u *Gramatici bosanskoga jezika* (Halilović – Jahić – Palić 2000) potpuno izostavljeni oblici sa *t* bez ikakve napomene, dok se u Čedićevim *Osnovima gramatike bosanskog jezika* navodi *ko* (*tko*), *niko* (*nitko*), *neko* (*netko*), *svako* (*svatko*) (Čedić 2001:108–109). Pisanje oblika sa *t* u zagradi treba shvatiti kao „dopuštene“ alternativne oblike.

U Halilovićevu *Pravopisu bosanskoga jezika* iz 1996. godine uz *tko* se navodi (stil.), što znači stilski, a u drugom izdanju istog pravopisa uz *tko* u zagradi stoji ekspr., što znači ekspresivno. U oba pravopisa riječ je predstavljena kao stilski obilježena, ali za takve riječi ne treba misliti da ne pripadaju bosanskom jeziku.

U *Rječniku bosanskoga jezika* Halilović – Palić – Šehović (2010) uz *tko* stoji ekspr. i uputa v. *ko*, a uputa sa v. znači da se tim oblicima iz nekoga razloga daje prednost, ali se prihvataju i drugi oblici bez v. Evo kako su autori to obrazložili u uvodu ovoga rječnika:

„Ako leksički dubleti nisu podjednako stabilizirani i poznati, te im se stoga u standardnome bosanskom jeziku ne priznaje jednak status, nego se jednome od njih daje prednost, ali se prihvata i drugi, navodi se onaj kojem se daje prednost a pri opisu njegova značenja navodi se i drugi kao njegov sinonim (npr.: kreč – bijela tvar koja se dobija pečenjem krečnjaka; vapno); kad se kao odrednička riječ navodi drugi dublet, on se skraćenicom v. (vidi) upućuje na prvi (npr.: vapno, v. kreč)“ (str. VIII).

Prethodni bi citat značio da prema ovome rječniku oblik *tko* nije „nepravilan“ u bosanskom jeziku, već samo da se obliku *ko* daje prednost.¹²

Zanimljivo je da se u *Rječniku bosanskog jezika* Instituta za jezik u Sarajevu uz zamjenički oblik *tko* daje napomena da je češće *ko* (Čedić i dr.: 2007: 1137), a tako je i uz druge zamjeničke oblike sa *t*.

12 V. i rad *Na marginama jednog skandala ili šta je kome bosanski jezik* (Bulić 2017: 141).

Ovdje treba napomenuti i to da je Alija Isaković u *Rječniku karakteristične leksike u bosanskom jeziku* zabilježio brojne primjere upotrebe *tko* u različitim bosanskim pisanim izvorima od pisama iz 1558. godine do savremenih bosanskih pisaca. Isaković bilježi i brojne primjere za *ko* a na kraju poslije zarez a iza nabranjanja primjera navodi i *tko*, što znači da *ko* i *tko* imaju ravnopravan status.

Stilem možda i najbolje opisuje status spominjanih zamjeničkih oblika sa *t* u bosanskom jeziku. Takvome njihovu statusu doprinijelo je više faktora, prvenstveno utjecaj standardnog jezika, u kojemu se preferiraju oblici bez *t* ili se potpuno izostavljaju, a to je dovelo do pogrešnog zaključka da *tko*, kao i drugi zamjenički oblici koji su izvedeni od njega, pripadaju hrvatskom jeziku, što je tačno, ali nije tačno da taj oblik ne pripada i bosanskom jeziku. Sasvim je jasno da su spominjani oblici zamjenica sa *t* u ranijem periodu bili znatno češći nego u savremenom jeziku.

Onima koji bi iz bosanskog jezika protjerali *tko* treba kazati da je *tko* bilo zabilježeno u oba izdanja Vukova *Srpskog rječnika*. A šta li bi rekli na to što u Vukovoj zbirci srpskih pjesama postoji stih *Netko bješe Strahinjicu bane? Zašto? Zato što je tko pripadalo svima a ko je novija štokavska pojava*. To upućuje na starost pjesme čije *tko* iz pjesme ne treba povezivati sa Hrvatskom, iako je bilo i takvih „doživljaja“.¹³

Nije bez značaja ovdje kazati i to da je u Vukovoj *Srpskoj gramatici*, štampanoj i uz prvo izdanje *Srpskog rječnika* iz 1818. godine u dijelu o zamjenicama na str. LII navodeno *ko (tko)*.¹⁴ To što Vuk navodi oblik *tko* ne treba povezivati s njegovim poznatim nacionalističkim stavovima da su svi štokavci Srbi triju vjerezakona i da govore srpskim jezikom, jer na to upućuje *netko* iz spomenutog naslova srpske epske pjesme.

Slično kao sa oblikom *tko* neupućeni u osobine bosanskog jezika postupaju i sa „narodnim“ nazivima mjeseci koji se, također, pripisuju hrvatskom jeziku, a potvrđeni su u brojnim bošnjačkim pjesmama. Po tome bi ispalo da su bošnjačke pjesme spjevali Hrvati.¹⁵

13 U vezi s ovim v. tekst profesora Marka Vešovića „Netko bješe Strahinjicu bane“ na linku: <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/98795-Netko-bjee-Strahiniu-bane.html> (Pristupljeno 4.5.2019)

14 V. Vuk 1969a.

15 O nazivima mjeseci v. u: Bulić 2001.

Izvori

Pitanja o govoru prostoga naroda, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897:

FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14569/1973.

FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14572/1973.

FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14373/1973.

FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14387/1973.

FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14510/1973.

FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14449/1973.

FAZM, Inventar folklornih zapisa, N° 14585/1973.

Literatura

Brabec, Ivan (2012), *Govor Tuzle i okolice*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. X, Institut za jezik, Sarajevo.

Brozović, Dalibor (1966), *O problemu ijekavskoščakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. II, Zagreb, 119–208.

Bulić Refik (1999), *Razvoj dijalektologije u Bosni i Hercegovini i njezini zadaci u narednom periodu*, Bosanski jezik, Tuzla.

Bulić Refik (2004), *Ekavska zamjena jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine*, Pismo, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.

Bulić Refik (2004), *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskog kraja*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sarajevo.

Bulić Refik (2009), *Iz bosanske dijalektologije*, PrintCom, Tuzla.

Bulić Refik (2015), *Popunjeni tuzlanski upitnici „Pitanja o govoru prostog naroda“ iz 1897. godine*, Bosanski jezik, broj 12, Tuzla.

Bulić Refik (2017), *Na marginama jednog skandala ili šta je kome bosanski jezik*, Bosanski jezik, 14, Tuzla, 137–143.

Bulić, Refik (2001), *Bosanski jezik: Jezičko-pravopisni priručnik*, Bosanska riječ, Tuzla.

Bulić, Refik (2013), *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskog kraja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj.

Bulić, Refik (2014), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče*, Institut za bosanski jezik i književnost, Tuzla.

Čedić, Ibrahim i dr. (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo.

Ćatović, Haris (2018), *Vokalski sistem u govorima jugoistočne Bosne u anketi Pitanja o govoru prostoga naroda (1897) i popunjenim upitnicima za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora (1975–1986)*, Književni jezik, Institut za jezika, Sarajevo.

- Halilović Senahid i dr. (2009), *Govor grada Sarajeva*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Halilović, Senahid – Ismail Palić – Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Halilović, Senahid (1990), *Govor Muslimana Tuholja*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VI, Institut za jezik, Sarajevo, 249–357.
- Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo.
- Halilović, Senahid – Dževad Jahić – Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica.
- Isaković, Alija (1992?), *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.
- Marković, Svetozar (1974), *Fonetika i morfologija*, Sarajevo, 1974.
- Nakaš, Lejla (2010), *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Peco, Asim (1990), *Morfološke osobine govora u centralnom pojasu Bosne*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VI, Institut za jezik i književnost, Sarajevo.
- Peco, Asim (1985), *Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne: Morfologija*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. V, Institut za jezik, Sarajevo, 201–336.
- Stefanović, Karadžić Vuk (1969a), *Srpski rječnik (1818)*, Prosveta, Beograd.
- Stefanović, Karadžić Vuk (1969b) *Srpski rječnik (1852)*, Nolit, Beograd.
- Šator, Muhamed (2004), *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Univerzitet “Džemal Bijedić”, Mostar,
- Vešović, Marko (2014), „Netko bješe Strahinjicu bane“, <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/98795-Netko-bjee-Strahiniu-bane.html> (Pristupljeno 4.5.2019)

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
refik.bulic@untz.ba

PRONOUN FORM *TKO* IN THE STANDARD BOSNIAN LANGUAGE AND BOSNIAN DIALECTS

Summary

The pronoun form *tko* today is often considered to be a feature of only the Croatian language and one of the differences between the Bosnian and Croatian language. This paper shows that this is not true and that the pronoun form *tko* belongs to the Bosnian language, not only Croatian, and that it is represented in some grammars, dictionaries and handbooks of orthography of the Bosnian language, but also in modern local speeches of the ijekavian-šćakavian dialect.

Key words: pronoun form *tko*, Bosnian language, Croatian language, Bosnian dialects, ijekavian-šćakavian dialect

Sedina BRKIĆ-MEĐEDOVIĆ
Srednja medicinska škola u Tuzli

ZAVISNA BROJČANA KVALIFIKACIJA

U ovom radu istražuje se zavisna brojčana kvalifikacija kao osoben tip kvalifikativnosti. Opisuje se njena pojavnost u jeziku, te ispituju mogućnosti izricanja kvantitativno-kvalitativnog značenja brojem kao numeričkom jezičkom jedinicom. Numerički kvantifikator je modifikator na osnovu kojega se zavisna numerička kvalifikacija dijeli na premodifikatorsku i postmodifikatorsku. Utvrđuju se kriteriji za uspostavljanje niza semantičkih tipova postmodifikatorske zavisne numeričke kvalifikacije. Uviđa se da parametarska veličina ne može biti jedino mjerilo za određivanje njenih semantičkih tipova. Rad se temelji na analizi brojčane numeričke kvalifikacije u imenskim i pridjevskim sintagmama u kojima je numerički kvantifikator premodifikator, postmodifikator ili sastavnica zavisne modifikatorske konstrukcije. Primjeri za analizu nisu isključivo vezani za određeni korpus, nego su uzimani iz različitih izvora kako bi se dobile što potpunije informacije o zavisnoj brojčanoj kvalifikaciji kao semantičkoj kategoriji u jeziku, ali i informacije o načinima funkcioniranja numeričkoga kvantifikatora u jeziku općenito, kao i o njegovom statusu u gramatičkoj literaturi.

Ključne riječi: zavisna brojčana kvalifikacija, numerički kvantifikator, modifikator, kvalifikativ

Uvod

Numeričke jezičke jedinice kojima se izražavaju količinski odnosi obično se nazivaju kvantifikatorima (Badurina – Pranjković 2016: 92). Formalno gledano, razlika između njih i kvalifikatora sintaksičke je prirode. Badurina i Pranjković

(Isto 2016: 92) ističu da kvantifikatori funkcioniraju kao upravne riječi imenskih sintagmi (skupina), a kvalifikatori kao njihovi zavisni članovi. Budući da se numerički brojevi javljaju kao zavisni članovi imenskih sintagmi i da se količina može smatrati osobinom nekog entiteta¹, broj se može promatrati i kao jezičko sredstvo kvalifikacije². U različitim teorijama kvalificirani član kojim se izriče kakvo svojstvo, osobina glavne imenice, jezgre imenske sintagme, različito se naziva. Mi ćemo se koristiti terminom *modifikator* koji u kognitivnoj gramatici ima užu i širu upotrebu (Belaj - Kuna 2013: 317), a obuhvata „adjektivne attribute (sročne) i neadjektivne attribute apozitivnog (apozicije) i neapozitivnog tipa (nesročne, imenske)“.

Cilj je ovoga rada istražiti osobit tip kvalifikacije ili kvalitativnosti³, zavisnu brojčanu numeričku kvalifikaciju, opisati njenu pojavnost u jeziku i utvrditi mogućnosti izricanja kvantitativno-kvalitativnog značenja brojem kao numeričkom jezičkom jedinicom. Ona obuhvata imenske i pridjevske kvantifikacijske sintagme u kojima numerički kvantifikator ima funkciju modifikatora ili je sastavnica modifikatorske konstrukcije.

Prema položaju modifikatora u odnosu na imenicu koju određuje, zavisna se numerička kvalifikacija u imenskim sintagmama može promatrati kao premodifikatorska i postmodifikatorska, a u pridjevskim sintagmama samo kao postmodifikatorska.

U imenskim sintagmama premodifikator je redni broj: *sedmi odlazak, treća haljina, peto dijete, drugi zubi, prve muke, deseta sjedala* (Jahić – Halilović – Palić 2004: 345), *prvi stupanj* (Silić – Pranjković 2007: 265), *prvi sumrak, deseta zapovijed* (Silić – Pranjković 2007: 271), *prvi redovi, šezdesete godine, treće cipele* (Piper –

1 I. Palić (2007: 27) ističe da se u filozofskoj i lingvističkoj literaturi prilično često konstatuje da kvalitet i kvantitet čine dijalektičko jedinstvo. Govoreći o odnosu kvantiteta i kvaliteta kod rednih brojeva L. Badurina i I. Pranjković (2016: 93) potcrtavaju primarnost kvalitativnog značenja u toj vrsti odnosa: „kod rednih brojeva naime kvantifikacija čak nije ni u prvom planu, nego se predmet ili predmeti zapravo kvalificiraju preko kvantifikacije“. Pregledan opis izricanja kvaliteta jezičkim jedinicama kvantifikativnog značenja dat je u tekstu *Iskazivanje kvaliteta padežima kvantifikativnog značenja* (Redli 2016: 327-339), te ćemo se u ovom radu najviše osvrnuti na ovu bibliografsku jedinicu i preuzimati iz nje neke formulacije kao polazište u raspravi o zavisnoj brojčanoj kvalifikaciji.

2 Kvalifikacijske su imenske sintagme s numeričkim kvantifikatorom samo jedan od načina utvrđivanja kvaliteta po kvantitetskim svojstvima. O kvalifikaciji imenskoga pojma u nominativu nenumeričkim kvantifikatorom vidi u: Redli 2016: 327-337.

3 I ranije sam već isticala da je kvalitativnost ili kvalifikativnost vrlo složena semantička kategorija koja se odlikuje raznolikošću značenja i raznovrsnošću veza s drugim kategorijama (v. npr. Brkić-Međedović 2017: 189-200), te je ovo samo još jedan u nizu radova u kojem se nastoji ukazati na potrebu sistemskog opisa kvalifikativnosti kao semantičke kategorije.

Klajn 2017: 144). Badurina i Pranjković (2016: 93) primjećuju da se specifičnost ovakvih konstrukcija ogleđa u interferenciji kvantitativnog i kvalitativnog značenja pri čemu kvalitet poretka izbija u prvi plan. Takav kvalitet, kako oni ističu, često je ovisan o stepenu metaforizacije.

Postmodifikatorska numerička kvalifikacija

Postmodifikatorska numerička kvalifikacija javlja se u imenskim i u pridjevskim sintagmama, a numerički kvantifikator je glavni ili redni broj⁴: *djevojčice u šesnaestoj* (Duraković 1995: 56), *suknja šezdesetih godina* (mini suknja/vijesti.ba), *frizure šezdesetih godina* (<https://hr.ladyfashion.info>), *žena tridesetih godina* (Glušac - Mikić Čolić 2018: 75), *beba od šest mjeseci, pacijent sa preko 50 godina, mjenjač sa šest stepeni prenosa, visina od hiljadu metara, čizme od sedam milja* (Redli 2016: 333), *beba stara 8 sati, ormar visok 2 m* (Hrustić 2013: 59).

Brojčana kvalifikacija se u imenskim sintagmama s numeričkim kvantifikatorom po mišljenju J. Redli (2016: 332) može odrediti s obzirom na „parametarsku veličinu“ kao mjerilo kvalifikativne modifikacije. U tom smislu moglo bi se govoriti o starosnoj, odnosno dobnoj kvalifikaciji, kvalifikaciji prema obliku, visini, dužini i težini, te komparaciji prema stepenu i rangu. M. Kovačević (1983: 160) i J. Redli (2016: 335) upućuju na semantičku kategoriju starosne kvalifikacije ističući značenje starosne dobi⁵ kao i to da se kvalifikacija isključivo živih bića može odnositi na starosnu dob⁶. Međutim dob, odnosno starost može se odrediti i predmetima, pojavama, pa je tako ovaj vid kvalifikacije karakterističan i za živi i za neživi entitet:

- 4 J. Jovanović (2013: 139) u svojoj knjizi *Jezičke studije* daje vrlo iscrpan opis brojeva u srpskom jeziku u kome se uz glavne brojeve u funkciji numeričkih kvantifikatora javljaju i decimalni brojevi. S obzirom da oni u određenim semantičkim strukturama imaju istu funkciju kao i glavni, mi ih u ovome radu nećemo posebno razmatrati.
- 5 Dob se u rječnicima bosanskog jezika različito opisuje. Određuje se pripadnošću imenicama u značenjima: *jedna od faza u čovjekovom životu, npr. srednja dob* (: doba = 1. faza u razvoju Zemlje, kulture, civilizacije, npr. kameno doba; dio dana; 2. jedinica u muzici za mjerenje takta) (Čedić i dr. autori 2007: 105); *vrijeme koje se proživljava, godine života: starosna ; srednja ; u i od 50 godina* (: doba = vremensko razdoblje, odsječak vremena; vrijeme u ~ naših djedova, savremeno ~, ljetno ~ 2. razdoblje u historijskom i kulturno-civilizacijskom razvoju Zemlje i čovjeka; epoha, era: *kameno ; ~klasicizma* 3. tromjesečni dio godine: *godišnje* ~4. dio dana ili noći: u akšamsko ; u svako ; ručka 5. muz. vremenska jedinica koja čini takt (Halilović i dr. autori 2010: 198); *razdoblje u ljudskom životu* (: doba = 1. duže vremensko razdoblje u razvoju Zemlje, kulture, civilizacije; period, era 2. vremenski period u toku godine 3. kraći vremenski period u toku dana ili noći 4. godine života, uzrasta, starosti 5. uopće neko neodređeno vrijeme u budućnosti 6. uopće vrijeme (Jahić 2010 : 79).
- 6 Redli (2016: 335) ističe i to da su besprijedložni i prijedložni genitiv formalna jezička sredstva kojima se iskazuje ovakav vid kvaliteta. Tomu treba dodati i lokativ starosne dobi kao prijedložno-padežno jezičko sredstvo kojim se obilježava starost (npr. *djevojčice u šesnaestoj* Duraković 1995: 56).

(1) *drvo od sto godina* (Glušac - Mikić-Čolić⁷ 2018: 75) (drvo staro sto godina, stogodišnje drvo)

(2) *žena od tridesetak godina, beba od šest meseci* (Redli 2016: 336) (žena stara tridesetak godina, tridesetogodišnja žena; beba stara šest mjeseci, šestomjesečna beba).

Živost ili neživost entiteta nije parametar zavisne numeričke kvalifikacije, nego, kako tvrdi Redli (2016: 332), neka „mjera kao fizička karakteristika“ preko koje se vrši kvalifikacija entiteta. Pri tome treba imati na umu da određena vremenska jedinica nije usko specijalizirana za izricanje konkretnih fizičkih karakteristika (npr. godina – starosna dob, usp. Šarić 2014: 56), već je njena semantika zavisna od toga kako se ona u pojmovnom pogledu ustrojava. Tako, naprimjer, besprijedložni genitivni modifikator uz živi entitet u imenskoj sintagmi *žena šezdesetih godina* ima značenje starosne dobi, a uz neživi entitet tipa *suknja šezdesetih godina* (mini suknja/vijesti.ba), *frizure šezdesetih godina* (<https://hr.ladyfashion.info>) i sl. značenje kvaliteta određenog vremenom poticanja. Broj koji se upotrebljava u prvom primjeru „ograničen je životnim vijekom ljudi“ (Glušac - Mikić-Čolić 2018: 80), a u drugom primjeru vremenskim pojmom koji se određuje u odnosu na neki poznati odsječak vremena ili događaj (usp. Glušac 2014: 477), pri čemu se vrijeme konceptualizira kao svojstvo entiteta⁸. I u jednom i u drugom primjeru broj je obavezna sastavnica zavisne modifikatorske konstrukcije kojom se specificiraju dati entiteti, a vremenska jedinica *godina* semantički je pretkaziva, pa može biti i ispuštena, *One vraćaju modu šezdesetih, Seks bombe u penziji: Kako danas izgledaju najveće lepotice šezdesetih* (žena.blic.rs), pri čemu broj preuzima funkciju modifikatora. Ima i onih semantičkih struktura u kojima se preciznost značenja imenske sintagme utvrđuje upravo vremenskim jedinicama, te one nikako ne mogu biti ispuštene, *beba od dva dana* (www.telegraf.rs): *beba od dva mjeseca* (gorila.jutarnji.hr)⁹. Ovakvim semantičkim jedinicama najbolje bi odgovarao termin *kvalifikativ*¹⁰ kao mjerilo za određivanje kakvoće, kvaliteta (v. Klaić 1982: 774).

7 M. Glušac i A. Mikić-Čolić (2018: 75) posebnu pažnju usmjerile su na istraživanje dobi kao jedno od „osnovnih (izvan) jezičnih obilježja koje opisuje i određuje svako živo biće“, te ukazale na raznolike mogućnosti izricanja dobi u hrvatskom jeziku.

8 Metaforičko proširenje vremenskoga domena na domen kvaliteta pokazuju i konstrukcije *IZ + NGEN* u kojima su također kodirani neki vremenski periodi. Više o tome vidi u: Redli 2015: 277.

9 I I. Palić u *Gramatici bosanskog jezika* (2004: 399) ističe kvalitativno značenje ovoga genitiva bez zalaženja u dubinu njegove semantičke strukture.

10 M. Hrustić (2013: 62) objašnjava ovaj termin kao semantičku jedinicu koja „na precizniji način kvalificira nosioca osobine ili stanja označenog pridjevom“. Ovakav pojam antonimski je pamjak leksemi kvantifikativ koju Pranjković, pozivajući se na Znika 2002: 97, opisuje kao „imenice u kojih je u značenju sadržana količina, a koje mogu poslužiti i kao svojevrsna mjera“.

I izborom glavnoga ili rednoga broja može se signalizirati određeni tip numeričke kvalifikacije. Tako je u besprijedložnim genitivnim konstrukcijama kada poziciju upravnog člana u imenskoj sintagmi zauzima neka imenica što označava profesiju, npr. *poručnik 30 godina* (Sušić 1856: 103) : *poručnik tridesetih godina*. Glavnim se brojem 30 precizno izražava iskustvena kvalifikacija živoga entiteta u odnosu na vrijeme djelovanja. Numerički kvantifikator ima značenje određene i tačne vremenske mjere¹¹ preko koje se kvalifikuje dati entitet. Redni je broj *tridesetih* besprijedložni genitivni dobní modifikator kojim se upravni pojam preko starosne dobi kao fizičke karakteristike ne samo kvalificira, nego i identificira (v. Glušac - Mikić Čolić 2018: 75).

Genitivni dobní modifikator¹² s istim značenjem (starosna dob) javlja se i u pridjevskim skupinama, *muškarac star četrdeset godina, dijete staro deset mjeseci* (usp. Glušac - Mikić Čolić 2017:75). M. Hrustić (2013: 59) pak smatra da padežne konstrukcije ovakve vrste označavaju „mjeru neke osobine kojom se opisuje“, kojom se mjerno određuje težina, dužina ili bilo kakva druga dimenziona¹³ vrijednost nečega, te se i javlja, što dobro primjećuje, uz „pridjeve dimenzije“. Zato ovdje i jeste riječ o dimenzionoj kvalifikaciji entiteta, jer numerički kvantifikator je dimenzija nekoga datog entiteta preko koje se vrši kvalificiranje upravnoga pojma. Tako u navedenom primjeru riječ je o količini i svojstvu kvalifikovanog entiteta, pri čemu padežna konstrukcija ima homonimno značenje. Glušac i Mikić Čolić (2017: 79) primjećuju da se navedene konstrukcije mogu preoblikovati na razne načine, pa, između ostalih, i u genitivni izraz s prijedlogom *od* kojem pripisuju isključivo značenje dobi¹⁴. Ovom tipu semantičkih konstrukcija pripadaju i prijedložno-padežne konstrukcije tipa *visina od hiljadu metara, čizme od sedam milja* (Redli 2016: 333), te *bakalar od 10 – 20 kilograma* i dr. (Jovanović 2013: 144) za koje J. Redli i J. Jovanović tvrde da su atributskoga karaktera, pri čemu prave pomak pri opisivanju načina postojanja nekog entiteta, od kvantitativnog aspekta prema kvalitativnom. Redli ističe da se entiteti u ovakvim konstrukcijama kvalifikuju veličinom, visinom,

-
- 11 Vremenska se mjera, po mišljenju M. Glušac (2014: 478), izriče besprijedložnim akuzativnim izrazima u kojima se „vremenski odsječak promatra u svojem trajanju“ i genitivnim izrazima.
 - 12 Ovom tipu modifikatora pripada i *genitiv dobi* koji Silić i Pranjković (Silić; Pranjković 2007: 203) opisuju kao podvrstu genitiva svojstva.
 - 13 Pavlović (2000: 133 – 134) za dimenziv kaže da on ima tri svoja semantička tipa: starost, masu i visinu. I. Marković (2010: 31) pod pridjevskim značenjem *dimenzija* podrazumijeva pridjeve velik, malen, dug, kratak, uzak, širok, debeo, tanak i sl. Mi ćemo u ovome radu termin *dimenziv* koristiti na način kako je dato kod već spomenute autorice: Hrustić 2013: 59.
 - 14 Pored ovakvih mišljenja u gramatičkoj literaturi postoje i druga, bazirana na promatranju broja kao jezičke jedinice kojom se izražava samo količina (usp. npr. Matas Ivanković 2008: 255 – 267).

dužinom i težinom, te im pripisuje značenje *mjere*. D. Klikovac (2006: 164) u svojim opisima značenja prijedloga uz pojedine padeže ide i dalje obrazlažući kako se veličina može promatrati kao kvantitativni oblik postojanja nekog entiteta.

Redni je broj numerički kvantifikator koji se u navedenim primjerima upotrebljava kao modifikator ili sastavnica modifikatorske konstrukcije i u zavisnosti od načina njegove upotrebe u imenskoj sintagmi zavisan je i tip numeričke atributske kvalifikacije. Kad se semantička struktura imenske sintagme tipa *junak četrdesetih godina* proširi, naprimjer, prijedlogom *iz (usp. junak iz četrdesetih godina ovog veka* (Redli 2015: 279)), imenska sintagma dobija potpuno novo značenje, kvalitativno-vremensko značenje, značenje „karakteristike svojstvene vremenskom periodu“ (Redli 2015: 279). Prijedlozi su, dakle, također jedan od parametara na osnovu kojeg je moguće odrediti o kom tipu zavisne numeričke kvalifikacije je riječ¹⁵. Shodno navedenom, ovdje je potrebno upozoriti na potrebu opreznije i preciznije upotrebe termina *starosna*¹⁶ i *dobna kvalifikacija*. Dobnom se kvalifikacijom može nazivati starosna kvalifikacija, ali ne i obrnuto. Značenje je dobne kvalifikacije šire (značenje starosti, značenje razdoblja u ljudskom životu), pa bi brojčanu starosnu kvalifikaciju trebalo određivati kao podtip dobne kvalifikacije.

O brojevima kao jezičkim jedinicama za izražavanje kvaliteta može se dosta govoriti, jer je kvantifikacija usko povezana i sa kategorijom prostora (Redli 2016: 328), pa je semantika padežnih i prijedložno-padežnih izraza kvantitativno-kvalitativnog značenja rezultat metaforičkih proširenja prostornog značenja. Tako metaforičkim proširenjem prostornoga značenja, naprimjer, u sintagmi *Rim grad na sedam brežuljaka* (informer.rs) genitivni prijedložni izraz dobija kvalitativno značenje veličine koja se, kako tvrdi Redli (2016: 333), a što potvrđuje i ovaj primjer, konceptualizuje kao kvantitativni oblik postojanja nekog entiteta.

S obzirom na to da se bogata i relevantna saznanja o padežnim i prijedložno-padežnim izrazima kvantitativno-kvalitativnog značenja mogu naći u radu J.Redli 2016: 327–339, ovdje o njima nećemo posebno govoriti. Ukazat ćemo na pojavu jednoga zasebnoga poslijeimeničnog modifikatora koji dolazi do izražaja u strukturi široj od sintagmatske, u rečenici. Riječ je o nominativu, semantički najneutralnijem padežu, odnosno formi kojom se mogu iskazati „najrazličitiji semantički odnosi“ (Redli 2012: 13). Njime se kao sintaksičkim sredstvom kvalifikacije upravnoga pojma, a u svrhu karakterizacije lika, služi bošnjački pripovjedač Derviš Sušić: *Abako Emilijan, trgovački putnik, 31 godina ...* (Sušić 1856: 102).

15 O specifikaciji entiteta pojedinim prijedlozima vidi u: Redli 2016: 336. I I. Pranjković (2001: 32) govori o npr. izražavanju socijativno-kvalitativnog značenja prijedlogom *od* u primjeru *puška od dvije cijevi* gdje se količina također shvata kao svojstvo entiteta.

16 Autori *Sintakse savremenoga srpskog jezika* (2005: 834) upotrebljavaju naziv *uzrasna kvalifikacija* ističući *godine* kao način njenoga iskazivanja.

Nominativni¹⁷ numerički kvantifikator je u funkciji atributa i njime se precizno izražava starosna dob živoga entiteta. Konkurentno mu je jezičko sredstvo pridjev *tridesetjednogodišnji*, a takvi pridjevi imaju mogućnost preciznoga izražavanja dobi¹⁸ upravo zbog toga što im je u osnovi broj.

Zaključak

Osnovno sredstvo zavisne numeričke kvalifikacije jesu brojevi u funkciji modifikatora, npr. šezdesete *godine*, *žena* šezdesetih. Ovisno od pozicije koju zauzima modifikator, zavisna numerička kvalifikacija se dijeli na *premodifikatorsku* i *postmodifikatorsku*. Premodifikatorska je zavisna brojčana kvalifikacija *poretka* i njome se upravni pojam imenske sintagme kvalifikuje u zavisnosti od pravila po kojima se utvrđuje raspored, ali i od stepena metaforizacije. Broj u funkciji modifikatora je redni.

Postmodifikatorska zavisna numerička kvalifikacija je *dimenziona*. U ulozi modifikatora (padežni, prijedložno-padežni) ili zavisne sastavnice modifikatorske konstrukcije javljaju se glavni, redni i decimalni broj. Njena podznačenja zavisna su najprije od toga kako se modifikator u pojmovnom pogledu ustrojava, a potom od kvalifikativa i tipa modifikatora. Tako, naprimjer, razlikujemo *dobnu kvalifikaciju*, *starosnu kvalifikaciju* (*precizna*, *približna*), *kvalifikaciju vremenom poticanja*, *iskustvenu kvalifikaciju*, *kvalifikaciju veličinom kao oblikom postojanja nekog entiteta* i dr.

Zavisna se numerička kvalifikacija javlja i u pridjevskim sintagmama. Modifikator je glavni ili decimalni broj, a njegova specifičnost ogleda se u mogućnosti istovremenoga i kvantifikovanja i kvalifikovanja upravnoga pojma pridjevske sintagme. I na kraju, posebnu vrstu poslijeimeničnoga modifikatora predstavlja nominativni modifikator kojim se upravni pojam kvalifikuje po svojstvu starosti, a njegov lingvistički identitet otkriva se na nivou rečenice.

17 I J. Redli i I. Antonić (v. Redli 2012: 12) upotrebljavaju termin *kvalifikativni nominativ* u strukturama u kojima se njime kvalifikuje upravni pojam. Na pojavu ovakvoga tipa nominativa ukazivala sam i ranije, a ovo je samo još jedan od primjera koji potvrđuje mogućnost izricanja kvaliteta nominativom, padežom koji lingvisti smatraju nezavisnim, a kojem istodobno uglavnom ne priznaju ovakvo značenje.

18 Pored ovog načina izražavanja dobi u jeziku postoji i približno izražavanje dobi, te figurativno (v. Glušac; Mikić Čolić 2018: 75).

Izvori

Duraković, Enes (1995): *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo
Sušić, Derviš (1856): *Uhode*, NIŠRO „Oslobođenje“, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo

Internetski izvori

mini suknja/vijesti.ba
<https://hr.ladyfashion.info>
žena.blic.rs
www.telegraf.rs
gorila.jutarnji.hr
informer.rs

Literatura

- Badurina, Lada; Pranjковиć, Ivo (2016): „Kvantifikacija u imenskim skupinama“, *Jezikoslovlje*, 17.1-2, 89-99.
- Belaj, Branimir; Kuna, Branko (2013): „O kognitivnim temeljima položaja modifikatora, determinatora i kvantifikatora u imenskoj sintagmi“, *Rasprave*, Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 39/2, Zagreb, 311-344.
- Čedić, Ibrahim i dr. autori (2007): *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
- Glušac, Maja (2014): „Atributi u besprijedložnim izrazima vremenskoga značenja“, *Riječki filološki dani* 9, Rijeka, 473-482.
- Halilović, Senahid i dr. autori (2010): *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Srajevu, Sarajevo
- Hrustić, Meliha (2013): „Pridjevska predikacija: Semantičke uloge uvjetovane pridjevom u njemačkom i bosanskom jeziku“, *Bosnistika plus I/I*, Tuzla, 49-67.
- Jahić, Dževad (2010): *Rječnik bosanskog jezika*, Tom 2, D – F, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail (2004): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Jovanović, Jelena (2013): *Jezičke studije*, Jasen, Naučno društvo za njegovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd
- Klaić, Bratoljub (1982): *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb
- Klikovac, Duška (2006): *Semantika predloga: studija iz kognitivne lingvistike*, Filološki fakultet, Beograd

- Kovačević, Miloš (1983): „Padežne i prijedložko-padežne konstrukcije kao imenički dodaci sa značenjem „karakteristične pojedinosti“ u djelima Anđelka Vuletića“, *Književnost i jezik*, XXX/3, 155-167.
- Marković, Ivan (2010): *Uvod u pridjev*, Disput, Zagreb
- Matas Ivanković, Ivana (2008): „Koliko je akuzativ mjere okamenjen“, *Rasprave*, Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 34, Zagreb, 255-267.
- Mikić Čolić, Ana; Glušac, Maja (2018): „Damu se ne pita za godine – izricanje dobi u hrvatskom jeziku“, *Jezi i njegovi učinci*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 4. do 6. svibnja 2017. godine u Rijeci, Zagreb, 75-86.
- Palić, Ismail (2007): *Sintaksa i semantika načina*, Bookline, Sarajevo
- Pavlović, Slobodan (2000): *Determinativni padeži u govoru severozapadne Boke*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd
- Piper, Predrag i dr. autori (2005): *Sintaksa savremenoga srpskog jezika*, Matica srpska, Beograd
- Piper, Predrag; Klajn, Ivan (2017): *Normativna gramatika srpskog jezika*, Matica srpska, Novi Sad
- Redli, Jelena (2012): „Sistem padeža sa kvalifikativnim značenjem u kopulativnom predikatu u romanu Ostrvo Meše Selimovića“, *Sarajevski filološki susreti I*, Zbornik radova, knj. 1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 11-25.
- Redli, Jelena (2015): *Padeži kvalifikativnog značenja u standardnom srpskom jeziku* (doktorska disertacija), dostupno na: nardus.mpn.gov.rs
- Redli, Jelena (2016): „Iskazivanje kvaliteta padežima kvantifikativnog značenja“, *Teme jezikoslovne u srbistici kroz dijahroniju i sinhroniju*, Zbornik u čast Ljiljani Subotić, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 327-339.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo (2007): *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Šarić, Ljiljana (2014): *Prostor u jeziku i metafora*, Jesenski i Turk, Zagreb

Adresa autora
Author's address

Srednja medicinska škola u Tuzli
Fra Grge Martića 5
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
medjedovic.sedina@gmail.com

DEPENDANT NUMERICAL QUALIFICATION

Summary

In this paper, dependant numerical qualification is investigated as a specific type of qualification. Its occurrence in language is depicted and possibilities of stating quantitative – qualitative meaning through number as numerical linguistic unit are examined. Numerical quantifier is modifier on the basis of which dependant numerical qualification is divided into premodifying and postmodifying qualification. Congruent and incongruent dependant numerical qualification are discussed. The criteria for setting of array of semantic types of postmodifying dependant numerical qualification are determined. We realise that the parametric size cannot be the only criterion for determination of its semantic types. The paper is based on the analysis of numerical qualification in noun phrases and adjective phrases. The examples in the analysis are not exclusively related to a certain corpus; instead, they were taken from various sources for the purpose of obtaining data as complete as possible on dependant numerical qualification as semantic language category as well as data on manners of functioning of numerical quantifier in language in general and its status in grammar books.

Key words: dependant numerical qualification, numerical quantifier, modifier, qualifier

Diana RISTIVOJEVIĆ

Bijeljina

MODALNA PARTIKULA *SCHON* U NJEMAČKOM I EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU

Ovaj rad bavi se partikulom *schon* u njemačkom jeziku u kontekstu njenih semantičkih i sintaksičkih karakteristika, kao i prevodnih ekvivalenata u b/h/s jeziku. U radu se takođe razmatra priroda i funkcija partikula uopšte u njemačkom jeziku, a na osnovu vladajućih stavova u relevantnoj literaturi. Na temelju teorijskih postavki urađena je analiza upotrebe partikule *schon* na aktuelnim primjerima iz njemačkog jezika, preuzetim iz časopisa *Spiegel*. Analiza je pokazala specifične semantičke nijanse, naročito kada se radi o prevodnim ekvivalentima, kao i druge karakteristike koje se manifestuju prije svega u atipičnoj sintaksičkoj distribuciji.

Ključne riječi: modalna partikula, partikula *schon*, semantička nijansa, sintaksička pozicija

1. Uvod

Primarni cilj ovog rada je da opiše specifičnu prirodu modalne partikule *schon* u njemačkom jeziku, te njene prevodne ekvivalente u b/h/s jeziku. U radu se izdvajaju dvije veće cjeline, odnosno četiri manja dijela, koja uključuju teorijski pregled, specifičnosti partikula, mjesto partikule *schon* u toj grupi, i na kraju prevodne kapacitete b/h/s jezika. Rad se bavi lingvističkom kategorijom partikula, koje, kao i modalne riječi, pokazuju prema drugim funkcionalnim riječima posebnost, što će biti predmet naše analize.

U radu se posmatra kategorija partikula kao samostalna vrsta riječi, prije svega na osnovu vladajućih stavova u relevantnoj literaturi, ali i razgraničavanje partikula u odnosu na druge vrste riječi. Čak i među lingvistima postoje velike razlike u mišljenju o kategoriji partikule. Iz tog razloga seu teorijskom pristupu partikulama ukazuje na razlike u definicijama s obzirom na različite izvore.

U nastavku rada se opisuju i prikazuju modalne partikule, njihovo značenje i funkcija. Najpoznatije partikule u njemačkom jeziku svakako su modalne partikule *doch, ja, vielleicht* i *schon*. Pošto je predmet rada upravo partikula *schon*, to će se u drugoj cjelini rada bliže opisati, shodno tome što je naglašeno da se u centralnom dijelu ovog rada nalazi lingvistička potkategorija, modalna partikula *schon*.

U ovom radu će se prikazati i mogući prevodi njemačke modalne partikule *schon* u bosanskom jeziku. U tom smislu može se reći da je jedan od fokusa ovog rada usmjeren posebno na njemačku partikulu *schon* i njene odgovarajuće bosanske prevode, što podrazumijeva veoma disperznu semantičku prirodu partikule, a kako će se i pokazati u prevodnim ekvivalentima. Prvenstveno smo se osvrnuli na složenu problematiku prevodenja, pošto se prevodi pojavljuju bez refleksivnog didaktičkog modela u udžbenicima i veoma je teško naći odgovarajuće prevodne ekvivalente. Ovaj rad ponudiće moguće prevode za *schon* u bosanskom, imajući na umu svu složenost prevodnih finesa i varijanti.

2. Definicija i razgraničavanje kategorije partikula

Pregledom relevantne literature možemo ustanoviti da do sada nije bilo velikog pomaka u pokušajima da se partikule u njemačkom jeziku jasno definišu i podijele. Još uvijek postoje nejasni stavovi o kategoriji partikula i razgraničenjima prema drugim vrstama riječi. Sljedeći stav Schulza (2012: 46) to jasno i pokazuje: „Der Terminus 'Partikeln' suggeriert eine Homogenität als Wortart, die nicht gesichert ist, da keine Übereinstimmung in Bezug auf Umfang, Abgrenzung und Art sowie Anzahl der Subkategorien herrscht.“¹ Srđić (2008:230) definiše partikule na sljedeći način: „Partikeln sind unveränderliche Wörter, die in der Kommunikation eine sehr wichtige Rolle spielen, indem sie Äußerungen modifizieren.“² Autorka još dodaje i to da je lingvistika dugo vremena zapostavljala partikule. Postavlja se pitanje šta se pod partikulama uopšte i podrazumijeva. Na jednoj strani partikule se ubrajaju u nepromjenljive riječi, a na drugoj se posmatraju kao integralna jedinica koja svoje značenje ostvaruje tek u sklopu šireg izraza. U savremenim gramatikama (DUDEN 2004: 588) partikule se shvataju većinom nepromjenljivom vrstom riječi kakve su i prilozii, prijedlozi, veznici i jednim dijelom uzvici.

1 Termin *partikula* sugerise homogenost kao vrste riječi koja nije sasvim sigurna jer ne postoji usaglašenost u odnosu na obim, razgraničenje, vrstu kao ni na broj potkategorija.

2 Partikule su nepromjenljive riječi koje u komunikaciji igraju bitnu ulogu, tako što modifikuju izjave.

Hentschel/Weydt (2013:248ff) navode da se partikule po pravilima svrstavaju u one vrste riječi koje nisu promjenljive. Oni dodaju da postoje gramatike u kojima se prijedlozi i veznici u širem smislu ubrajaju u partikule. Drugačiji stav nalazi se kod Eisenberga (2006:211) koji smatra da unutar nepromjenljivih vrsta riječi veznike, prijedloge i priloge u užem smislu ne treba ubrajati u partikule. Po doskorašnjim formalnim kriterijumima klasifikacije vrsta riječi partikule se opisuju kao riječi kod kojih izostaju karakteristike tipične za druge vrste nepromjenljivih riječi, kako Helbig/Kötz (1981:9) formulišu, „solche morphologische unflektierbaren Wörter, die über keine solchen syntaktischen Funktionen verfügen, wie sie den anderen unflektierbaren Wörtern zukommen z. B. den Adverbien, den Konjunktionen oder den Präpositionen.“³ Ono što nedostaje je jasna podjela cijele oblasti koja se u širem smislu označava kao partikula, tvrdi Weydt (1969:54). Tako se termini partikula i modalna partikula u svakom lingvističkom radu moraju nanovo definisati, budući da ne postoji neko obavezujuće razgraničenje prema drugim vrstama riječi (Baunebjerg/Wesemann 1982:119). Kao osnovni kriterijum za definisanje partikula navodi se njihova nepromjenljivost. Svakako bi se morali pronaći i dodatni kriterijumi za njihovo razgraničavanje. Te kriterijume nam navode Helbig/Buscha (2005:420ff). Oni navode sljedeće osobine partikule: one ne mogu biti rečenični članovi, ne mogu biti u inicijalnoj rečeničnoj poziciji, ne mogu biti samostalni odgovori na pitanja, ne mijenjaju istinitost rečenice, mogu biti eliminisane i mogu da modifikuju izjave.

2.1. Vrste partikula

U savremenim gramatikama, kao što je DUDEN, partikule se smatraju morfološkom vrstom riječi zajedno sa prijedlozima, priložima, veznicama i uzvicima. Pripadaju nepromjenljivim riječima. Kod Helbiga (1988:13ff) pronalazi se sljedeća podjela partikula u različite klase:

- MODALWÖRTER (modalne riječi) često prouzrokuju ublažavanje rečenog i izražavaju pretpostavku: *Vielleicht hat sie einfach Angst*; ili *Da hast du wahrscheinlich recht*.
- NEGATIONSPARTIKEL (odrične partikule) negiraju tvrdnju, rečenicu ili dio rečenice. Obično stoje između teme i reme. Same partikule ovog tipa ne mogu dati odgovor na pitanja. *Heute regnet es nicht*.
- ANTWORTPARTIKEL se odnose na prethodnu tvrdnju. One se javljaju prije svega u dijaloškoj komunikaciji i tipično su obilježje usmenog govora. Pretežno stoje na početku rečenice. *Nein, heute komme ich nicht*; ili *Okay, machen wir es so*.

3 Kao takve morfološke nepromjenljive riječi koje ne raspolažu sintaksičkim funkcijama koje se pripisuju drugim nepromjenljivim riječima, kao npr. priložima, veznicama i prijedlozima.

- FOKUSPARTIKELN⁴ usmjeravaju pažnju na određenu riječ, odnosno određenu tvrdnju. Ona se onda ističe: *Er hat sogar die Lektion gelernt*; ili *Nur er kann die Aufgabe lösen*.
- INTENSIVPARTIKELN/STEIGERUNGSPARTIKELN/GRADPARTIKELN pojačavaju ili smanjuju značenje. Većinom stoje ispred pridjeva, brojeva, glagola i priloga. *Der Winter ist sehr kalt*; ili *Wir haben ziemlich viel gelernt*.
- MODALPARTIKELN/ABTÖNUNGSPARTIKELN nemaju leksičko značenje. Odnose se na cijelu rečenicu i stoje većinom u sredini rečenice. One su tipično obilježje usmenog govora. *Du bist ja kreidebleich*; ili *Er ist eben unpünktlich*.
- DISKURSMARKER/OPERATOREN na određeni način uokviruju tvrdnju, te ukazuju na prethodnu ili sljedeću tvrdnju. Sintaksički stoje u prvom dijelu rečenice. *Obwohl: das ist irgendwie unlogisch*; ili *Apropos: Er geht morgen nicht in die Schule*.
- AUSDRUCKSPARTIKELN/INTERJEKTIONEN/SYMPOTOMINTERJEKTIONEN označavaju emotivno stanje. Pretežno se upotrebljavaju u usmenom govoru i uglavnom stoje van rečenične konstrukcije. *Pfui, ist das ein schreckliches Wetter*; ili *Sie hat gewonnen. Hurra!*

U gramatici DUDEN (2004:599) pronalazi se još jedna dodatna vrsta partikula i to Onomatopoetikum. Ova vrsta se ne pojavljuje kod Helbiga.

- ONOMATOPOETIKUM služi za oponašanje glasova. Ove partikule su sintaksički autonome. *Sie kam herein und schwupp nahm sie sich ein Brötchen*; ili *Ruck, zuck waren die Brötchen weg*.

Engel⁵ (1988:689) navodi još neke vrste partikula, to su Kopulapartikeln, Rangierpartikeln i Satzäquivalente.

- KOPULAPARTIKELN⁶ javljaju se sa kopulativnim glagolima i upotrebljavaju se isključivo predikativno. *Sind wir quitt? Das ist bei uns gang und gäbe*.
- SATZÄQUIVALENTE⁷ su partikule koje samostalno zastupaju rečenicu. *Kommst du heute? – Ja. / Nein*.

Kada se pogleda podjela kod Helbiga i Engela, uočava se da postoje velike razlike u nazivu i podjeli partikula kod ova dva autora. Iz tog razloga ukazujemo i na Wolskog (1986:159) koji nudi sasvim drugačiji pristup. On partikule dijeli u tri grupe - u

4 Engel ih označava kao Rangierpartikel.

5 Za Engela partikule imaju „dodatnu funkciju” u nadređenom smislu, daju bliža objašnjenja i uspostavljaju vezu. On izdvaja sljedeće potkategorije: Abtönungspartikeln, Gradpartikeln, Kopulapartikeln, Modalpartikeln, Rangierpartikeln, Satzäquivalente i ostale partikule.

6 Više o kopulativnim partikulama u njemačkom i bosanskom jeziku u radu Hrustić, M. (2007): „Kopulativni glagoli i kopulativne partikule u njemačkom i u bosanskom jeziku“.

7 Pod Satzäquivalente Engel podrazumijeva Antwortpartikeln, Initiativpartikeln, Reaktive Partikel i Interjektionen.

užem, najužem i širem smislu. Kada govori o predmetnoj grupi partikula u širem smislu, tu ubraja prijedloge, priloge, veznike i uzvike. U najužem smislu ubraja prave partikule, a u užem smislu grupu koja se dijeli u dodatne potkategorije. To su Responsive, Heckenausdrücke, Gesprächspartikeln ili Fragepartikeln.

Nakon kratkog prikaza različitih tipova partikula u nastavku rada biće dat detaljniji prikaz modalnih partikula.

2.2. Modalne partikule / varijantne partikule

U standardnim gramatikama se modalne partikule izdvajaju kao dio opšte grupe partikula kako je već i navedeno u 2.1. Definisane različite termina koji se odnose na partikule i njihova međusobna diferencijacija predstavljaju određene poteškoće u lingvistici budući da su njihove granice često vrlo fluidne. Tako se i u stručnoj literaturi koriste različiti termini za pojam modalne partikule koji je ovdje upotrijebljen, kako će se u nastavku i vidjeti. Iza termina „Abtönungspartikeln⁸” kod Weydta⁹ (1969), kod Bublitz (1978) „Modalpartikeln” ili kod Krivososova (1963) „modale Partikeln” krije se jedna mala grupa riječi. Pošto su razlike samo u nijansama, radi boljeg razumijevanja odlučili smo se za pojam „modalne partikule”. Najprije ćemo pokušati odgovoriti na pitanja šta se podrazumjeva pod „nijansom” i koje riječi se ubrajaju u „modalne partikule”, dakle koje riječi pripadaju toj maloj grupi riječi. Najbitnije obilježje je da se modalne partikule najčešće javljaju u usmenom govoru i važe kao nenaglašene. „Die Modalpartikeln sind unbetonte sprachliche Einheiten¹⁰ und besitzen in erster Linie eine metakommunikative¹¹ Funktion¹²”, po mišljenju Dittmara (2002:154). Weydt (1969:60ff) definiše funkciju „nijanse” u kontekstu intencije i prezentacije. Pod kontekstom prezentacije podrazumijeva se rečeno, odnosno značenje rečenice koja podrazumijeva sve raspoložive činjenice. Ovo je standardni semantički nivo kojem služe sva jezička sredstva. Namjera pokazuje „welche Stellung der Sprecher gegenüber dem Gesagten einnimmt¹³”. To se u

8 Izbor termina je arbitran i u svakom slučaju opravdan. Umjesto *Modalpartikel* Weydt u svojoj knjizi *Aspekte* predlaže termin *Abtönungspartikel*, budući da je naziv *Partikel* preopširan, *Satzpartikel* ukazuje na samo jedno sintaksičko obilježje, a *Modalpartikel* se lako može zamjeniti sa modalnom riječi.

9 Prvi autori koji su se bavili *Abtönungspartikeln* bili su H. Weydt i A. T. Krivososov šezdesetih godina. Oni su u svojim istraživanjima pronašli koliko bitnu funkciju ove riječi imaju za komunikacijski proces.

10 Modalne partikule su većinom nenaglašene, a u zapovjednim rečenicama su naglašene.

11 Pod metakomunikativnom funkcijom se podrazumjeva komentarisane izraženog sadržaja na određeni način.

12 Modalne partikule su nenaglašene jezičke jedinice i posjeduju u prvoj liniji metakomunikativnu funkciju.

13 Stav koji zauzima govornik prema rečenome.

mnogim jezicima izražava i vanjezičkim elementima - smijehom, očima, visinom tona, akcentom i tempom govora. Pored ovih navedenih izražajnih sredstava kojima se može izraziti stav, neki jezici posjeduju i posebnu vrstu riječi koja pokazuje „die Stellung des Sprechers zum Gesagten”. Te riječi su u njemačkom jeziku: *aber, auch, bloß, denn, doch, eben, eigentlich, einfach, etwa, erst, halt, ja, mal, nur, ruhig, schon, vielleicht, wohl*.¹⁴ Ove riječi se ne javljaju isključivo kao indikatori namjere. One imaju homonime koji pripadaju sasvim drugoj vrsti riječi i koje se manifestuju na nivou prezentacije.

Ako se pogleda sintaksička strana modalnih partikula, vidjeće se da se modalne partikule odnose na cijelu rečenicu. One imaju medijalnu rečeničnu poziciju. Kao dodatno obilježje ili karakteristika navodi se da se partikule mogu i izostaviti. Diewald (1997:76) skreće pažnju da „obligatorifikacija” može biti kriterijum za proces gramatikalizacije¹⁵ kod modalnih partikula. To znači da su partikule u irealnim željnim rečenicama obavezne. Uopšteno se može reći da govornik modalnim partikulama izražava prihvatanje, očekivanje ili unutrašnji stav. Govornik može modalnim partikulama svojoj sopstvenoj izjavi dati određenu nijansu. Partikula može da se odnosi na prethodnu izjavu i da se pokaže saglasnost ili odbijanje. I sam termin modalne partikule implicira upravo da je u pitanju potkategorija partikula. Taj stav je opravdan jer se modalne partikule razlikuju od drugih vrsta partikula pomoću diferentnih sintaksičkih i semantičkih osobina. Zajednička osobina sa drugim partikulama je sposobnost da ne mogu biti u inicijalnoj rečeničnoj poziciji i to je odlučujući faktor.

2.3. Funkcija i značenje modalne partikule

O funkcijama modalnih partikula nalaze se sljedeći stavovi u literaturi. Prema Brinkmannu (1971:499) „stellen die Modalpartikeln die Verbindung mit dem Horizont der Gesprächspartner her. Sie bringen zusätzliche Momente ins Spiel, die sich aus der Erwartung der Partner ergeben.”¹⁶ Brinkmann smatra da modalne partikule imaju specifičnu funkcionalnost u medijalnoj rečeničnoj poziciji te da bi trebalo posmatrati njihov linearni redosljed¹⁷.

Flämig (1991:550) partikule označava kao riječi koje dopunjavaju značenje. Njima se pripisuje sopstveno značenje što im drugi autori osporavaju. On smatra da se

14 Kao periferne članove možemo navesti: *fein, ganz, gerade, gleich, einfach, erst, ruhig* (Diewald 2007: 118).

15 U procesu gramatikalizacije se u normalnom slučaju obuhvataju samo izrazi i fraze sa prilično generalnim (sveobuhvatnim) značenjem.

16 Modalne partikule predstavljaju vezu između horizonta i sagovornika. Oni donose nove momente u igru koji proizlaze iz očekivanja partnera.

17 U međuvremenu Hentschel (1986: 208-209) tvrdi da se modalne partikule sasvim slobodno mogu kretati. Međutim, ako se detaljno posmatra, postaje jasno da za tu pokretljivost postoje ograničenja.

njihovim značenjem modificira sadržaj izjave. Brinkmann (1971:499ff) zaključuje da partikule za vremensku klasifikaciju imaju dvostruko značenje. Ta značenja su sljedeća:

- Partikula je sastavni dio rečenične intonacije, a pozicija partikule je po pravilu neposredno nakon glagola u ličnom obliku. Između glagola u ličnom obliku i modalnih partikula može stajati zamjenica koja je blago naglašena.
- Poslije modalne partikule stoje svi elementi koji imaju komunikativno značenje.

Helbig¹⁸/Buscha (1991:476) podrazumijevaju pod semantičkim aspektom „Partikeln, die ein Wort im Satz näher bestimmen, erläutern, spezifizieren oder graduieren¹⁹“, tj. denotativne partikule sa dominantnom semantičkom funkcijom i partikule sa niskim semantičkim sadržajem, odnosno ilokutivne partikule ili ilokutivni pokazatelj sa dominantnom komunikativnom pragmatičnom funkcijom. Denotativne partikule su bez denotativnog značenja koje štaviše signaliziraju vrstu govornog akta. One imaju više komunikativnu nego semantičku vrijednost. Ilokutivne partikule se karakterišu pomoću njihove komunikativne funkcije. „Sie drücken oft feine Nuancen aus und sind Indikatoren für bestimmte Sprechhandlungen oder dienen dazu, die Äußerungen im konversationellen Kontext zu verankern, den Sprechakt im Sinne des Sprechers zu modifizieren, den Interpretationsprozess des Hörers und die Interaktion zu steuern bzw. die Äußerung und den Sprechakt auf die Gegebenheiten der Interaktion zu beziehen.²⁰“ (Helbig/Buscha 1991:476). Postoje i oni koji tvrde da modalne partikule nemaju značenje, kao npr. Krivonosov (1963:423) i Heinrichs (1981:112). Hentschel/Weydt (1989:6) umjesto toga smatraju da je značenje u vezi sa kontekstom, da ne određuje ni vrstu riječi kao ni leksičko ili deiktičko²¹ značenje i njihova semantika se razvija samo u zavisnosti od drugih riječi. Međusobna zavisnost značenja i konteksta se ističe i kod Thurmair (1989:47). U vezi s tim ona kaže da je pitanje značenja modalnih partikula više terminološki problem. Taj stav zastupa i Franck (1980:167) tako što ističe da modalne partikule posjeduju osnovno značenje. Prema Heringer (1988:731), značenje jedne riječi konstruiše se pomoću upotrebe ili primjene u jezicima. Zaključuje se da na osnovu različitih stavova u odnosu na značenje nije sasvim jasno da li modalne partikule imaju jedno ili više značenja.

18 Helbig (1977: 32) je osim toga predstavio i jedan drugi pogled u svojoj knjizi. Po njemu partikule, tačnije modalne partikule, dobijaju svoje značenje iz komunikacijskog procesa tako što odluku ublažavaju na određeni način i pokušavaju da prenesu stav u događaju na komunikacijski proces.

19 Partikule koje bliže objašnjavaju, određuju, razvrstavaju ili graduiraju riječ u rečenici.

20 One izražavaju često fine nijanse i pokazatelji su za određene govorne akte ili služe da bi utemeljile izjave u konverzacijskom kontekstu, da mijenjaju govorni akt u korist govornika, da upravljaju interpretacijskim procesom slušaoca i interakcijom, odnosno da usmjere izjavu i govorni akt na okolnosti interakcije.

21 Mogu se kretati sasvim slobodno.

2.4. Modalne partikule i modalne riječi

Termin modalne riječi u njemačkom jeziku odgovara alternativno upotrebljenom terminu „rečenični prilog”. Modalne riječi su riječi koje posjeduju status rečeničnog člana i mogu biti u inicijalnoj rečeničnoj poziciji. Te riječi mogu mijenjati odnos pridjeva i imenice. One ne mijenjaju pojedinačno imenicu ili pridjev, nego kompletnu strukturu koja se izražava pomoću oba elementa. Nasuprot tome, modalne partikule se opisuju kao specifična klasa modalnih riječi (Hirschmann 2015:144-145). Postoje uporedive osobine između modalnih riječi i modalnih partikula, ali i velike razlike, kao npr. ta da modalne riječi mogu biti u inicijalnoj rečeničnoj poziciji za razliku od modalnih partikula koje to ne mogu. Modalne partikule imaju u odnosu na modalne riječi dodatna sintaksička ograničenja. One se ne mogu nikad intenzivirati ili biti odgovor na odlučujuća pitanja²². Mora se reći da je kod razgraničenja modalnih partikula od modalnih riječi distribucija jedini pouzdani kriterijum za razlikovanje. Obje se mogu sintaksički i semantički izolovati²³ i mijenjati rečenicu. Kada ne bi bilo te različite distribucije, mogle bi se svrstati u istu klasu. Zaključujemo da se modalne riječi i modalne partikule očigledno razlikuju manje preko njihovih semantičkih, a više preko njihovih distribucionih osobina kao i drugih sintaksičkih osobina.

3. Modalna partikula schon

Prema Pfeiferu (1989:1563) modalna partikula *schon*²⁴ potiče iz staronjemačkog jezika od pridjeva *sconi* (donjonjemački – *lijep*). Značenje pridjeva se postepeno promijenilo u 13. vijeku u značenje *pristojan*, *primjeran* i *ispravan*, a potom dalje u *čjelovit* i *potpun*. Pretpostavlja se da se u srednjovjekovnom njemačkom jeziku dogodio razvoj značenja *već*, koji se vjerovatno označava kao gramatikalizacija. Krivososov (1963:421) smatra da se modalna partikula *schon* razvila iz priloga za vrijeme. Dalje misli da riječ *već* sa značenjem vremenske ograničenosti, tj. tamo gdje ima značenje vremenskog ograničenja, gubi svoje značenje uvijek kada bi bila upotrijebljena u verbalnom predikatu u futuru i tada postaje modalna. Ograničenost u budućnosti se razvila iz uvjerenja da se radnja u budućnosti razumije kao ograničena. Odatle se može zaključiti da je značenje priloga za vrijeme²⁵ kao

22 To su pitanja kod kojih govornik donosi odluku da odgovori na jedan od dva moguća načina – da ili ne.

23 Semantički modalne partikule posjeduju mnogo više poklapanja sa modalnim riječima nego sa ijednom drugom vrstom riječi.

24 Partikula *schon* se pojavljuje kao partikula odgovora, prilog za vrijeme, partikula intenziteta i modalna partikula.

25 Nenaglašena modalna partikula u poređenju sa prilogom za vrijeme se često izgovora kratkim vokalom. To bi moglo ukazivati na smanjene strukturalne osobine.

vremenske ograničenosti u suštini dovoljno da bi se moglo govoriti o procesu gramatikalizacije. Potpunim gubitkom vremenskog značenja *schon* je po sadržaju postala riječ apstraktnog značenja i dobila je interpersonalnu funkciju. Zbog toga je partikula *schon* subjektivne prirode i izgubila je semantički sadržaj, ali je dobila pragmatičku funkciju. To sve i jeste karakteristično za jedan proces gramatikalizacije. Hartmann (1977:103), ali i Franck (1980:203) smatraju da je partikula *schon* prilikom procesa gramatikalizacije dobila i viši stepen gramatičnosti. „Es hat an syntaktischer Flexibilität eingebüßt und ist zu einem grammatischen Wort geworden.“²⁶ Kako je već navedeno, partikule se u gramatikama nalaze kao samostalne vrste riječi. One nisu izjednačene sa priložima. Iako Brauße (1994:100) smatra da su i naglašeni i nenaglašeni prilog kao i partikula intenziteta i modalna partikula nastale iz zajedničke polazne riječi „scheinen“ („činiti se“).

3.1. Funkcija partikule *schon*

Modalna partikula *schon* se pojavljuje u različitim funkcijama, tj. u pet podtipova. Mi smo se odlučili za podjelu funkcija prema Dahlu (1981:122) i Helbigu (1988:204ff).²⁷

1. Funkcija izražavanja uslovljenog odobrenja (*schon*¹)

Ova funkcija partikule *schon* se pojavljuje u monološkoj i dijaloškoj upotrebi, a prilikom promjene govornika radi se o odobrenju sa ograničenjem. To ograničenje se dešava jer partikula *schon* zahtijeva nastavak izjave. Tada mora uslijediti adverzativna (suprotna) rečenica koja se uvodi veznicima *samo, ali, jedino, no, međutim, nego, a, dok, naprotiv, uostalom (nur, aber, allein, doch, hingegen, jedoch, sondern, während, wohingegen, indes, indessen)*. Pretežno se pojavljuje u karakterističnim konstrukcijama kao npr. *Ali jasno je da... (Es ist schon richtig, dass...)* ili *Uostalom tačno je da...(es stimmt schon, dass...)*

2. Funkcija izražavanja sigurnosti (*schon*²)

Kod ove funkcije partikule *schon*, upotreba se odnosi na izjavu koja je već prethodila. Te izjave koje su već prethodile uvijek sadrže negativno ocijenjen opis stanja ili činjenica. Može se reći da *schon* ovdje ima umirujuće dejstvo, npr. *Ali ti ćeš uspjeti. (Du wirst das schon schaffen.)* Ova funkcija partikule *schon* se koristi i za izražavanje uvjerenosti kod govornika. Pojavljuje se u izjavnim rečenicama i služi kao prijedložka upotreba koja postaje događaj u budućnosti.

3. Funkcija izražavanja nestrpljivosti u zahtjevima (*schon*³)

Partikula *schon* može da se nađe samo u govornim aktima direktivnog tipa. Pojavljuje se u rečenicama kojima izražavamo neko naređenje, odnosno u imperativnim rečenicama. Korištenjem partikule *schon* ovdje se očekuje neposredno izvršenje

²⁶ Gubi sintaksičku fleksibilnost i postaje gramatička riječ.

²⁷ U cilju jasnijeg pregleda funkcija, partikula *schon* je obilježena kao *schon*¹, *schon*², *schon*³, *schon*⁴, *schon*⁵.

radnje, npr. *Odmah iznesi smeće!* (*Bring schon den Müll raus!*) Pošto se ovdje radi o nužnosti izvršenja naredbe/zahatjeva, nije dozvoljeno da partikula *schon* bude zamijenjena sa „bitte”.

4. Funkcija izražavanja određene procjene odgovora u tendencioznim pitanjima (*schon*⁴)

Ovdje je predstavljena upotreba partikule *schon* u upitnim rečenicama koje počinju upitnom partikulom *w-*. Radi se o pokušaju da govornik slušaocu nametne određenu procjenu činjeničnog stanja, npr. *Pa šta onda?* (*Was macht das schon?*) Partikula *schon* se pojavljuje i u retoričkom pitanju bez naglašavanja pitanja. Ovdje se razlikuju dva tipa. Prvi tip je univerzalna izjavna rečenica sa negativnim elementom, npr. *Pa šta to donosi?* (*Ništa*) (*Was bringt das schon ein?*) (*Nichts*). Drugi tip je specijalna (posebna) izjava u kojoj upitno-odnosnoj riječi odgovara jedan specijalan (poseban) elemenat, npr. *Pa gdje je on?* (*Wo ist er schon?*)

5. Funkcija izražavanja nevažnosti neobičnih izjava koje su prethodile (*schon*⁵) Ovdje se *schon* pojavljuje uvijek zajedno sa veznikom *wenn*²⁸ (ako), koji je karakterističan za kondicionalne rečenice. U ovim konstrukcijama partikula *schon* se ne može eliminisati. Ovdje partikula *schon* protivriječi implicitnoj pretpostavci, odnosno zaključku koji je povezan sa konstrukcijom, npr. *Ako je tako!* (*Und wenn schon!*) Prema Helbigu ova partikula *schon* se ne pojavljuje samo u kondicionalnim rečenicama bez predikata, nego se pojavljuje i u kondicionalnoj rečenici gdje izražena činjenica postaje pretpostavka. Jasno je da se ova partikula koristi za obrazloženje ili opravdanje neke želje ili radnje (Langenscheidt 2003:902).

4. Prevodni ekvivalenti partikule *schon* u bosanskom jeziku

U ovom dijelu upoređiće se značenja modalne partikule iz njemačkog jezika sa odgovarajućim prevodima u bosanskom jeziku. U narednom prikazu prati se pregled mogućih leksičkih i neleksičkih ekvivalenata. Budući da nismo došli do istraživanja koja bi za naše potrebe adekvatno osvijetlila problematiku nijansnih funkcija riječi, ovaj rad se neće baviti gramatičkim obilježjima. Predstaviće se samo prevodi partikule *schon*. Pošto se modalne partikule najčešće pojavljuju u dijalozima, prilikom odgovaranja se uvijek polazi od izjava koje prethode ili slijede. Budući da je modalna partikula u njemačkom jeziku tako specifična, većina onih koji uče njemački jezik imaju velike poteškoće da je razumiju. Prije svega je težak njen prevod na drugi jezik, jer se pomoću nje iznose određeni stavovi, uvjerenja, mišljenja i emocije govornika što ne može biti uvijek jasno i precizno prevedeno. Uz pomoć modalne partikule govornik može da govori o onome što prethodi ili da određenoj izjavi doda određenu vrijednost. Partikule nose implicitna značenja, za govornika kome to nije maternji jezik, teško shvatljiva, a predstavljaju problem i prevodiocima

28 Veznik *wenn* u ovom slučaju ne može biti zamijenjen veznikom *falls*.

i tumačima. Modalne partikule u bosanskom jeziku će se pomenuti samo u kratkim crtama. Kada se uporede partikule u njemačkom i bosanskom jeziku, uočava se da imaju uglavnom iste karakteristike u pogledu oblika, funkcije i semantike. Jedino je promjenljiva njihova funkcija u rečenici. U oba jezika su nepromjenljive riječi i pretežno se koriste u usmenoj konverzaciji. Osim toga su funkcionalne riječi, nisu negacije, nisu uskladjive, po pravilu su nenaglašene, sintaksički izostavljive, dijaloško-gramatične i pragmatične. Partikule se u njemačkom jeziku ne mogu naći u inicijalnoj rečeničnoj poziciji, za razliku od partikula u bosanskom jeziku koje to mogu. Bosanski jezik raspolaže većim brojem partikula, pa tako Jahić/Halilović/Palić (2000:302-303) nabrajaju 48 partikula u bosanskom jeziku: *možda, hajde, valjda, da li, je li, zar, dakle, jedino, samo, gle, eno, eto, evo, ne, li, da, svakako, međutim, pak, bar, baš, čak, i, jedva, još, ni, niti, opet, tek, već, bilo, god, ma, makar, doista, gotovo, istina, jamačno, naravno, nekako, dakako, neminovno, potpuno, sasvim, sigurno, skoro, vjerovatno i zaista*.

Iako se manifestuju različite funkcije partikule *schon* (u radu je ukupno navedeno pet), ekvivalent u bosanskom jeziku pretežno glasi *već*²⁹. Stoga, na osnovu priloženog rada (Dahl 1981:250), za partikule kojima smo se mi detaljnije bavili, proizilaze sljedeći ekvivalenti:

1. Partikula *schon*¹ može se prevesti kao *bogami, pa, pa + već*
2. Partikula *schon*² može se prevesti kao *već, ta + već*
3. Partikula *schon*³ može se prevesti kao *već, ta + već*
4. Partikula *schon*⁴ može se prevesti kao *a još (+i), li, pa, ta + već*
5. Partikula *schon*⁵ može se prevesti kao *pa*

Jasno je da jednoj modalnoj partikuli iz njemačkog jezika odgovara više leksema partikula u bosanskom jeziku.

4.1. Kontrastivna analiza

U ovom odjeljku prikazano je na konkretnim primjerima svih pet zapaženih semantičkih nijansi upotrebe partikule *schon* u njemačkom jeziku. Primjeri su preuzeti iz njemačkih novina *Spiegel*. Svaki primjer je preveden, i nakon toga su kratko analizirani prevodni ekvivalenti sa ciljem da se prikaže semantička nijansiranost partikule *schon* u njemačkom jeziku, kao i izazovi koji se pojavljuju u prevodilačkom procesu, s obzirom na sve osobenosti ove partikule, kao i ostalih partikula, u njemačkom jeziku. Ispostavlja se da ova analiza otvara novi problem međujezičkih relacija koji se odnose na teoriju prevođenja, u okviru koje bi se mogla ponuditi dodatna rješenja, jer je očigledno da se partikulom *schon* u procesu prevođenja sa njemačkog jezika zahvata mnogo dublje i opsežnije iz jezičke realnosti nego što je to, pojednostavljeno rečeno, leksički transfer iz jednog jezika u drugi.

²⁹ Prevodi modalne partikule *schon* su preuzeti od Dahla (1981: 250).

1) schon¹ - saglasnost i potvrđivanje

A: *Island ist eine wunderschöne Insel.*

B: *Das stimmt schon. Nur regnet es dort dauernd.*

A: *Island je divno ostrvo.*

B: ***Bogami** jeste. Samo tamo kiša stalno pada.*

Značenjska nijansa koja se ovdje zapaža može se okarakterisati kao naglašena saglasnost, ili naglašeno potvrđivanje. U ovom primjeru *schon* se prevodi kao partikula za naglašavanje *bogami*, ali bi odgovarali i prevodi *zaista*, *uistinu*, *stvarno*, *svakako*, *doista*, *baš*, *istina*, *jamačno*. To nam ukazuje na semantičku mikro raslojenost u okviru ove konkretne funkcije partikule *schon*. U dijaloškoj upotrebi je karakteristična mogućnost upotrebe ponavljanja finitnog glagola iz prethodne izjave. Većinom je to glagol *sein* što znači *biti*. U našem primjeru je *jeste*. To *jeste* izražava saglasnost sa prethodnom izjavom sagovornika.

1) *Es ist schon nach Mitternacht und nicht weit vom Studio bis zu ihm nach Hause, nur eine knappe halbe Stunde. (Spiegel, Nr. 6, 2016)*

*Već je prošla ponoć i nije daleko od studija do njegove kuće, samo pola sata.*³⁰

• U ovom primjeru partikulom se blago naglašava konstatacija.

1a) *Er hatte mit Merkel schon das Personal besprochen, aber dann beanspruchte die SPD in der entscheidenden Nacht fast alle wichtigen Posten. (Spiegel, Nr. 38, 2018)*

Razgovarao je već sa Merkelovom o osoblju, ali je onda SPD u odlučujućoj noći zahtijevala skoro sve bitnije pozicije.

• Partikulom se ovdje naglašeno skreće pažnja koja će se potom sasvim prenijeti na naredni dio iskaza.

1b) *Schon als Ministerpräsident hatte Seehofer den Hang zum eigenwilligen Humor, nur fiel es eben in München nicht so auf. (Spiegel, Nr. 38, 2018)*

Još kao premijer vlade je Seehofer imao sklonost ka sopstvenom humoru samo što to u Minhenu i nije bilo baš upadljivo.

• Sama atipična inicijalna pozicija zajedno sa značenjskom nijansom ukazuje da se pažnja mora usmjeriti na ovaj dio iskaza koji je tako istaknut dvostrukom naglašenošću.

1c) *Seehofer provozierte schon immer gern, aber das Problem ist nun, dass er mitunter so unkonzentriert ist, dass er sich nicht mehr klar ausdrücken kann. (Spiegel, Nr. 38, 2018)*

Seehofer je oduvijek rado izazivao, ali je sada problem u tome da je ponekad toliko dekoncentrisan da se više ne može jasno izraziti.

• Ovdje se radi o specifičnom primjeru koji bismo mogli i zasebno izdvojiti jer se partikula *schon* pojavljuje kao pojačivač značenja priloga *immer*. I u ovom slučaju u kontekstu značenja radi se o naglašenosti kojoj je dodata i nijansa trajanja, što dodatno pojačava semantički sadržaj partikule.

30 Prevod rečenica iz novina Spiegel je autorkin.

Kao što je već kod *schon*¹ rečeno, ta funkcija partikule *schon* je povezana sa određenim ograničenjem i priprema mogući prigovor. Ograničenje dolazi do ostvarenja jer se zahtijeva nastavak izjave tj. mora uslijediti adverbzivna rečenica koja se uvodi veznicima. Ta suprotnost se uvodi pomoću *nur* i *aber*. U navedenim primjerima vidi se da je modalna partikula *schon*¹ prevedena u prvim dvjema rečenicama sa *već*. *Već* je i u bosanskom jeziku modalna partikula. U trećoj rečenici *schon*¹ je prevedeno kao *još*. Taj prevod nam se činio prikladnijim. *Još* je takođe u bosanskom jeziku partikula. Nešto drugačiji prevod je naveden u četvrtoj rečenici. Tu je modalna partikula *schon immer* prevedena sa *oduvijek*.

2) *schon*² - neminovnost

A: *Ich weiß nicht, wie ich die Arbeit schaffen soll.*

B: *Du wirst das **schon** packen.*

A: *Ne znam kako da završim posao.*

B: ***Već** ćeš ti to uspjeti.*

Bosanski ekvivalent kod *schon*² glasi *već*.³¹ Kao što je navedeno, *schon*² ima umirujuće dejstvo. Ova upotreba partikule *schon*² se uvijek odnosi na izjavu koja je prethodila. Ta izjava koja je prethodila sadrži uvijek negaciju.

2) *Eine erste Zielmarke will Pofalla **schon** für das Jahr 2020 setzen.* (Spiegel, Nr. 38, 2018)

*Prvi ciljni brend će Pofalla postaviti **već** za 2020. godinu.*

- Partikulom se ističe dodatna vremenska nijansa uz konkretnu vremensku odrednicu koja slijedi u nastavku rečenice, što podrazumijeva dodatnu naglašenost.

2a) ***Schon**³² in seiner 1997 veröffentlichten Doktorarbeit zur „Rechtsstellung des Asylbewerbers im Völkerrecht“ wird das klar.* (Spiegel, Nr. 38, 2018)

***Već** u njegovoj doktorskoj disertaciji objavljenj 1997. god. pod nazivom „Pravni status azilanta u Međunarodnom pravu“ topostaje jasno.*

- Partikula je ponovo u inicijalnoj poziciji i označava osiguranost koja traje odranije.

2b) *Der Bart wuchert wild, die Haare, die er nicht mehr schneiden lässt, werden **schon** grau.* (Spiegel, Nr. 38, 2018)

*Brada divlje raste, kosa koju neće da ošiša, **već** postaje sijeda.*

- Značenje partikule odnosi se na neminovnost koja se prihvata.

2c) *„**Schon** jetzt gibt es eine starke Koalition“, sagte der Amerikaner, „und sie wird stärker sein als das letzte Mal“.* (Spiegel, Nr. 38, 2018)

***Već** sada postoji jaka koalicija, rekao je Amerikanac, i biće jača nego prošli put.*

31 Ovdje uz *već* može fakultativno pristupiti *ta*, doduše *ta* mora stajati na prvom mjestu u rečenici.

32 Inicijalna pozicija partikule „*schon*“ zahtijeva dodatnu analizu i prevazilazi opseg ovog rada.

- U ovoj inicijalnoj poziciji partikula se realizuje kao konačna potvrda željene sigurnosti.

Schon² je u prethodnim primjerima prevedeno sa *već*. Kod schon² se ne osporava tačnost tvrdnje. Očigledno je da schon² podvlači vjerovatnost izjave u pouzdanom tonu kao reakciju na postojeće sumnje. To prije svega u četvrtoj rečenici postaje jasno.

3) schon³ - nestrpljivost

*Bring **schon** den Müll raus!*

*Iznesi **već** jednom smeće!*

Schon³ se u govornim aktima direktivnog tipa prevodi sa *već*. Služi za izražavanje nestrpljivosti. Schon³ se može javiti samo u govornim aktima direktivnog tipa tj. u imperativnim rečenicama.

3) *Nun mach **schon**!* (Duden 2018)

*Pa uradi to **već** jednom!*

- Partikulom se izražava nezadovoljstvo zbog odlaganja i pritisak da se nešto okonča. U zavisnosti od informativne aktualizacije rečenice može se govoriti i o podstreku.

3a) *Hör **schon** auf, mit diesem Blödsinn!* (Duden 2018)

*Prekini **već** jednom s glupostima!*

- U ovom primjeru je direktno naglašena konačnost u zahtjevu.

U objema rečenicama schon³ se prevodi sa *već jednom*, što je veoma zanimljivo. Vidljivo je iz obje rečenice da se očekuje neodložno izvršenje radnje. Schon³ pojačava značenje zahtjeva ili naredbe.

4) schon⁴ - odbijanje prigovora

A: *Es gibt keinen Kaffee.*

B: *Was macht das **schon**?*

A: *Nema više kafe.*

B: ***Pa** šta **onda**?*

Bosanski ekvivalent za schon⁴ je *pa* i *onda*. Radi se o agresivnom³³ odbijanju mogućeg prigovora. U ovoj interogativnoj rečenici bez glagola izapaža se upotrebu *pa* koji se nalazi na prvom mjestu i prilošku odredbu *onda*. To ponavljanje se strukturno i leksički veoma razlikuje od njemačkog jezika.

4) *Was kann er ihr **schon** bieten, dieser schönen intelligenten jungen Frau?*
(Spiegel, Nr. 38, 2018)

***Pa** šta on može njoj da ponudi, ovoj lijepoj inteligentnoj mladoj ženi?*

33 Ako je odbijanje manje agresivno, schon⁴ se može prevesti i sa *a* koje se nalazi ispred i ublažavajuće interpretirano *još*.

- U ovom slučaju partikulom se prikriva negacija koja se podrazumijeva iskazom.

4a) *Wer geht schon für die Bundeskanzlerin demonstrieren?* (Spiegel, Nr. 38, 2018)
Ko još ide na demonstracije u korist državne kancelarke?

- Partikula je u ovom primjeru u funkciji naglašavanja negacije koja se podrazumijeva iskazom.

Schon⁴ je u prvoj rečenici preveden sa *pa*, a u drugoj rečenici sa *još*. Schon⁴ obilježava izjavu u obliku retoričkog pitanja i daje joj preziran podzvuk što se takođe u objema rečenicama može da prepoznati.

5) schon⁵- konstatacija

A: *Hast du nicht wieder die Schlüssel verloren?*

B: *Und wenn schon! Das ist mir egal!*

A: *Jesi li opet izgubio ključeve?*

B: *Pa šta! Svejedno mi je!*

U autonomno upotrijebljenim kondicionalnim rečenicama koje nisu kompletne schon⁵ u bosanskom jeziku glasi *pa*. Pored tog *pa* upotrebljava se i upitna zamjenica *šta*. Na mjesto upitne zamjenice može se upotrijebiti i kondicionalni subjunktor *ako*.

5) *Welche Glaubwürdigkeit hat eine Drohung, wenn schon der Koalitionspartner deutlich gemacht hat, dass er jede militärische Ambition in Syrien stoppen wird?* (Spiegel, Nr. 6, 2016)

Koju uvjerljivost ima prijetnja da će svaka vojna ambicija u Siriji biti zaustavljena kada je savezni partner to ionako jasno učinio?

- Partikulom se podrazumijeva pomirenost sa činjenicama koje su konstatovane.

Schon⁵ je prevedeno kao *ionako*. Kao što je već objašnjeno schon⁵ se uvijek javlja sa kondicionalnim *wenn*. U ovakvoj konstrukciji schon⁵ se ne može izostaviti. Pored toga, izražava da se očekuje namjera ili određena posledica.

Kod većine prevoda može se složiti sa prevodima koje nudi Dahl, ali smo takođe neke primjere i drugačije preveli.

Može se zaključiti da modalna partikula *schon* sa svim navedenim semantičkim nijansama ima prevodne ekvivalente u partikulama bosanskog jezika, uz akcenat na prevodu *već jednom* za koji smo uočili da se ponavlja kako je prethodno objašnjeno, kao i na primjeru upotrebe partikule sa prilogom u konstrukciji *schon immer*.

5. Zaključak

Ovaj rad bavi se modalnom partikulom *schon*. Sveobuhvatni cilj rada je bio da se razmotre teorijske osnove i da se pronađu odgovarajući prevodni ekvivalenti u bosanskom jeziku. Najprije smo se uopšteno bavili partikulama, da bismo kasnije prešli na modalne partikule. Poznata je činjenica da modalne partikule u njemačkom jeziku predstavljaju probleme onima kojima njemački nije maternji jezik. Zbog toga smo se odlučili za kontrastivnu analizu.

Modalne partikule mogu biti jasno definisane sljedećim obilježjima. Ne mogu biti u inicijalnoj, već u medijalnoj rečeničnoj poziciji, tj. rečenicu u njemačkom jeziku ne možemo započeti modalnom rječcom. Modalne partikule ne mogu biti istaknute ni pomoću naglašavanja ni pomoću promjene redosljeda rečenice. Osim toga, one nisu upitne niti uskladjive.

Može se vidjeti da modalna partikula *schon* ima pet različitih značenjskih nijansi. Ovdje ćemo još jednom predstaviti kratki rezime svih značenja.

1. Pojavljuje se nenaglašeno u izjavnim rečenicama koje označavaju budućnost i izražava uvjerljivo obrazloženje za tačnost izražene pretpostavke.
2. Pojavljuje se (naglašeno ili nenaglašeno) u izjavnim rečenicama koje ne izražavaju budućnost i zatim potvrđuje saglasnost.
3. Stoji nenaglašeno u pitanjima dopune koja predstavljaju retorička pitanja i pretpostavljaju negativan odgovor ili očekuju da govornik predstavi neku činjenicu.
4. Pojavljuje se nenaglašeno u rečenicama naredbe/zahtjeva i čini jednu naredbu hitnom, jer nešto bi moralo ili moglo biti obavljeno.
5. Pojavljuje se i u kondicionalnim rečenicama i obilježava činjenice potrebnim.
6. Takođe smo zapazili da se pojavljuje i u konstrukciji *schon immer*.

Što se tiče predmetne analize, moglo se vidjeti da modalne partikule predstavljaju izazov za didaktiku u oblasti njemačkog jezika kao stranog. Jedno je sigurno, a to je da oni koji uče njemački jezik mogu komunicirati i bez modalnih partikula. Ipak, bez toga ne bi mogli razumjeti ili izraziti neke nijanse/finese. Takođe, treba shvatiti da ne postoji linearna relacija između riječi i funkcije. U maternjem jeziku se one koriste nesvjesno i bez razmišljanja kakvo značenje i kakvu funkciju imaju. Sa stranim jezikom to nije slučaj i dolazi se do zaključka da njihova upotreba predstavlja poteškoće.

Naša kontrastivna analiza je pokazala da se modalna partikula *schon* može prevesti na bosanski jezik bez obzira na njene različite funkcije. Prevodni ekvivalenti odgovaraju partikulama u bosanskom jeziku.

Literatura

- Baunebjerg, Gitte/Wesemann, Monika (1982), *Partikelwörterbuch deutsch-dänisch, dänisch-deutsch*, In: Weydt, H. Internationales Kolloquium Funktionen der Partikel in Dialogischer Interaktion
- Brauß, Ursula (1994), *Lexikalische Funktionen der Synsemantika*, Gunter Narr Verlag, Tübingen
- Brinkmann, Hennig (1971), *Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf
- Dahl, Johannes (1981), *Die Abtönungspartikeln im Deutschen*, Groos Verlag, Heidelberg
- Diewald, Gabriele (1997), *Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen*, Niemeyer, Tübingen
- Diewald, Gabriele (2007), *Abtönungspartikel*, In: Hoffmann, L.: Handbuch der deutschen Wortarten, de Gruyter, Berlin
- Dittmar, Norbert (2002), *Lakmustest für funktionale Beschreibungen am Beispiel von „auch“ (Fokuspunkteln), „eigentlich“ (Modalpartikel) und „also“ (Diskursmarker)*, Wissenschaftlicher Verlag, Trier
- DUDEN (2004), *Die Grammatik*, Dudenverlag, Mannheim
- Eisenberg, Peter (2006), *Grundriß der deutschen Grammatik*, Metzler, Stuttgart
- Engel, Ulrich (1988), *Lexikon deutscher Partikeln*, Verlag Enzyklopädie, Leipzig
- Flämig, Walter (1991), *Grundzüge einer deutschen Grammatik*, Akademie Verlag, Berlin
- Franck, Dorothea (1980), *Grammatik und Konversation*, Skriptor, Königstein
- Hartmann, Dietrich (1977), *Aussagesätze, Behauptungshandlungen und die kommunikativen Funktionen der Satzpartikel ja, nämlich und einfach*, In: Weydt, H. (1977)
- Heinrichs, Werner (1981), *Die Modalpartikeln im Deutschen und Schwedischen. Eine kontrastive Analyse*, Niemeyer, Tübingen
- Helbig, Gerhard (1977), *Partikeln als illokutive Indikatoren im Dialog*, In: Deutsch als Fremdsprache, VEB Verlag Technik, Berlin
- Helbig, Gerhard/Kötz, Werner (1981), *Die Partikeln*, VEB Verlag, Berlin
- Helbig, Gerhard/Buscha, Joachim (1991), *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, VEB Verlag Technik, Berlin
- Helbig, Gerhard/Buscha, Joachim 2005 *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, 5. Auflage, Berlin
- Helbig, Gerhard (1988), *Lexikon deutscher Partikeln*, Verlag Enzyklopädie, Leipzig
- Hentschel, Elke/Weydt, Harald (1989), *Wortartenprobleme bei Partikeln*, In: Weydt, H. (1989)
- Hentschel, Elke/Weydt, Harald (2013), *Handbuch der deutschen Grammatik*, de Gruyter, Berlin

- Heringer, H. J. (1988), *Ja, ja, die Partikeln! Können wir Partikelbedeutungen prototypisch erfassen?* In: ZPSK 41:6
- Hirschmann, Hagen (2015), *Modifikatoren im Deutschen. Ihre Klassifizierung und varietätenspezifische Verwendung*, Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH, Tübingen
- Hrustić, Meliha (2007), *Kopulativni glagoli i kopulativne partikule u njemačkom i u bosanskom jeziku*. U: Pismo IV/1. Časopis za jezik i književnost. Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 130-149
- Jahić, Dževad/Halilović, Senahid/Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica
- Kriwonossov, Alexej (1963), *Die modalen Partikeln in der deutschen Gegenwartssprache*, Verlag Alfred Kümmerle, Göppingen
- Langenscheidt, Großwörterbuch(2003), *Deutsch als Fremdsprache*, Langenscheidt Verlagsgruppe, München
- Pfeiffer, Wolfgang (1989), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen Q-Z*, Akademie Verlag, Berlin
- Schulz, Jochen (2012), *Abtönungspartikeln – dargestellt am Beispiel des Ausdrucks wohl*, Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH, Tübingen
- Srdić, Smilja (2008), *Morphologie der deutschen Sprache*, Jaceh, Beograd
- Thurmair, Maria (1989), *Modalpartikeln und ihre Kombinationen*, Niemeyer, Tübingen
- Weydt, Harald (1969), *Abtönungspartikel. Die deutschen Modalwörter und ihre französischen Entsprechungen*, Verlag Gehlen, Bad Homburg
- Wolski, Werner (1986), *Partikellexikographie. Ein Beitrag zur praktischen Lexikologie*, Niemeyer, Tübingen

Adresa autora
Author's address

Petrova Gora 3
76300 Bijeljina
Bosna i Hercegovina
diana.ristivojevic@hotmail.com

MODAL PARTICLE *SCHON* IN GERMAN AND EQUIVALENTS IN BOSNIAN LANGUAGE

Summary

This paper deals with the particle *schon* in the German language in the context of its semantic and syntactic features, as well as its translation equivalents in the Bosnian/Croatian/Serbian language. The paper also discusses the nature and function of particles in general in the German language based on the prevailing attitudes in the relevant reference books. Theoretical assumptions have been used to conduct an analysis of the use of the particle *schon* on current examples from the German language, taken from the newspaper Spiegel. The analysis showed specific semantic subtleties, especially when it comes to its translation equivalents, as well as other characteristics which are manifested primarily in an atypical syntactic distribution.

Key words: modal particle, particle *schon*, semantic subtlety, syntactic positions

Kemal AVDAGIĆ

Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku

HIGH SCHOOL STUDENTS' APOLOGY STRATEGIES IN ENGLISH AND THE BOSNIAN LANGUAGE

This paper examines the way high school students in Bosnia and Herzegovina use and express the speech act of apology in both, Bosnian and the English language. The data is collected through Discourse Completion Tests (DCTs) from 80 high school students (43 Male and 37 Female). Gender, formal/ informal setting, and status variables were examined. The findings show that each variable to a certain extent affects the process of communication and that there are not strictly set rules which govern the communication process. The traditional role of gender is challenged and there is a need for further investigation in the field.

Key words: apology, gender, the speech act set, DCTs, Bosnian, and English.

1. Introduction

Life in the world of today, characterized by cultural diversity on the one hand and communicational interdependence on the other, calls for permanent investigations in the field of linguistics and the language use. There is a growing need for language conceptualization which may enhance cross-cultural understanding and decrease communication breakdowns. However, such a linguistic conceptualization is not void of obstacles. People speaking different languages use them in diverse ways and wrap them in different contexts (Dirven & Verspoor 2004: 140). Language itself has its communicative intention which can be realized in multiple ways. Hence, communication scenarios between different actors involved in conversation represent a bountiful source

of particulars for linguistic investigation (Türker & Akbarov 2016: 1). In this regard, the knowledge of language pragmatics helps us to identify and understand the use of language implications in variety of contexts (Levinson 1983 in Blum-Kulka & Olshtain 1984: 196). Pragmatic studies conducted in the field of cross-cultural communication have shown that language learners face many obstacles while learning the rules of the second language especially when they learn about appropriateness and politeness (Bataineh & Bataineh 2008; Dalmau and Gotor 2007; Garcia 1989; Shardakova 2005a in Hatipoğlu 2016: 221). Olshtain & Cohen (1989: 53) claim that in order to attain communicative competence in a foreign language the rules of appropriateness have to be learnt and acquired. This is particularly important in the contexts where different 'politeness systems' encounter one another, such as the case of L2 classroom setting (Dalmau & Gotor 2007: 287). It is believed that conversation between interlocutors who do not share the same ways of expressing politeness or sociocultural values, and which is void of pragmatic knowledge, may lead to intercultural miscommunication (Ibid: 288). In some cases, native speakers may interpret failure in pragmatic adequacy as an act of impoliteness (Boxer 1996; Barron 2003 in Dalmau & Gotor 2007: 288). Such realization of the phenomena has encouraged investigations as well as accentuated the relevance and importance of speech acts studies which represent "a highly complex mapping of meaning onto form" (Olshtain & Cohen 1989: 54). One such phenomenon is the speech act of apology which can be investigated and examined cross-culturally and in all languages (Wouk 2006; Dalmau & Gotor 2007; Marquez Reiter 2001; Ogiermann 2009 in Hatipoğlu 2016: 223). In the context of the Bosnian language, there has not been much work done in this field. To the best of the authors' knowledge, there are only few works that have treated the topic. Türker and Akbarov (2016) did a contrastive analysis between Bosnian and Turkish students in terms of requesting and apologizing cross-culturally and cross-linguistically. Katnić-Bakaršić (2007, 2013) wrote about language functions emphasizing referential function (2007:17; 2013: 74), expressive function (2007: 18; 2013: 71), conative function (2007: 19; 2013: 71), phatic function (2007: 19; 2013: 82), metalinguistic function (2007: 21; 2013: 82) and poetic (esthetic) function of the language (2007: 21; 2013: 84). In her works she highlights the importance of the pragmatic linguistics and claims that conversational context plays very important role in the course of language analysis (2013: 90). She gives a general overview of speech acts but does not treat the topic into details. The question of language universals in terms of the speech act theory has not been treated in the context of the Bosnian language. Hence, an endeavor in this area would help highlight certain cross-linguistic similarities and differences between Bosnian and the English language.

2. Literature review

One of the earliest works on the topic of speech act was by J. L. Austin (1962) who highlighted the functional side of language directing the language analysis from linguistic features to its functional aspects. Ogiermann (2009: 61) gives a very detailed account of investigations which were done in the field and asserts that

apologies are “the second most-studied speech act in cross-cultural pragmatics”. Among the earliest contrastive approaches was the one done by Coulmas (1981) who wrote about thanks and apologies (Ibid.). Cross-cultural studies of speech acts have been the topic of investigation to a number of researchers. Blum-Kulka and Olshtain (1984) did a cross-cultural investigation of speech act realization patterns. The aim of the study was to compare across languages the realization of patterns and to identify the similarities and differences between native and non-native speakers. Scher and Darley (1997) wrote about the effectiveness of the cross-cultural speech act realization. Chamani and Zareipur (2010) investigated apologies across languages. Their aim was to investigate the use of apology strategies as well as the offences which have motivated them. The paper examined the use of apologies by British and Persian speakers. Reiter (2000) contrasted linguistic politeness in Britain and Uruguay dedicating the whole chapter to the speech act theory and politeness concentrating particularly on requests and apologies. Ogiermann (2009) wrote about one of the most comprehensive speech act studies CCSARP (Cross-Cultural Speech Act Realization Project) realized by a team of international linguists who managed to examine command of requests and apologies in five languages (Canadian, French, Danish, German, Hebrew and English). As for the apologies, they have been examined and compared to various Asian languages (Miyake 1994, Sugimoto 1997, Okumura & Wei 2000, Xiang 2000, Bharuthram 2003, Wouk 2006), varieties of Arabic (Hussain & Hammouri 1998, Al-Zumor 2003, Bataineh & Bataineh 2006) while Obeng (1999), Kasanga & Lwanga-Lumu (2007) wrote about African languages (Ogiermann 2009: 62). Jassim and Nimehchisalem (2016) investigated the problems Arab students encounter in using the speech act of apology in formal and informal settings. Deutschmann (2003) wrote about apologies in British English. His aim was to investigate the form and function of apologizing in contemporary spoken English as well as the frequency and types of apologies. Few studies have been done in the context of the Bosnian language. Bakaršić-Katnić (1999) treated the topic of speech acts under the topic of linguistic styles, while Turker and Akbarov (2016) contrasted Bosnian and Turkish.

2. Speech act of Apology

Many scholars have tried so far to define an apology. Goffman (1971:140 in Deutschmann 2003: 38) defines an apology as “ritual work that helps to restore social equilibrium and harmony”. Apologies are part of the macro-class of expressives according to Searle’s (1976) classification (Cutting 2002: 16-7). They function to maintain social order and their intention is to “remedy an offence for which A takes responsibility” (Holmes 1990: 159). Bergman & Kasper (1993: 82) define apologies as actions that serve the function of establishing social order and harmony once it has been breached. Jassim & Nimehchisalem (2016: 117) emphasize the difficulty of classifying and identifying the apology speech act since it involves the

implementation of other speech acts as well. Deutschmann (2003: 46) classifies apologies in several categories. The first category identifies 'formulaic apologies', which are used when the offence causes minimal harm to social interaction or in situations when the offence is almost unnoticeable. The second category deals with 'formulaic apologies with added functions' used when an apology has an extended function which exceeds the purpose of maintaining social harmony. And, the third category is 'face attack apologies' or apologies whose essential function becomes questionable. Due to the complex nature of speech acts and variety of possible approaches when examining apologies, researchers mainly use Olshtain & Cohen (1983, 1991 in Hatipoğlu 2016: 224) five step strategies, which, combined, form the apology speech act set, so as to assess and examine the use and implications of apologies. Olshtain & Cohen (1989: 56) offer the apology speech act set which consists of five strategies:

- an expression of apology (in such situations a speaker uses an expression which contains a performative verb such as: apologize or forgive),
- an explanation or account (when the speaker explains the situation and apologizes indirectly),
- an acknowledgment of responsibility (in situations when the speaker is aware of the offence s/he has made. In such situations the strength of recognition is measurable on a scale),
- an offer of repair (in cases when the speaker offers to arrange for compensation),
- a promise of forbearance (when the speaker promises that s/he will not repeat the offence).

In this paper, the above mentioned strategies will be used in order to assess the ways in which high school students in Bosnia and Herzegovina express an apology.

3. Problem statement

The aim of the paper is to assess the ways and manners in which high school students use apology strategies in formal and informal setting. Expressing an apology is an important aspect of everyday communication especially in the contexts of high school students considering their age and type of behavior they promote. Thus, the type of apology used by an individual transmits certain cultural features of the person involved in the speech act.

It is believed that there is a significant difference in the mode of communication in peer to peer setting compared to communication between students and school authorities, such as teachers. Besides status, the gender variable will also be considered. Studies have shown that gender affects the quality of an act of apology (Holmes 1995 in Hatipoğlu 2012). In the English language classes students learn about apology strategies as a part of the curriculum. In regard to the formality/informality of the contexts, status or position and gender, the paper will address the following questions:

1. Do the students use the same methods when apologizing in English and in Bosnian?
2. To what extent students differentiate between formal and informal setting, status and gender in terms of apology strategies?

4. Methodology

In order to provide answers to the research questions it was necessary to develop an instrument which would enable us to investigate the envisaged communication scenarios. According to Ogiermann (2009: 67), the best way to collect necessary data is to develop 'production questionnaire', also known as the discourse completion task (DCT). In regard to this study, the DCT proved to be very useful because it helped us to elicit the speech act of apology in different situations. The DCTs that were developed for the purpose of this study contained eight different situations. Created scenarios were used to examine communication patterns related to the power status and gender differences. The aim was to assess low to high relations in terms of apologies and gender differences. The second set of DCTs was used to examine and compare the status of power in equal to equal settings and to analyze gender differences in regard to apology strategies used.

Besides DCTs that were developed for the sake of this paper, Illocutionary Force Indicating Devices or IFIDs were also examined. According to Dalmau & Gotor (2007), IFIDs have proved useful in investigating direct and obvious apologies that are used in different contexts. Since no elaborative studies have been conducted in the context of the Bosnian language, the aim of the paper was also to compare between IFIDs used in Bosnian and in the English language in terms of performative verbs that appear in the speech act of apology. And finally, the paper also examined the type of intensifiers used in the speech act of apology in both English and the Bosnian language.

The population encompasses 80 students from Medicinska škola Zenica. There were 28 male and 12 female students who completed DCTs in English, and 15 male and 25 female students who completed DCTs in Bosnian. Overall, there were 43 male and 37 female students who participated in the study. Students completed DCTs in two languages, 40 cards (each card including eight situations) in Bosnian and 40 cards (with eight situations) in the English language. Eventually, every student was involved in eight different situations.

5. Analysis

The analysis of the DCTs that were presented to students was divided into three parts. In the first part, IFIDs were analysed in terms of quantity as well as type of performative verbs that were used in the speech act of apology. The second part of analysis is related to strategies that students used while apologizing. The analysed strategies were adopted from Olshtain and Cohen (1989: 56). The third part

of analysis was used to investigate the type of intensifiers which were used in the speech act of apology. This pattern of analysis was applied to DCTs in English as well as to those in the Bosnian language.

5.1. The analysis of IFIDs in English

The analysis of IFIDs in English has shown that performative verbs or explicit apologies were used 180 times. In 96 instances, IFIDs were used in peer to peer or equal to equal setting and 84 instances of IFIDs were used in low to high settings.

Table 1. Distribution of IFIDs

	EQUAL TO EQUAL	LOW TO HIGH
Female to female	18	14
Female to male	17	14
Male to female	30	24
Male to male	31	32
Total	96	84

From the Table 1 it can be observed that performative verbs were used by male students more than by female students in both settings: equal to equal as well as low to high. It is interesting to note that explicit apologies were used more in equal to equal settings compared to low to high settings except for male to male variable where the score went in favour of low to high setting. The Table 1 also shows that male students used more performative verbs compared to female students in both male to male and male to female conversational setting.

The analysis has shown that there were four, most common, performative verbs that students used in explicit apologies.

Table 2. Types of performative verbs used in explicit apologies.

	Sorry	Forgive	Apologize	Excuse	Total
Female to female	31	5	0	0	36
Female to male	28	2	2	0	32
Male to female	49	2	4	0	55
Male to male	55	3	4	1	63
Total	163	12	10	1	186

Data from the Table 2 indicates that four verbs were used in explicit apologies, namely *sorry*, *forgive*, *apologize* and *excuse*. These verbs were used in 186 instances. There is a discrepancy in number between IFIDs and performative verbs and the explanation rests in the fact that in six cases students used two performative verbs for one situation (five female students and one male). *Sorry* is the verb that was used in most of situations (163 times), followed by *forgive* (12 times), *apologize* (10

times), and *excuse* which was used only once. It is interesting to note that most of performative verbs were used in male to male setting with the verb *sorry* (used 55 times), *forgive* (three times), *apologize* (four times), and *excuse* (used once).

5.2. The apology speech act set

In terms of strategies used in the speech act of apology the data showed the following results. All findings were grouped in four strategies¹, namely: explanation of the cause, expression of S's responsibility, an offer of repair and a promise of forbearance. The strategies were adopted from Olsthain and Cohen (1989). Students' responses were grouped in equal to equal and low to high setting.

Table 3. Strategies

	Female to female		Female to male		Male to female		Male to male	
	E-E	L-H	E-E	L-H	E-E	L-H	E-E	L-H
Explanation of the cause	23	18	17	20	37	49	51	44
Expression of S's responsibility	11	8	15	8	34	23	25	36
An offer of repair	15	19	13	6	24	16	23	35
A promise of forbearance	1	0	0	5	0	5	0	2

The data from the Table 3 shows that students felt the need to explain themselves or they used the explanation of the cause strategy 259 times; 128 times in the equal to equal setting and 131 times in the low to high setting. In 85 circumstances students expressed their responsibility in equal to equal situations and 75 times in low to high setting. They offered a repair in 75 situations in equal to equal setting and 76 times in low to high situations. Students made a promise of forbearance in 13 cases, once in equal to equal setting and 12 times in low to high setting.

It is interesting to point out that students prefer an explanation of the cause to all other strategies with a promise of forbearance as the least favorable strategy with only 13 instances. The data shows that students prefer to express responsibility in equal to equal situations more than in low to high settings. Generally, male students use more strategies in low to high settings compared to female students, while female students prefer using strategies in equal to equal situations. It is interesting that male

¹ The first strategy proposed by Olsthain and Cohen (1989) was not included in the table because it was used in the previous section in order to assess the distribution of performative verbs.

and female students almost equally offer promises of forbearance with ratio of 7 to 6 in favour of male students. However, in the equal to equal setting male students did not make any promises of forbearance, whereas female students did in female to female relation.

5.3. The use of intensifiers

The analysis also showed that students tend to use intensifiers while performing an act of apology.

Table 4. Distribution of intensifiers.

	EQUAL TO EQUAL	LOW TO HIGH
Female to female	6	2
Female to male	3	3
Male to female	12	6
Male to male	8	9
Total	29	20

The data in the Table 4 shows that students used intensifiers along with performative verbs in 49 situations; 29 instances in equal to equal settings and 20 cases in low to high situations. It is interesting to note that male students used intensifiers more than female students.

The analysis shows that students used five different intensifiers together with explicit apologies, namely: *so*, *really*, *truly*, *very*, *sincere* and *terribly*.

Table 5. Types of intensifiers used.

	So	Really	Truly	Very	Sincere	Terribly
Female to female	1	3	2	2	0	0
Female to male	4	0	0	2	0	0
Male to female	10	4	0	3	0	1
Male to male	8	4	0	3	1	1
Total	23	11	2	10	1	2

The intensifier *so* was used in most of the cases (23 times), *really* 11 times, *very* 10 times, *truly* and *terribly* twice, and *sincere* once. The data showed that male students used more intensifiers than female students. Female students used more intensifiers when addressing other females, while male students used more intensifiers in addressing females than males, though the difference is minor.

5.4. The analysis of IFIDs in Bosnian

The second set of DCTs was presented to students in the Bosnian language. The DCTs were analyses in the same way as those written in English. The analysis of IFIDs in Bosnian showed that performative verbs were used 163 times. There were 89 cases of an explicit apology in equal to equal setting and 74 cases in low to high situations.

Table 6. Distribution of IFIDs

	EQUAL TO EQUAL	LOW TO HIGH
Female to female	32	25
Female to male	23	21
Male to female	18	13
Male to male	16	15
Total	89	74

The obtained data showed that female students used more performative verbs than male students in both settings; equal to equal and low to high. It is interesting to note that female students used explicit apologies in female to female context more than in the female to male context, while male students used more performative verbs in male to female context in contrast to male to male situations.

Seven different performative verbs and their variants were used by students to express an explicit speech act of apology, namely *izvini*², *izvinite*, *izvinjavam se*, *oprosti*³, *oprostite*, *žao mi je*⁴, *halali*⁵, and *pardon*⁶

Table 7. Types of performative verbs used in explicit apologies.

	Izvini/ izvinite/ izvinjavam se	Oprosti/ oprostite	Žao mi je	Halali	Pardon
Female to female	42	10	9	0	0
Female to male	35	9	3	0	0
Male to female	27	1	1	1	1
Male to male	26	1	3	1	0
Total	130	21	16	2	1

The data showed that the verb *izviniti (se)* and its variants were used in 130 instances, the verb *oprostiti* and its variants were used in 21 case, the verb *biti žao* was used in 16 cases, the verb *halaliti* was used twice and the verb *pardon* was used only one time.

5.5. The apology speech act set

In terms of the strategies used, participants who completed the DCTs in Bosnian used the same strategies as those who completed the DCTs in English.

2 The verb *izviniti (se)* in Bosnian has similar meaning to the verb *apologize* in English.

3 The verb *oprostiti* in Bosnian has similar meaning to the verb *forgive* in English.

4 The verb *biti žao* in Bosnian corresponds in meaning to the verb *be sorry* in English.

5 The verb *halaliti* in Bosnian has similar meaning to the verb *forgive* in English.

6 The verb *pardon* in Bosnian corresponds in meaning to the verb *pardon* in English.

Table 8. Strategies

	Female to female		Female to male		Male to female		Male to male	
	E-E	L-H	E-E	L-H	E-E	L-H	E-E	L-H
Explanation of the cause	48	47	32	45	18	25	30	23
Expression of S's responsibility	9	3	21	9	15	2	2	4
An offer of repair	26	35	28	13	18	10	14	22
A promise of forbearance	1	1	1	10	0	6	0	0

Explanation of the cause was the most used strategy. The obtained data showed that participants used this strategy 268 times; 128 instances in equal to equal setting and 140 cases in low to high situations. Other strategies were used considerably less. In 166 cases, students used an offer of repair of which 86 times in equal to equal context and 80 cases in low to high situations. The participants expressed responsibility in 65 cases only, 18 instances in low to high setting and 47 cases in equal to equal situations. The least used strategy was the one where participants could offer a promise of forbearance. There were only 19 instances of this strategy, two of them performed in equal to equal situation and 17 in low to high setting. It is interesting to note that female participants used these strategies considerably more compared to male students. The data also showed that female students were more inclined to make a promise of forbearance than their male counterparts with 13 instances compared to male who had only six.

5.6. *The use of intensifiers*

The participants who completed the DCTs in Bosnian used a number of intensifiers in a limited number of situations.

Table 9. Distribution of intensifiers.

	EQUAL TO EQUAL	LOW TO HIGH
Female to female	4	4
Female to male	7	2
Male to female	4	2
Male to male	3	2
Total	18	10

The obtained data showed that intensifiers were used 28 times only; 18 of them in equal to equal setting and 10 in low to high situations. It is noticeable that female participants used intensifiers more than their female colleagues.

Table 10. Types of intensifiers used.

	Mnogo	Molim te	Još jednom	Uz dužno poštovanje	Stvarno	Naj-iskrenije	Duboko
Female to female	1	4	1	1	1	0	0
Female to male	1	4	1	0	1	1	1
Male to female	0	3	0	0	3	0	0
Male to male	0	2	0	0	2	0	1
Total	2	13	2	1	7	1	2

There were seven different intensifiers that were used in order to emphasize the speech act of apology namely: *mnogo*⁷, *molim te*⁸, *još jednom*⁹, *uz dužno poštovanje*¹⁰, *stvarno*¹¹, *najiskrenije*¹², and *duboko*.¹³ The one that was used the most was *molim te* (13 times), followed by *stvarno* (seven times), while others were used significantly less.

6. Discussion

The aim of this research was to provide an insight in how, and in what ways, students in Bosnia and Herzegovina use the speech act of apology. It was mentioned earlier that little had been done in this area in terms of the Bosnian language, and we hope that this paper will provide some input for further studies. In this regard DCTs were created in English and in the Bosnian language, which served the purpose of providing necessary settings. Olshtain & Cohen's (1989) framework was used to classify data into the corresponding speech act strategy set.

The paper tried to examine whether high school students in Bosnia and Herzegovina use the same methods when apologizing in English and in Bosnian. The analysis has shown that in terms of performative verbs or explicit apologies students used them both in English and in Bosnian. However, it seems that they are more inclined to use them when expressing themselves in English, and the obtained data proves this with 180 instances of explicit apologies in DCTs in English compared to 163 in Bosnian. Though the difference is not that significant, it may be due to the fact that students learn about expressing apologies in the English language classes, whereas they do

7 *A lot.*

8 *Please.*

9 *For the second time / one more time.*

10 *With all due respect.*

11 *Really.*

12 *Sincerely.*

13 *Deeply.*

not learn about the speech act of apology in Bosnian, at least not formally and in the formal setting. To the best of the authors' knowledge, Katnić-Bakaršić (1999, 2007, and 2013) is the only one who has treated the topic and she discussed it in the field of stylistics, with no reference to the specific speech act of apology.

The analysis has also shown that students use similar performative verbs when apologizing in both languages. There are a few differences in terms of the choice of the verb but mainly they have similar if not the same meanings. When apologizing in English, students prefer to use the verb *(be) sorry*, while in Bosnian they prefer to use the verb *izvinit* which is similar in meaning to the verb *apologize* more than to *(be) sorry*. Statistically speaking, the verb *sorry* was used 163 times in DCTs in English while the verb *izvinit (apologize)* in DCTs in Bosnian was used 130 times and in different variants. It could be that the choice of the verb *izvinit/ apologize* is culturally bound (for example: *Izvinte na smetnji, mogu li...* in Bosnian will be translated into English as *I apologize for interrupting you, I wonder if I...* rather than *Sorry for interrupting you, I wonder if I ...*). The rest of the IFIDs used came with the similar meanings. It was noticed that in two instances the verb *halaliti* in Bosnian was used instead of *oprostiti (forgive)*, and this could be understood in terms of tradition or as an influence of religious teachings that they may have on the behaviour of an individual.

In terms of the gender ratio it is interesting to point out that data shows different results. In DCTs in the English language it turned out that male students use more performative verbs than female students, while in DCTs completed in Bosnian, this ratio goes in favour of female students. However, from the status perspective, in both cases students use explicit apologies more in equal to equal situations than in low to high settings. It seems that high school students find it more important to explicitly apologize to their peers rather than to their teachers. There could be many reasons for such behaviour; one of them could be that they value friendship more than the authority what could be attributed to the influence of media, desire for equal treatment, movie industry and similar things.

In terms of the strategies used, the data showed that students used all strategies with some differences between DCTs in English and in Bosnian. The most preferable strategy in DCTs in English as well as in Bosnian is an explanation of the cause with 259 instances in the former and 268 instance in the latter. What is common to both is that in either case students used this strategy more in low to high setting than in the equal to equal setting. It looks as if students seem inclined to be more elaborative in low to high setting than peer to peer communication. And again, it could be noticed that in DCTs in English males tend to be more elaborative than females while in DCTs in Bosnian females tend to explain situations more than males.

In regard to the status, students express more responsibility towards their peers than to their teachers. It is interesting that students express responsibility far less than they explain, especially in DCTs in Bosnian. Perhaps, being a teenager and having

a desire to be independent makes them less prone to acknowledging their own mistakes or failure to do something. It is worth pointing out that in 28 instances, students have denied responsibility all together. In DCTs completed in English, there are four examples of denial of responsibility with two cases in each context (equal to equal and low to high) in the male to male setting. In the male to female setting there were 14 instances of responsibility denial in equal to equal situations and only three in low to high setting. Perhaps, male students wanted to ease the situation, try to be funny and humorous, try to act as being superior to female students, or they just did not care. In DCTs completed in Bosnian, there were seven instances of denial of responsibility; six of them in equal to equal setting and one in low to high situation. It is interesting to point out that in five situations females neglected their responsibility with four instances in female to male context in equal to equal situations and one in low to high setting. All things considered, female students appear to be more polite and less prone to responsibility denial.

Students make an offer of repair equally in both DCTs, English and Bosnian. The analysis showed that in this regard female students were more interested in offering repairs in DCTs in English, while in DCTs in Bosnian male students were offering repairs more than female ones. Repair offers were almost equal in both settings, low to high and equal to equal. Students expressing themselves in the native language, and being males, felt obliged to offer something in return as a form of retribution for doing something wrong.

As it was previously mentioned, the least used apology strategy was a promise of forbearance. In this regard, students showed similar attitude in DCTs in both languages. However, it was interesting to see that in DCTs in English, female students made more promises than male students and most of them in low to high setting in female to male context. In DCTs in Bosnian both genders had similar attitude in this regard and again they used it in low to high context. Such kind of behaviour indicates that teenagers believe that after giving an explanation or offering repairs no further strategies should be used, particularly if such an act would place them in inferior position compared to the position of the person they are talking to. This assertion is confirmed by the fact that there were only three instances of this strategy in equal to equal setting, which is obvious and vivid indication that teenagers crave for equal status and abstain from status positions.

In the last part of the analysis the obtained data show that students used intensifiers so as to emphasize the act of apology in both languages, Bosnian and English with a slight difference between the two. There were more instances in English than in Bosnian. Most of them were used in male to female and female to male settings in equal to equal situations, which could be attributed to 'face-attention' and 'face-saving' behaviour (Holmes, 1989). In DCTs in Bosnian, female students showed more desire to be polite, while in DCTs in English this was the case with male students. In DCTs in English, the most common emphasizees were *so*, *really* and *very*, while in DCTs in Bosnian there were *molim te (please)* and *stvarno (really)*.

7. Conclusion

The intention of the paper was to analyze the attitude of students in Bosnia and Herzegovina towards the speech act of apology. The analysis showed that high school students in Bosnia and Herzegovina use the same strategies when apologizing in English and in the Bosnian language. However, the way and manner of an apology varies when variables of gender, context and the position of power are introduced. An enquiry in this topic showed that power or position plays an important role when apologizing. It was observed that students tend to provide more explanation and make promises of forbearance in low to high settings, while at the same time they value equal status more when they talk about responsibility and offering repair strategies. The research has also revealed that there is a difference in the mode of communication between male and female students, but those differences were not very significant. Having in mind the traditional gender roles in Bosnia and Herzegovina different results were initially expected, particularly from female participants. However, the obtained data indicate that this traditional perception of gender is undergoing changes and it calls for further studies in the field.

References

- Austin, J.L. (1962). *How to do Things with Words*. Oxford University Press.
- Bergman, M. L., Kasper, G. (1993). Perception and Performance in Native and Nonnative Apology. In Kasper, G., Blum-Kulka, S. (Eds.). (1993). *Interlanguage Pragmatics*. Oxford University Press. New York.
- Blum-Kulka, S., & Olshtain, E. (1984). Requests and apologies: A cross-cultural study of speech act realization patterns CCSARP. *Applied linguistics*, 5(3): 196-213.
- Cutting, J. (2002). *Pragmatics and Discourse. A resource book for students*. Routledge: London and New York.
- Dalmau, M. S. & Gotor, H.C. (2007). From "Sorry very much" to "I'm ever so sorry:" Acquisitional patterns in L2 apologies by Catalan learners of English. *Intercultural Pragmatics* 4(2): 287-315.
- Deutschmann, M. (2003). *Apologizing in British English*. Umea University.
- Dirven, R., Verspoor, M. (Eds.) (2004). *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. 2nd revised ed. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia.
- Chamani, F., & Zareipur, P. (2010). A cross-cultural study of apologies in British English and Persian. *Concentric: Studies in linguistics*, 36(1): 133-153.
- Deutschmann, M. (2003). *Apologising in British English*. Umea Universitet. Institutionen for moderna sprak.

- Hatipoğlu, Ç. (2012). Apologies and gender in Turkish and British English. *Dilbilim Araştırmaları*, 1, 55-79.
- Hatipoğlu, Ç. (2016). Explicit apologies in L2 Turkish. In Gürel, A. (Ed.). *Second Language Acquisition of Turkish*. John Benjamins Publishing Company.
- Holmes, J. (1989). Sex differences and apologies: One aspect of communicative competence. *Applied linguistics*, 10(2), 194-213.
- Holmes, J. (1990). Apologies in New Zealand English. *Language in Society* 19 (2): 155-99.
- Jassim, A. H., & Nimehchisalem, V. (2016). EFL Arab students' apology strategies in relation to formality and informality of the context. *Ampersand* (3): 117-125.
- Katnić-Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Open Society Institute. Center for Publishing Development. Electronic Publishing Program. Budapest.
- Katnić-Bakaršić, M. (2007). *Stilistika*. Drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje. NUK. Sarajevo.
- Katnić-Bakaršić, M. (2013). *Stilistika dramskog diskursa*. Drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Ikd „University Press“. Sarajevo.
- Ogiermann, E. (2009). *On Apologising in Negative and Positive Politeness Cultures*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/ Philadelphia.
- Olshain, E. & Cohen, A. D. (1989). Speech Act Behavior Across Languages. In Dechert, H. W. & Raupach, M. (Eds.). *Transfer in production*. Norwood, NJ: Ablex.
- Reiter, R. M. (2000). *Linguistic politeness in Britain and Uruguay: A contrastive study of requests and apologies* (Vol. 83). John Benjamins Publishing.
- Scher, S. J., Darley, J. M. (1997). How effective are the things people say to apologize? Effects of the realization of the apology speech act. *Journal of Psycholinguistic Research*, 26(1): 127-140.
- Türker, L., Akbarov, A. (2016). Cross-cultural variation in perception of politeness norms. *British Journal of English Linguistics*, 4(6): 1-10.

Adresa autora
Author's address

Elçi Ibrahim-pašina medresa
Mostarska bb
72270 Travnik
Bosna i Hercegovina
avdagick@gmail.com

NAČINI ISKAZIVANJA IZVINJENJA UČENIKA SREDNJOŠKOLSKOG UZRASTA NA ENGLESKOM I BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak

U radu se istražuje način na koji učenici srednjoškolskog uzrasta u Bosni i Hercegovini koriste i primjenjuju govorni čin izvinjenja na bosanskom i na engleskom jeziku. Podaci su prikupljeni putem DCT-a (*Discourse Completion Test*) a u testiranju je participiralo 80 učenika (43 učenika i 37 učenica). Analizirane su sljedeće varijable: spol, formalni/neformalni komunikacijski okvir i društveni položaj. Rezultati pokazuju da svaka od analiziranih varijabli, na izvjestan način, utječe na komunikacijski proces te da ne postoje striktni govorni okviri koji upravljaju procesom komuniciranja. Također, podaci ukazuju da su primjetne promjene u kodiranju kod učenika srednjoškolskog uzrasta pri komunikaciji u formalnom/neformalnom okruženju.

Ključne riječi: izvinjenje, spol, govorni činovi, *DCTs*, Bosanski jezik i Engleski jezik.

Alma DENIĆ-GRABIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

**PROSTOR IZMEĐU:
UHODE, HODŽA STRAH i NEVAKAT DERVIŠA SUŠIĆA**

Granica nije ono kod čega nešto prestaje,
već je – kao što su Grci spoznali – ono
od čega nešto započinje svoje postojanje.
Martin Heidegger

Rad se bavi romanima *Uhode*, *Hodža Strah* i *Nevakat* Derviša Sušića u kojima posebno mjesto dobiva istraživanje bosanske prošlosti, pitanje položaja pojedinca naspram kolektiva, te slike poraza pojedinca u kovitlacu historijskih i političko-ideoloških previranja. U radu se postavlja nekoliko pitanja: na koji način se u Sušićevim romanima *Uhode*, *Hodža Strah* i *Nevakat* tretiraju povijesna zbivanja, kako se oblikuje priča o bosanskoj prošlosti i ko govori u njeno ime. Prošlost u romanima Derviša Sušića nije ni uzorita ni herojska, niti je riječ o cjelovitosti identiteta, već narativnoj slici Bosne kao raskrsnice (Orijenta i Okcidenta), *prostoru između* (Bhabha). Naime, spomenuti Sušićevi romani prikazuju da je Bosna neprekidno prolazila kroz faze prelaza, ne uspijevajući nikada do kraja dosegnuti svoj potpuni ekonomski, društveni i kulturni razvoj. Pri tome, romani problematiziraju i pitanje tranzicije koja je dolazila kao posljedica stalnih osvajačkih nakana da se „emancipira“ i „pripitomi“ bosanski „krajolik“.

Ključne riječi: prostor *između*, metafora raskrsnice, identitet, novohistorijski roman

Dipesh Chakrabarty u tekstu „Postkolonijalnost i majstorije istorije: ko govori u ime «indijskih» prošlosti?“ razmatra pitanje Istorije i istorija, odnosno istorije kao diskursa „koji se proizvodi u instituciji kakva je univerzitet“ (Chakrabarty 2003: 139), primjećujući „da je Evropa i dalje suvereni, teorijski predmet svih mogućih istorija, uključujući i one koje nazivamo “indijskom”, “kineskom”, “kenijskom” i tako dalje“ (Chakrabarty 2003: 139), i da sve ostale istorije u tom slučaju postaju samo varijante *pripovijesti gospodara*. Riječ je o monumentalistički shvaćenom, „univerzalnom“ i dakako imperijalističkom konceptu historije koji se može naći i u osnovi romana, autobiografije i biografije, kako navodi Chakrabarty, odnosno kolonijalnih naroda koji su u skladu sa zapadnjačkim predodžbama nastojali osvijestiti i modernizirati vlastitu naciju koja mora proći kroz proces tranzicije – razvoja, modernizacije i kapitalizacije – da bi dosegla stepen „univerzalnosti“ i emancipiranosti:

U devetnaestom i dvadesetom veku, generacije elitnih indijskih nacionalista ustanovljavale su svoje subjekatske pozicije, kao nacionalisti, u okviru tranzicijske pripovesti koja je, u različitim vremenima i u zavisnosti od ideologije svakog pojedinca rasprostirala ćilim “indijske istorije” između dva pola homolognih skupova opozicija despotski/ustavotvoran, srednjovekovni/moderan, feudalani/kapitalistički. U ovoj pripovesti zajedničkoj i imperijalističkoj i nacionalističkoj imaginaciji, “indijski” je uvek bio figura nedostatka. Drugim rečima, u ovoj priči uvek je bilo mesta za likove koji su, u ime starosedelačkog stanovništva, otevljavali temu “nedoraslosti” ili “nesposobnosti” (Chakrabarty 2003: 145).

Klasičan bosanskohercegovački historijski roman, kao i roman na južnoslavenskom kulturnom prostoru¹, *rekonstruirajući povijesnu sliku*, uspostavljao je koncept povijesti velikih događaja i likova, a izostavljao sliku privatnog, pojedinačnog iskustva, koje kao takvo nije moglo (nije bilo relevantno) da učestvuje u konstruiranju monumentalno shvaćenog kolektiviteta, nerijetko se čineći kao *nedostatak* i *nedoraslost*.

Upravo će romani *Uhode* (1971), *Hodža Strah* (1973) i *Nevakat* (1986) Derviša Sušića, koje Enver Kazaz svrstava u model *novohistorijskog romana* (Kazaz 2004: 136-137), transformirati spomenuti monumentalistički koncept historije, s dominacijom obrasca epskog kulturnog koda:

U sudaru sa historijom kao lancem zla koje se obnavlja i iskustvom tragičnosti historijskih zbivanja, (...) bošnjački roman u periodu poslije Drugog svjetskog rata doživjeće, dakle, dezintegraciju početnog žanra klasičnog historijskog romana, pa u skladu s tim i rasulo teleološke,

1 Šire pogledati u Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman dvadesetog vijeka*, Zoro, Zagreb-Sarajevo

monumentalističke koncepcije povijesti (...) Korjenita promjena historijske svijesti koja se udaljava od kolektivistički normirane postajući personalnom, kao što historija biva personalizirana, te evolutivni razvoj proznog jezika i oblika romana presudno će odrediti stepen prekoračivanja žanrovskih ograda do potpune dezintegracije klasičnog historijskog romana oba tipa i oblikovanja romana kao teksta, koji ne nastoji samo da ispriča priču o historiji, već na bazi pitanja o samome sebi istražuje vlastite oblikotvorne mogućnosti“ (Kazaz 2004: 137).

Postavlja se pitanje na koji način se u Sušićevim romanima *Uhode, Hodža Strah* i *Nevakat* tretiraju povijesna zbivanja, kako se oblikuje priča o bosanskoj prošlosti i ko govori u njeno ime. Reprezentirane kulturalne priče u ovim romanima obuhvataju događaje različitih perioda bosanske prošlosti – od osmanlijskog osvajanja Bosne do socijalističkog doba, pri čemu je u sva tri Sušićeva romana riječ o trusnim momentima bosanskohercegovačke povijesti.

Spomenuti Sušićevi romani prikazuju da je Bosna neprekidno prolazila kroz faze prelaza, ne uspijevajući nikada do kraja dosegnuti svoj potpuni ekonomski, društveni i kulturni razvoj. Pri tome, romani problematiziraju pitanje tranzicije koja je dolazila kao posljedica stalnih osvajačkih nakana da se „emancipira“ i „pripitomi“ bosanski „krajolik“.

Slike bosanske prošlosti i individualizirana perspektiva u odnosu na velike povijesne događaje, bit će u središtu romana *Uhode, Hodža Strah, Nevakat*. Bosanska prošlost u romanu je prikazana kroz poziciju pojedinca i etički zahtjev naracije koja upravo tragičnom slikom čovjeka, koji se buni i pruža otpor, a uprkos tome je žrtva povijesnih mijena i kovitlaca, razobličava nakane povijesnog diskursa da piše priču o velikanima i pobjednicima. Jedno od ključnih pitanja koje se otvara u romanima *Hodža Strah, Nevakat* jeste kako uspostaviti odnos, balans između individualnog i kolektivnog, pojedinačnog i općeg. Etički angažirani junaci Sušićevih romana, koje povezuje tragičan doživljaj povijesti i iskustvo potčinjenog i marginaliziranog, ali i svijest o neizbježnosti pobune protiv svakog oblika represivne vlasti i hegemonije, nastoje da redefiniiraju i preispitaju ne samo sistem vrijednosti prema kojem se uspostavlja identitet kolektiva, nego razaraju i svaku predstavu o esencijalnosti i kolektivnog i individualnog identiteta.

Prošlost u romanima Derviša Sušića nije ni uzorita ni herojska, niti je riječ o slici nacionalne cjelovitosti identiteta, već narativnoj slici Bosne, poharane, potčinjene, marginalne zemlje između Orijenta i Okcidenta. Revizija priče o herojskoj prošlosti u romanima *Uhode, Hodža Strah* i *Nevakat* ostvarena je tematiziranjem Bosne kao *raskrsnice*, kao granične zone koja se nalazi između različitih antagonističkih odnosa moći. Unutar takvog prostora koji naracija oblikuje, najprije prikazom graničnih situacija – ratova, a onda i uvođenjem perspektive marginalnih sudionika

povijesnih zbivanja (graničnih subjekata), glasovi koji svjedoče o krvavoj prošlosti suprotstavljaju se kolektivnoj normi i velikoj povijesnoj priči. Otuda jedna od ključnih figura koja povezuje sva tri Sušićeva romana je metafora raskrsnice²:

*Tu se u bosanskoj kulturi povlašćena metafora raskrsnice djelotvorno suprotstavlja apsolutnim i monumentalnim prostorima dominacije, otvarajući nam mogućnost pripovijedanja o supostojanju različitih prostora (tjelesnih, vizualnih, simboličkih), koje razdjelnice čine kulturalnim, fluktuirajućim i diskurzivnim. Konceptija liminalnosti pripada etici postkolonijalnog mišljenja, i podrazumijeva **prostor između prostora**, "procesualno stanje ili graničnu zonu koja posreduje između kultura, rasa ili nacija" (Henderson, cit. prema Kašić). Ta konceptija zamišlja se kao oslobađajuća za granične subjekte, koji u limenu otkrivaju svoju kreativnost i moć da oblikuju nove simbole, modele i paradigme, pa se Bosna često nudi kao kulturalni model takve granične zone (Moranjak-Bamburać 2003: 5, istakla A.D.G.).*

Tema Bosne kao duhovne, kulturalne i povijesne raskrsnice otvara, dakle, i pitanje subjekta i njegovog boravka u svijetu, ali i pitanje šta jeste Bosna, i kako se konstruira njen identitet, ne samo u Sušićevim romanima, već i u djelima nekih drugih bosanskohercegovačkih pisaca (I. Andrića, M. Dizdara, M. Selimovića, Dž. Karahasna³...).

Propitujući odnos individualnog i kolektivnog identiteta, kao i odnos margine i centra, romani *Hodža Strah*, *Nevakat* i *Uhode* grade priču iz vizure marginalnih pojedinaca. Pripovijedajući o raznolikim iskustvima, o odlascima i dolascima, putevima i stranputicama, o individualnom zalaganju i djelovanju unutar povijesnih mijena, o drugosti koja se nalazi *s onu stranu*, Sušićevi romani, zapravo, pripovijedaju „obrate i premještanja“ (Certeau 2003: 195). Na takav način, stalnim premještanjem granice, oblikuje se jedan heterogen prostor (ukrštanja i slojevitosti) koji se suprotstavlja

2 Raskrsnica, kako to opservira Nirman Moranjak-Bamburać, *raspolaze ambivalentnim simboličkim kapitalom*: Da sve ne bi ostalo u "lebdećem" nagovještaju složenosti koju nam metafora raskrsnice iznosi na vidjelo, pogledajmo najzad kakvim to ona simboličkim kapitalom raspolaze. Nije naodmet konsultirati i neki od mnogobrojnih rječnika simbola. Tu ćemo, naprimjer, vidjeti da simbolika raskrsnice, kao uostalom i drugih simbola, raspolaze ustvari ambivalentnim simboličkim kapitalom. Shvaćali su je i kao opasno mjesto epifanije božanskog. Ona prikuplja različitosti i istovremeno ih raspršuje. Raskrsnica je mjesto susreta i rastanaka, mjesto na kojem započinju i završavaju avanture junaka bajke, ali i romana koji se upravo bavi uvidom da je jedino mjesto gdje se subjekt može zateći u svom samoočitovanju – jedno "između". (...) Raskrsnica je istodobno mjesto incijative i započinjanja, ali i odustajanja i odlazaka" (Moranjak-Bamburać 2000: 125).

3 Šire o tome pogledati u Moranjak-Bamburać, Nirman (2000), „Ideologija i poetika“, *Radovi*, knjiga XII, 105-142, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

„apsolutnim i monumentalnim prostorima dominacije“ (Moranjak-Bamburać). Iskustvom rubnosti i graničnosti i narativnom slikom Bosne kao presjecišta političkih, kulturalnih i osvajačkih interesa velikih carstava – istočnog i zapadnog, Sušićevi romani svojom polifonijskom strukturom otvaraju pitanje Bosne kao liminalnog prostora, prostora *između* (Bhabha) koji potkopava monolitne identitete. Raskrsnica kao granični prostor, „ono iz-među oznaka identiteta, postaje proces simboličke interakcije, vezivno tkivo koje tvori razliku između gornjeg i donjeg, crnog i belog“ (Baba 2004: 22):

Ovi "između" prostori pružaju teren za razrađivanje strategija sopstva – pojedinačnog ili zajedničkog – koje u činu određivanja ideje sámog društva začinju nove znakove identiteta i inovativna poprišta saradnje i osporavanja. Upravo u nastajanju ovih međuprostora – u preklapanju i izmeštanju domena razlike – posreduje se intersubjektivna i kolektivna iskustva bivanja nacijom (nationness), interes zajednice, odnosno, kulturna vrijednost“ (Baba 2004: 19).

S jedne strane, takav prostor *između* ukazuje na tragičnu sudbinu Bosne, njene prošlosti, pa se Bosna čini kao poligon za demonstriranje moći jednog carstva nad drugim. S druge strane, pripovijedanje svakodnevnog, male priče kakva je ona Vehaba Koluhije (*Hodža Strah*) koji piše i zapisuje što mu se dešava, uspostavljajući na takav način zahtjev za individualnim sjećanjem, ili priča majke Fati-Kadune iz romana *Nevkat*, upućuju na *supostojanje različitih prostora* (Moranjak-Bamburać). Ovdje treba istaći ono što Homi K. Bhabha naglašava u svom promišljanju kulture, a to je da „društvena artikulacija razlike jeste složeno neprestano posredovanje koje teži tome da ozvaniči kulturne hibridnosti koje se javljaju u trenucima historijskih preobražaja. “Pravo” da se označava sa rubova ozvaničenih moći i privilegija ne zavisi od postojanosti tradicije; njega potpomaže moć tradicije da bude ponovo upisana preko stanja kontingentnosti i protivrečnosti koja prate živote onih koji su u manjini (Baba 2004: 20). Otuda Sušićevi romani obnavljajući prošlost, preoblikuju je „kao kontingentan „iz-među“-prostor“ (Baba, 2004: 28). Čovjek u Sušićevim romanima jeste žrtva povijesti, izložen stalnim vjetrometinama na krvavim bojištima za tuđe interese, ali isto tako personalizirana povijest znači u Sušićevom slučaju antropološku sliku pređenog puta na kojem pojedinac djeluje uprkos njegovoj zatočenosti i skoljenosti povijesnim turbulencijama. Otuda reprezentirano iskustvo marginaliziranih i porobljenih, upućuje da je taj prostor *između*, koji postaje mjesto otpora velikim povijesnim pričama, zapravo etički prostor unutar narativnog diskursa.

Uhode (1971) je roman koji u sebi objedinjuje više narativnih tehnika i diskursa, ostvarujući se kao svojevrsni *roman mozaik* (Kazaz 2004: 249), sastavljen od izvještaja, pisama, ispovijesti i arhivskih dokumenata kroz koje se prelamaju sudbine uhoda, pa u ovome romanu pratimo nekoliko uspješnih i narativno zaokruženih

priča kao što je ona o uhodama Morlaku, Dabiživu ili Zulfikaru. U *Uhodama* je povijesna slika Bosne prikazana iz perspektive stranaca-uhoda, obuhvatajući period od pada srednjovjekovne Bosne pod Tursko Carstvo pa do sredine 20. stoljeća. Priča o Bosni viđenoj očima stranaca i osvajača, reprezentira tragičnu sudbinu male zemlje izložene stalnim nakanama da bude osvojena i potčinjena. Razapetost Bosne različitim antagonističkim namjerama, ambivalentnom igrom vanjskog-unutrašnjeg, ukazuje na heterogenost opisanog prostora. S druge strane, roman se ostvaruje i kao ironijska slika uhođenja, budući da i oni koji uhode kao i uhođeni, završavaju kao kolateralna šteta moći i hijerarhije poretka, vlasti i njenih interesa. Bosna postaje prostor *između*, a u romanu se prikazuje da ju je iz vizure stranca valjalo ne samo osvojiti nego i nadzirati. Iz perspektive različitih uhoda i špijuna (izvještaji turskih i austrijskih uhoda), Bosna se vidi kao projektivna slika drugog. Nesvjesne želje i strahovi od drugačijeg, koji „prijeti“ da „zagadi“ Zapadnu Evropu „balkanskim buretom baruta“, moraju priskrbiti atribute mračnog, tamnovilajetskog:

*Moj gospodaru,
zemlja zvana Bosna nesrećna je zemlja koju ne vrijedi osvajati, još manje držati, ali se može podnijeti kao prijateljska. (...) Ovo je zemlja suza, pokolja i užasa. A lica ovog svijeta su mirna, razgovor se vodi sporo i o prošlosti se govori s ponosom, a o budućnosti s nadom (Sušić 1971: 5).*

Ne, Bosna je nešto deseto, tragično, prizemno, dostojanstveno, smireno, bolećivo, a istrajno (Sušić 1971: 156).

Iz navedenog narativnog odjeljka, Bosna i njene političke krize vide se kao čudo u srcu Evrope, koja stoji kao „potencijalno bure baruta u suparništvu velikih sila“ (Goldsvorti 2005: 115), i koju je bolje osvojiti i držati pod kontrolom. Sušić je u *Uhodama* iz perspektive stranca prikazao Bosnu kao simboličku raskrnicu Orijeanta i Okcidenta, čiji geografski, povijesni, kulturalni status *između*, nerijetko osvajače navodi na pomisao da Bosnu doživljavaju kao egzotičnu, divlju zemlju. U romanu se prikazuje niz stereotipnih predodžbi austrijskih i turskih uhoda prilikom susreta sa bosanskim stanovništvom i bosanskim kapetanom, kao u dijelu romana koji govori o uhođenju Husein-kapetana Gradašćevića. Dok s jedne strane, turski uhoda superiornim stavom osvajača koji ne poznaje običaje i prilike u Bosni, iznosi vlastito viđenje bosanskog stanovništva i njegovih vođa⁴, s druge strane, ironijski je prikazan slučaj uhode koji završava kao najvatreniji junak u redovima onih koje je špijunirao:

4 „Bošnjak je po prirodi skroman. Husein se međutim, vježba za krunu. Pazite – bošnjačka tvrdoглаvost i dirđijanska mržnja, nalijeđena od majke, ako se udruže, stvorit će od njega golemog protivnika našim namjerama u Bosni“ (Sušić 1971: 79-80).

Dužan sam na kraju i ovo objašnjenje: mladog uhodu otkrili smo drugog dana boravkaiu Gradačcu. Pogriješio je, siromah, odmah na pragu. U hanna kahvu došao je čvrsto sapete obuće. Prvi čibuk napunio je brzo i zirkajući žustro lijevo i desno, a čibuk mu je bio kratak, konjanički. (...) Ali pravi Bošnjak, ako misli ostati u mjestu makar samo dva dana, ne veže obuću do hana. Čibuk će puniti sporo, očiju sasređenih na lulu, a zatim na žižak, jer pola užitka je u pripremi. (...) Nijedno uhodino pismo nije stiglo do njegovih. Mi smo mu novac slali. Mi smo preko svog čovjeka u Travniku proturili njegovima vijest da nam je on otkrio ko je i da je prešao na našu vjeru. (...) U međuvremenu Husein, ali-paša i čehaja ponekad zabavili bi se na uhodin račun, koliko da se odmored od napornog posla i brige. Na kraju, nesrećnik je poginuo u našoj vojsci kao vrstan juzbaša, posjekavši nekoliko desetina protivnika (Sušić 1971: 96-97).

Prošlost Bosne u ovom Sušićevom romanu, kao i u romanima *Hodža Strah* i *Nevakat*, nije niti pobjednička niti junačka. Povijest omeđena ratovima, nasiljem i torturom, u Sušićevoj verziji uhođenja je gubitnička. Na kraju, povijest uhođenja postaje, ne samo slika Bosne osjenčene neprekidnim osvačkim nasrtajima i *panoptičkim nadziranjima*, kao i željom da se “prosvijetli” njezino stanovništvo, nego priča o povijesti kao kružnom, cikličnom ponavljanju istog usuda, ali i prkosnom preživljavanju.

Roman *Hodža Strah* (1973) u sebi objedinjuje dvije strukturno odvojene pripovjedne cjeline, pri čemu su dva dijela romana, jedan o Vehabu Koluhiji, a drugi o njegovom potomku Seidu iliti Hodži Strah, idejno povezana dijela koja ispisuju ličnu dramu na fonu povijesnih previranja i ukrštanja kopalja velikih carstava. Povijest Bosne, vrijednosno određena ratovima kao njenim konstitutivnim i konstruktivnim faktorima, u romanu *Hodža Strah*, ironizirana je slikom tragičnog udesa pojedinaca i nijemih, *obespravljenih* sudionika povijesti, prisiljenih da se bore za tuđe interese. Kako povijest ne bilježi svakodnevno i doživljajno, tako je ovaj roman, stavljajući u prvi plan pojedinačno iskustvo sudionika povijesnih događaja (bitka pod Bečom 1683. i Banja Lukom 1737.), prikazao u formi sjećanja pređeni put – život Vehaba i Seida Koluhije – omeđen s dvije bitke i smjene dvije sile (osmanlijske i austrougarske). U romanu se pripovijeda lična (ispovijesti Vehaba Koluhije) i kolektivna, bosanska muka, otvarajući na pripovjednoj sceni antiherojsku pripovijest o Bosni i bosanskom identitetu, koja se suprotstavlja kolektivnoj normi i jednoznačnom identitetu:

Ali niti je Beč Bečom, ni Stambol Stambolom, kao gradovi i bogata ljudska staništa što plivaju u obilju, nego su Beč i Stambol, što se nesrećne Bosne tiče, dva grdna gospodara koji Bosninom krvlju svoje dobitke i gubitke dopisuju, brišu, potiru, preinačavaju, dva brzopisna pera što svoje protivničke jazije ispisuju umačući šiljate vršike svakog časa u Bosnin

krvotok i džigerice bijele i crne, a svaka mala, razrivena, sebe nesvjesna zemlja je Bosna, i svaka pišti zbog nekog Beča, s jedne, i nekog Stambola, s druge strane...“ (Sušić 1980:158).

Ovakva perspektiva koja sumira šta znači biti “subjekt” bosanske prošlosti, ukazuje na poziciju potčinjenog, subaltenog, poziciju *između*, i zemlje i njenih stanovnika. Umjesto slike epske prošlosti, roman, i onaj dio o Vehabu, kao i dio o Seidu, otvaraju, ne samo priču o Bosni kao svratištu osvajača i njihovih interesa, nego priču o pamćenju i zaboravljanju, a koju čitamo u prikazu Bosne kao *male, razrivene, sebe nesvjesne zemlje*:

Ali, džaba priča! Doći će Beč. Ili on ili neko u njegovo ime. Naša groblja će preorati. Naša poimanja isprevtati. Naše svetinje proglasiti ili grešnim ili smiješnim. I bog i Bosna zvaće se drukčije. Za prošlost će nam nametnuti šutnju od stida, za budućnost – pristanak prisilno usrećenog. Neki potomak Koluhića pod švapskim škrljakom izdiraće se na svoje švapski... ili na Stambol u ime Beča udarati. A srećan neće biti, kao što ni ja nisam bio (Sušić 1980:154).

Roman *Hodža Strah* pokreće, dakle, i pitanje individualne i kolektivne memorije. Pri tome, kolektivno pamćenje, koje se temelji na epskoj, herojskoj tradiciji, revidira se dnevničkim zapisom Vehaba Koluhića. Dnevnik je koliko scena individualnog sjećanja koja se subverzivno odnosi prema nacionalnoj kolektivnoj memoriji, toliko i protunaracija jedne periferne kulture – bosanske. Vehabovo zapisivanje imena Kudeljana koji su poginuli svi odreda u bici pod Bečom je svjedočanstvo o „krvavom kusu“ i poziciji *između*.

Prvi dio romana završava slikom povijesti kao povijesti ratova, gubitništva i podjarmljenosti. Naspram velike priče dolazi pripovijest Vehaba Koluhića (prkosno dopisivanje male priče) i svjedočenje o ratu iz perspektive potčinjenog, koji nastoji preživjeti u “bečko-stambolskom žrvnju” što ga je “priroda i povijest namjenjuju svojoj žrtvi” (Sušić 1980: 191), kako konstatira Vehab na kraju prvog dijela romana:

Gdje su nesrećnom biću izvorišta nade? Možda samo u istrajnom prkosu kojim se od obje slijepe pakosnice otima stopa po stopa divljeg imuća i u pitome zirate oplemenjava. Iako bez izgleda na siguran konačan ishod, jer taj žrvanj je trajan... (Sušić 1980:191).

Na takav način pripovijest Vehaba Koluhića kao i njegovog potomka Seida dovode u pitanje unificiranost kolektivnog glasa i postaju scena „rascjepa u patriotskom glasu jednoobraznosti“ (Moranjak-Bamburać 2001/2002: 38). U romanu *Hodža Strah*, oblikovanjem priče o prošlosti omogućava se govor o povijesti kao neprekidnom

ponavljanju zla, pri čemu se pripovijeda, ne priča o Bosni kao tamnom vilajetu, nego o usudu Bosne kao magrinalne, rubne, porobljene zemlje, izložene neprekidnim osvajačkim ciljevima sa sve četiri strane svijeta. Drugi dio knjige *Hodža Strah* je strukturno i kompoziciono zaokružena cjelina o Seidu Koluhiji, dalekom potomku Vehaba. Priča o Seidu Koluhiji je smještena u povijesni kontekst koji obilježava raspad Osmanskog Carstva i dolazak austrougarske administracije. Dok je u prvom dijelu knjige *Hodža Strah*, pričom Vehaba Koluhije, razobličena romantičarska slika epske prošlosti kroz ispovijest glavnog junaka koji sabrano iskustvo vlastitog udjela u povijesti reprezentira kao krvavo iskustvo potčinjenog i ratnika razočarnog u ideologizirani društveni poredak, dotle je pripoviješću Seida Koluhije, znanog kao Hodža Strah data ironijska slika epskog junaka, a time i slika antiherojske prošlosti u kojoj mali čovjek biva uvučen u odnose moći i preko čijeg tijela vlast sprovođa vlastite disciplinske mjere. Odluka Seida da se "protuč" ispod vješala, utvrđena još jednim podsjetnikom – *milosrdem koje unižava* – objelodanit će tegobnost i iskustvo potčinjenog bosanskog čovjeka. Takva iskustva i svijest potčinjenih i potlačenih subjekata učinit će vidljivim odnose centra prema margini, ali i njihovu isključenost iz velike povijesti. Pričom o transformaciji hodže Seida od čaršijskog spadala i objekta sprdnje do čovjeka koji pruža otpor sili, prikazana je nemoć ljudskog djelovanja u takvoj historiji:

zirnu Hodža Strah nakratko opet prema očima oficirovim, na golobradom tvrdom licu još jednom pročita jaziju sile koja se ruga i milosrđa koje unižava, pa brzinom koja se ne bi očekivala od onoliko mlavljenog i onako satrvenog čovjeka, savi se, uhvati lijevom za korice, desnom za balčak, istrže sablju, prope se kao da cijepa drva i iz sve snage ošinu po tom licu, obrnu se zatim hitro kao na bojištu u gustoj sječi, probode podoficira koji je držao omču na rukama, zasiječe u rame vojniku koji nasrnu s upernom puškom, zamaha sabljom iznad glave i jurnu da se protuče ispod vješala... Tu ga stigoše, zadaviše, izbodoše, utukoše. Nije se imalo više šta objesiti (Sušić 1980: 317).

Životni put Seida Koluhije, koji nastoji da se promijeni sudbina Bosne i njenih stanovnika, koji su gladni, rezonujući o potrebi da se pruži otpor i osvijesti pozicija Bosne kao „krvavog kusura u velikom računu“, ukazuje na bespomoćnost pojedinca koji se našao u raljama povijesti, postajući *žrtva* raspoređenih odnosa moći, pa nam roman u konačnici prikazuje apsurdan i bezizlazan položaj individue u takvoj konstelaciji odnosa unutar povijesnog žrvnja. Socijalna bijeda, ekonomska propast, s jedne strane, a korbač iznad glave, koji projicira stalno stanje straha i ugroženosti od drugog, i još jedan rat u nizu u koji odlazi bosansko stanovništvo, s druge strane – takva slika bosanske prošlosti razobličava monumentalnu, univerzalnu koncepciju povijesti ironijskom opaskom – „kako ćemo ratovati, majku vam firaunsku, bez

zalogaja hljeba u truhu!“ (Sušić 1980: 226). Na takav način u romanu se ličnim iskustvom osvještava marginalna pozicija subjekta unutar velike povijesti koju obilježava destrukcija, raspadanje, a koja poništava prirodu svakodnevnog života:

Na drumove i na ulice izvrvio nekakav dotle nepoznat svijet gladnih, naoružanih i razuzdanih. Sultan prodao Bosnu Austro-Ugarskoj. Austro-Ugarska sprema trupe na Savi da posjedne Bosnu. U Sarajevu vri. Hadži Lojo sa svojom bulumentom poziva na pobunu i kaos, i usput krijumčari brašno, duhan, hašiš, oružje...do čega stigne. Nekoliko čuvenijih glava sarajevskih zovu na smišljen oružan otpor, pokušavaju da skrpe čete dobrovoljaca i rasute bataljone turskih garnizona koji više nikog ne slušaju. Razrezuju poreze na sve podjednako, izuzev na Jevreje, koji – pošto ne učestvuju s oružjem, moraju trostruko da plate. U Begovoj džamiji grmi Abdulah-efendija Kaukčija na dan po dva-triput pozivajući pravovjerne na sveti džihad, na rat s din – dušmaninom.

Trgovina stala...Zanatlije, ili pod oružjem, ili se zatvorile u kuće. Sokaci puni raspojasanih naoružanih gomila koje danju urlaju tražeći krv, noću pijanče ili obijaju dućane ili prijete motajući se oko carskih magazaina – kako ćemo ratovati, majku vam firaunsku, bez zalogaja hljeba u truhu (Sušić 1980: 226).

Paralelno sa pričom Hodže Strah pratimo i izvyještaje austrijskih vojnika i vojskovođa. Smjenjivanjem Seidovih refleksija o stanju u Bosni i njegovih ispovijesti, sa izvještajima austrijskih namjesnika, ostvaruje se poliperspektivnost u viđenju jednog prelomnog perioda bosanske prošlosti.

Mogu Vašem gospodstvu reći da je taj najslavniji junak ovih rulja, upadljivo rahitičnog nesklada u tijelu, veoma inteligentan sagovornik, sasvim skroman i u jelu i u odijevanju, ćutljiv u svojim podvizima, a ne baš mnogo revnostan u vršenju vjerskih obreda, što tumačim umorom i starješinskim brigama. (...) Reče mi da je sljedeće stoljeće, koju deceniju više ili manje, ne mijenja stvar, Bosna – austrougarska pokrajina, da će se naša uprava pobrinuti za što bržu asimilaciju domorodačkog stanovništva u austrougarskoj verziji evropeizacije, ali da će Bosna kroz to štošta naučiti i o samoj sebi (Sušić 1980: 296).

Perspektivom stranca, čiji izvještaji odlaze iz Bosne u Evropu, Sušić je još jednom otvorio, s jedne strane, pitanje stereotipnih predstava o Bosni i bosanskom stanovništvu, a s druge strane, sliku hegemonijskih projekta velikih carstava da jedan mali prostor “emancipiraju” i “moderniziraju” u skladu sa vrijednosnim normativima evropskog ideala prosvijećenosti. Pričom o odlascima i dolascima, dilemama i protivječnostima

koje razdiru čovjeka, ali i pričom o njegovoj borbi sa okolinom, Sušić je prikazao ambivalentnost i složenost jednog prostora – Bosne. Znakovitim se u tom smislu čini (između ostalog) i dijalog koji vodi Seid - Hodža Strah sa austrijskim oficirom, izvjesnim Eugenom Babunićem Angelinovicim, porijeklom iz Bosne:

Da i vas i nas bude. Da se jednom i to s Bosnom riješi kako valja. Da bude evropejska, da bude bogata, da svako – pa bio muhamedanac, ili hrišćanin, ili crni ciganin, bude jednak pred jedinstvenim zakonom, meine Herrn, da se ova nesrećna pokrajina jednom otme od tog prokletog Stambola i čemera, da stane na svoje noge da izagna boleščure, neznanje i teror. Mi dolazimo da sredimo prilike tako da i nas Bosance van Bosne ne gledaju više kao urođenike iz džungle, nego da imamo razlog za ponos... (Sušić 1980: 285)

Ove teme se tretiraju i u romanu *Nevakat* koji započinje upravo pričom o Aganu Babuniću, povratniku iz zapadnih zemalja. Radnja romana je smještena u izrazito nemirni historijski period Bosne kada slabi moć jednog carstva, a sporadično se nastoji uvesti nova kulturna prosvjetiteljska paradigma, druge, zapadnoevropske sile. Stoga se roman može čitati i kao tekst koji ispituje kulturalnu priču i procijepu u njoj nastale sukobljavanjem historijskog i fikcionalnog narativa, ali i sukob i prožimanje različitih kulturalnih paradigmi. Također, i u ovome romanu se prikazuju procesi „emancipacije“ Bosne i kritički uspostavlja prostor na kojem se reprezentira povijest Bosne kao granične, ali i porobljene zemlje s obzirom na neuspjeli i u nevakat započeti proces samoosvještenja. U tom smislu u romanu će se objelodaniti da je svako vrijeme nevakat za pojedinačnu akciju poduzetu da bi se izgradila individualna i kolektivna samobitnost s obzirom na stalno vođenu politiku potčinjavanja, i budući da je povijest, kako kaže vezir u romanu “odnos velikih sila i onoga što se u njima zbiva da budu i traju kao moćne sile” (Sušić 1986: 203). A unutar tako shvaćene povijesti “čovjek, sam, sitna je zvjerčica što se koprcu oko teških čizama koje sudbinu kroje” (Sušić 1986: 211). Stoga se roman ostvaruje kao kritika imperijalne politike, ali i kao kritika patrijarhalne kulture, te inertnosti bosanskog stanovništva, koje se ne usuđuje podići pobunu i koje zbog slavohleplja, licemjerstva i izmišljenih svetinja priklanja se porobljivaču:

... i tako, Bosna sama sebe otrovnim zubom ujeda. Pa neka joj je nazdravlje još koja stotina godina krvi i fukarluka! Rob je kriv za ropstvo jer nije odabrao rizik kojim se gospodarenje plaća. Ah, begovi! Njihov ponos je samo tvrdoglavost primitive koja od svijesti o svojoj odgovornosti bježi u bezumlja sebičnosti. Aaj, kako će nas Evropa mljeti i kuhati! Potomstvu će na uši krv prskati od napora da se što prije prilagodi neumitnoj sili (Sušić 1986: 250).

Narativno prerađivanje bosanske prošlosti vezano je za vremena rasula Osmanskog Carstva odnosno njegovog pograničnog dijela i uspostavlja se kao scena na kojoj će se odigrati drama svijesti individue. Nasuprot Koluhijskim, koji su pružali otpor osvajaču i bunili se (Vehab, Seid, Fati-Kaduna) i svi su drugost unutar reprezentiranog svijeta, Agan Babunić, jedan od protagonista romana *Nevakat* je onaj koji je usvojio obrasce kako „modernizirati“ svoje ukućane, ali i cijelu Bosnu. Raspad, rasulo, bezvlašće koje zatiče Agan u Bosni, rodnom kraju, nakon povratka sa evropskih bojišta, čitamo kao poljedicu rasula velikog Carstva koje zbog gubljenja administrativno-političke moći potpuno zanemaruje „svoje“ pokrajine. U tom smislu zaostali privredni i društveni život Bosne, Agan pokušava reanimirati, upostavljaajući svoje kriterije obnove imanja i porodice ustanovljene prema novom zapadnoevropskom „horizontu“ vrijednosti i normi koje donosi u Bosnu:

Još prije Beča, tursko carstvo je počelo da se topi. Beč je samo otkrio svijetu dokle se u turčijatu stiglo. Taj svijet je krenuo da Stambolu ubrza raspadanje, da ga batinom i vatrom dokusuri. Samo glupi podanici i uobraženi dvorjani ne znaju silu Njemačke, Francuske, pa Austrije, pa Šveda, pa Moskova, pa Ingleske, pa Nizozemske, pa Španije, pa... eej, koliko i kakvih država i vojski brusi mačeve za turske vratove. Ee, sad, a šta Bosna... in diesem Moment (Sušić 1986: 24)?

Bosna u *ovom momentu*, zemlja sa periferije Evrope, razapeta je između sila moći preko čijeg tijela se upisuje politika nasilja i podaništva, pri čemu nam pripovjedač predočava sliku bosanske povijesti kao povijesti *najbolje konjice evropske* i stalne degradacije života i životne sredine: „Najbrža, najborbenija pješadija na svijetu – janjičari Bošnjaci, najbolja konjica evropska – Bošnjaci spahije, to je Fridrih der Grose potvrdio“ (Sušić 1986: 39-40). Razobličavajući svaku predstavu o izvornim i nepromjenjivim identitetima, roman omogućava viđenje Bosne kao raskrsnice, prostora različitih osvajačkih interesa, ali i Bosne koja pruža otpora prema hegemonističkoj politici, pripovijedajući o raznovrsnim prostorima.

Aganove nakane da porodicu, imanje i Bosnu digne iz mrtvila i reformira u skladu sa zapadnim predodžbama i normama napretka i civiliziranosti završava kao neuspjela i u nevakat pokrenuta akcija, budući da je povijest Bosne reprezentirana u romanu kao povijest smjene jednog carstva drugim, a sa istim namjerama – da Bosnu osvoje i porobe. Ekscesna mjesta teksta otvaraju mogućnost da se preispita povijest iz perspektive periferije i rubnih subjekta, kao i konstrukcije bosanskog identiteta koji iskršava u susretu „*tuđeg*“ i „*svog*“. Pismo s početka romana *Nevakat* izvjesnog B. von W upućeno Milostivoj, a za koju kasnije iz romana saznajemo da je bila Aganova austrijska prijateljica i ljubavnica, izvještava nas o Aganovom naglom povratku u Bosnu. Iz pisma doznajemo kako Agana vidi stranac i kakve predstave o Bosni ima zapadna Evropa:

On je već pregazio Savu i zagazio u tu Bosnu, čudnu zemlju iz koje dobijamo kontradiktorne vijesti o ljepotama i nevoljama svake vrste” (Sušić, 1986: 5). Porodična loza mu je aristokratska, seže u dubine stoljeća prije invazije Turaka na Balkan, a on to i ne spominje, nego se kao kakav prosvijećeni evropski plebejac sav zanio gazdovanjem i finansijama. Mislim da naše carstvo nema takvog mačevaoca, a on, umjesto mača o kajasu, rađe nosi pisaljku za uhom. Osim njemačkog i maternjeg i dijelom francuskog, govori turski, a razumije persijski i arapski. Kraj takvog poznavanja jezika i čuvene sklonosti orijentalca prema poeziji, čuste li ga kad da citira neki stih? Ne. Niko. Ali se divio mudrosti gospodina Joakima kako je savladao vodu da mu služi i za pogon točkova u radionicama i za navodnjavanje (Sušić 1986: 6).

U uvodnom dijelu romana uočljivo je poimanje bosanskog stanovništva kao neevropskog, svijeta koji se našao na rubovima „ozvaničenih moći i privilegija“ (Baba 2004: 20), kao i zapadnjački stav i njegova sklonost da „neevropski“ svijet dostavi na analizu i procjenu. Zapažanja i komentari B. von W. o Bosni i Aganu, o hibridnosti, slojevitosti njegovog identiteta koju sam Agan zanemaruje, prešućuje, poistovjećujući se sa prosvjetiteljskim idealom i s njim usklađenim modelom emancipacije, čine zapravo, vidljivim moć imperijalnih sila i njihov odnos prema margini („čudnoj zemlji“). Stoga, pismo koje se našlo na početku romana, poslužiti će kao uvertira za oštru kritiku paternalističke arogancije velike sile. S druge strane, slikom Kudelja, bosanske čaršije, u kojoj Besimbeg „određuje čaršiji i varoši kako će disati i kojom brzinom hodati (...) svaki Kudelj ima po jednog Besimbega čija se obrva pita, a pitajući njega i njih, kad se saspe stambolska građevina, otići ćemo svi do vraga“ (Sušić 1986: 40), roman se ostvaruje i kao kritika moći i hijerarhije lokalne vlasti (koja se zbog privilegija i pozicija priklanja osvajaču), te kao polemička interpretacija bosanskog begovata:

A vlast?

Vlast je Besimbeg... ovdje, a njemu u komšiluku – Imširbeg,

Kad je robiti Perziju ili Unđurovinu, onda će njihovi sinovi tamo da budu ljute sablje Stambola, a kad je – buniti se ovdje... Imšir beg i Besim-beg popiće po fildžan otrova ili omastiti gajtan... a opet se ništa ne mijenja... biće, doći će drugi, sjediće kao što ovaj sjedi, dieser Hund... (Sušić 1986: 44).

Stoga će roman mnoštvom glasova učiniti vidljivom Povijest iz perspektive marginaliziranih, izloženih različitim oblicima supremacije. Nemogućnost (odsustvo) pobune i suprotstavljanja osvajačkoj sili, ukazuje na nemoć takvog subjekta unutar povijesnih procesa. Otuda se u romanu *Nevakat* kritički preispituju različiti centri moći („bečko-stambolski žrvanj“), konstruirajući pripovijedanjem prostor između koji i čini vidljivim poziciju rubnosti Bosne u takvoj konstelaciji odnosa moći.

Prosvjetiteljski naum da se svijet učini „boljim“, da se „civilizira“, kao i politika moći najprije i najuspjelije se sprovodi preko mikrostrukture društva – porodice. Uzundedo, otac i glava porodice Babunića je stari izdanak feudalne porodice i iz romana doznajemo da je zbog svoje naravi – da na silu i po svojoj volji oženi sina – uzrokovao u prošlosti svađu s Aganom koji mu se suprotstavlja silom. To će biti prvi motivacijski impuls koji će utjecati na psihološku karakterizaciju Aganovog lika. Prvi susret Agana s porodicom nakon povratka iz Evrope odvijat će se u znaku njegove arogancije i nadmenosti prema svim članovima porodice i biti polazišna tačka od koje će krenuti dramski sukob. U romanu su upadljive retoričke figure i stereotipi o zaostalosti bosanskog čovjeka budući da se jedino tako može realizirati Aganov naum *kako se biva čovjek* (Sušić 1986: 57). Poput njegovog oca koji je silom i nasiljem „odgajao“ porodicu, i Agan sada ne preza da „civiliziranje“ svojih ukućana sprovodi nasilnim disciplinskim mjerama. Uočavaju se dvije narativne slike bosanske prošlosti – patrijarhalna, muška – konstrukcija javnog života i ona druga, privatna – interiorizovanog subjekta – Fati-Kadunina. Iz jednog od dramatičnih dijaloga između Agana i majke otjelovljene su sve predrasude subjekta koji je usvojio predstave o primitivnim narodima kojima treba donijeti civilizaciju:

»Jeste. Meni je moj otac a tvoj djed govorio: lijepa riječ je najmoćnije oružje...«

»Eeh, djed! I njegove lijepe riječi.«

»Mrzio je nasilje.«

»Mrzim i ja. Ali se za govedima ne ide bez štapa.«

»Zar su ti ukućani goveda?«

»Ponekad se tako ponašaju. Ali, ja ću njih već naučiti kako se biva čovjek. (...).«

»Ništa meni sine, ne treba, osim da vidim slogu i ljubav među nama...«

»Ee, bogami, biće toga kad se naučimo biti ljudi (Sušić 1986: 57).«

Uočljive su dramatične i uznemirujuće ideje o discipliniranju i šibanju ili kako kaže Said “trajnom kažnjavanju koje je potrebno kada se ‘oni’ ne ponašaju kako treba, kad se bune, jer ‘oni’ najbolje razumeju silu i nasilje; ‘oni’ nisu kao ‘mi’, te stoga zaslužuju da njima gospodarimo” (Said 2002: 10).

Priča o Aganovim reformama, divljanju, nasilju nad članovima porodice, skoro makijavelističkim metodama u nastojanju da se vještački održi porodica (plemenski) na okupu i stekne moć, teče sa još jednom potisnutom pričom - pričom majke, odnosno ženā žrtava patrijarhalnog poretka. Majčina pripovijest je koliko podloga za psihološku karakterizaciju Aganovog lika toliko i priča potčinjene, njeno traumatično iskustvo. Pred/osjećajući da će se povijest nasilja ponoviti kada Agan na silu dovodi ženu, majci ne preostaje ništa drugo doli da prkosnim *nasilja neće biti!* spriječi zlo jedino svojim tijelom. Prkos je znak koliko otpora, toliko i simptom isključenosti i potlačenosti subjekta:

Znam. Mene su na silu doveli. Ja znaaam ... u ovoj kući tih suza više biti neće. Šta je, što se čudiš? Jeste. Hoću i ja da kažem. Mene su na silu za tvog oca doveli. Ja nisam htjela njega. Ja sam znala ko su i kakvi su Babunići. Imala sam i boljeg i ljepšeg. I danas je živ. I da nisam nakotila vas, jazavčiju kopilad, sad bih otišla njemu. Mene su svezali, pa povelili ... tvoj otac me pesnicom u dušek oborio. I sad mu se zna zub na mišici kako sam se otimala. A po dušku mi je krv lila iz nosa i iz usta. Ne uspijaj gubicama, mene ne prevari pametovanjem. Ne drelji u me tako, ja se siledžijskih šaka ne bojim (Sušić 1986: 274).

Majka kao marginalni subjekt patrijarhalne zajednice jedina se suprotstavlja Aganu, odnosno poretku vrijednosti koji se temelji na potčinjavanju, nivelisanju svih granica dobrog i plemenitog, te investiranjem ženskog tijela/priče, roman se otjelovljuje i kao kritički prostor patrijarhalnog, falogocentričnog društvenog poretka. Posredstvom majčine priče razobličava se herojski, epski diskurs utemeljen na očinskoj identifikaciji – lozi Babunića, pa se neuspjeh Aganovog nauma vidi također i kao posljedica sile i nasilja koje najžešće pogađa intimnu porodičnu sferu od koje i najčešće polazi discipliniranje, “prilagođavanje” i uklapanje u jedan društveni poredak. Dosljedno izvedena psihološka motivacija Aganovog i Fati-Kaduninog lika pokazuje pripovjedačko umijeća Sušića, koji je polifonijskom strukturom romana uspio na različitim razinama teksta ostvariti oštru kritiku epske, patrijarhalne tradicije, suprotstavljajući joj mekšu, lirsku priču i vrijednosti života utemeljene na ljubavi, prijateljstvu i solidarnosti. U ambivalentnim relacijama između kolektivnog i individualnog, muškog i ženskog, izvan i unutra, u dramskoj napetosti kao jednom od elemenata romana *Nevakat*, sukobljavaju/prepliću se epski i lirski narativ, diskurs *gospodara* i potčinjenih, pri čemu Fati-Kadunina pripovijest, dolazi kao spasonosni prelaz gdje je “najlakše preći rijeku”, gdje se čini da “vrata koja se zatvaraju upravo su ona koja se otvaraju” (Certeau 2003: 195):

ona je odrasla i odgojena, doduše u siromašnoj, ali u porodici u kojoj je i muško i žensko knjigu učilo, njen recimo, daidža Vehab, iako je stasao kod oca u dućanu, znao je turski i mađarski i čitati i pisati, pa ... dobru trećinu Kurana napamet, a Vehabov amidža... Hadži Hafiz muderris Demir efendija iz Koluhija... za za koga je lično veliki vezir naredio da se ima zadaviti u sarajevskoj tvrđavi... a ona pamti Demira... pomalo... pa njena sestra je bolesnom ocu čitala Šahnamu...

to ti, ne vjeruješ, je li,

u kući Koluhijskoj sve je raslo i odgajano na ljubavi i lijepoj riječi, i razumnoj strogosti, koliko je puta otac ne stideći se, uzeo majku na ruke i škakljičevci je brkovima po vratu, pronosao po sobi, a već djeca...

ona su u roditeljskom krilu imala utočište i kad roditeljima, očigledno, nije bilo do njih i ko zna kako bi sve to potrajalo i kakvom se srećom krunisalo da sile grozne i neumoljive ne počеше činiti svoje ... od Demirovog davljenja u tamnici, do požara ... do njenog nasilu dovođenja Babunićima... (Sušić 1986:166).

Fati-Kadunim „zakonom“, koji kaže: “Svako nasilje je isto. Samo su pravdanja različita.” (Sušić 1986: 274), ukazuje se na drugost, potlačene subjekte s margina i nasilje hijerarhijskih poredaka. Otuda, *Nevakat* se ostvaruje kao romaneskna priča koja diskursom druge/og propituje povijest, čineći vidljivim prostor *između* koji je prostor izbora i susreta razlika. Na takav način, etičko stajalište marginaliziranih subjekata poslužit će za kritiku različitih sistema moći i dovesti u pitanje proklamirane „istine“ o emancipaciji.

Naposljetku se može zaključiti da velika povijest ne može biti ni uzorita ni herojska. Prošlost u romanima *Uhode, Hodža Strah i Nevakat* Derviša Sušića, omeđena ratovima je tragična i gubitnička. Povijesni događaji se prikazuju u romanima kao pozadina, ali samo da bi progovorili oni/e koji se nalaze na njihovim marginama. Iskustvom rubnosti i graničnosti i narativnom slikom Bosne kao raskrsnice (Okcidenta i Orijenta), presjecišta političkih, kulturalnih i osvajačkih interesa velikih carstava, Sušićevi romani otvaraju pitanje Bosne kao liminalnog prostora, prostora *između*. Naime, svojom polifonijskom strukturom romani propituju povijest iz pozicije obespravljenog, potlačenog subjekta i na takav način pripovijedanjem oblikuju prostor *između* koji dovodi u pitanje monolitne identitete. Takva vizija prošlosti kritički se odnosi prema monumentalističkoj, univerzalnoj koncepciji povijesti. Ali, u pripovijedanju, Bosna kao raskrsnica nije samo mjesto sukoba i nesporazuma, jer rijeka koja dijeli biće na pola je i mjesto gdje se može preći!

Izvori

- Sušić, Derviš (1986), *Nevakat*, NIŠRO "Oslobođenje", Sarajevo.
Sušić, Derviš (1980), *Hodža Strah*, Univerzal, Tuzla.
Sušić, Derviš (1971), *Uhode*, Svjetlost, Sarajevo.

Literatura

- Baba, Homi K. (2004), *Smeštanje kulture*, Beogradski krug, Beograd
Chakrabarty, Dipesh (2003), „Postkolonijalnost i majstorija istorije: ko govori u ime
"indijskih" prošlosti“, *Razlika/Differance (Kulturalne studije)* 3-4, 139-172.
De Certeau, Michel (2003), *Invencija svakodnevnice*, Naklada MD, Zagreb
Goldsvorti, Vesna (2005), *Izmišljanje Rirutanije*, Geopoetika, Beograd
Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman dvadesetog vijeka*, Zoro, Zagreb-Sarajevo
Kazaz, Enver (2005), "Treći svijet i njegova mudrost isključenosti", *Razlika/
Differance* 10-11, 183-203.
Moranjak-Bamburać, Nirman (2000), „Ideologija i poetika“, *Radovi*, knjiga XII,
105-142, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
Moranjak-Bamburać, Nirman (2001/2002), „Bosanski duh i aveti postmodernizma“,
Razlika/Differance 2, 31-48.
Nirman Moranjak-Bamburać (2003), „Topos granice i granični fenomeni u
književnosti BiH“, www.openbook.ba/forum/nirman_moranjak.htm
(pristupljeno 25. 11. 2003)
Said, Edvard (2002), *Kultura i imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerzitet u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
almadenicgrabic@yahoo.com

THE SPACE IN BETWEEN: *UHODE, HODŽA STRAH* AND *NEVAKAT* BY DERVIŠ SUŠIĆ

Summary

This paper deals with the novels *Uhode*, *Hodža Strah* and *Nevakat* by Derviš Sušić, with a special place for researching Bosnian past, the issue of the position of the individual versus the collective, and the image of the defeat of the individual in the vortex of historical, political and ideological turmoil. This paper raises several questions: how does Sušić in his novels *Uhode*, *Hodža Strah* and *Nevakat* treat historical events, what historical images do the novel portray and who is speaking on behalf of the *Bosnian past*. The past in Derviš Sušić's novels is neither exemplary nor heroic, nor is it an image integrity of identity, but the narrative image of Bosnia as a crossroads (the Orient and the Occident), the space *in between* (Bhabha). Namely, the above-mentioned novels by Sušić show that Bosnia incessantly went through transition phases, never managing to fully reach its full economic, social, political and cultural growth. In addition, the novels also raise the issue of transition which occurred as the result of constant conquest intentions to “emancipate” and “tame” the Bosnian “landscape”.

Key words: the space *in between*, crossroads metaphor, identity

Alma DENIĆ-GRABIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

PUTOVANJE, PRIPOVIJEDANJE, KULTURNI SINKRETIZAM: *SEDAM DANA PO BOSNI* IVANA LOVRENOVIĆA

Rad se bavi putopisnom prozom *Sedam dana po Bosni* Ivana Lovrenovića u kojoj se postavlja jedno od ključnih pitanja: šta to naša kultura pamti, a šta zaboravlja. Putopisac polazi od prvotne nakane, a to je da se reanimira zanemarena kulturna baština – starobosanska kršćanska nadgrobna skulptura i plastika iz osmanskog doba, *za koju danas ne haje nitko i ne otima se nitko* (Lovrenović), da bi se potom uspostavila relacija sa izgubljenom prošlošću. Stari bosanski kršćanski nadgrobni spomenici, kao i muslimanski nišani, po svojoj tradiciji i umijeću klesanja povezani su sa tradicijom srednjovjekovnih stećaka, kako ističe putopisac. Na to, između ostalog, upućuju i likovni motivi poput arhaičnog križa i polumjeseca, ali i činjenica da se na mnogim mjestima jedne uz druge nalaze obje vrste ovih spomenika. Otuda model bosanskohercegovačke tradicije oblikovan u Lovrenovićevoj knjizi *Sedam dana po Bosni* ukazuje na sinkretičke veze sa predkršćanskim, bosanskim i balkanskim tradicijama.

Ključne riječi: putopisna proza, putovanje, kulturno pamćenje, zaboravljanje, sjećanje, starobosanska kršćanska nadgrobna skulptura i plastika iz osmanskog doba, steći, kulturni sinkretizam, konfiskacija pamćenja

Putopis ispunjava i pokazuje dvostruko putovanje koje predstavlja svako čitanje, on sa sobom može ponijeti to uspravno kretanje da bi na kraju doveo do premještanja čitatelja, do toga da ovaj mentalno promijeni mjesto, da na kraju promijeni mjesto. Upravo zbog toga putovanje za naše suvremenike također predstavlja privilegirano područje čitanja: koliki među njima čitaju još samo u podzemnoj željeznici, vlaku, avionu? To mjesto koje se pokreće pruža nam traženu mogućnost povlačenja u odnosu na svakodnevni slijed stvari i kretanje onoga što vidim kroz otvore ili prozore dovodi do pokretanja priče i samog čitanja (Butor 1999: 24).

Putovanje nije slučajno jedna od povijesno najdugotrajnijih književnih tema¹. Ako putovanje, a posebno putopisni tekst shvatimo kao način interakcije s drugima, kao način komunikacije, onda „cjelokupna putnička literatura nije tek puka komparatistička građa i dokument o slici jedne kulture u očima druge, već, je na različite načine i u različitoj mjeri poprimila obilježja književne komunikacije“ (Duda 1998: 17). Jer ne putuje samo putnik/putopisac, nego i književni tekstovi, pa putopisi u neku ruku postaju mostovi susreta unutar/između kultura:

„James Clifford, naime, gotovo dekonstrukcijski promišlja što bi se dogodilo da putovanje izgubi ulogu nadomjestka stalnom boravku, da se smještenost (prebivanje), koja uvijek asocira nepokretnost, prestane smatrati temeljem lokalnoga života, da se kultura ishodišno razumije kao putnička“ (Duda 1999: 22). Putovanje, privremenost, kretanje, ali i personalizirana perspektiva putnika koji je stalno izmješten, ukazuju na raznolikost i mnoštvenost svijeta. Na putovanju se putnik suočava sa raznovrsnim prostorima i otvara lokalno (zaboravljeno, prešućeno, nevidljivo), te ponekad trošne, ruševne zgrade, spomenike približava širem iskustvu².

1 Dean Duda u knjizi *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr* navodi sljedeće: “Riječ je o dubokoj povezanosti pripovijedanja i putovanja, vezi koju možemo bolje razumjeti ako putovanje – uz neobaveznu pripomoć jedne stare Braudelove ideje – odredimo kao tematsku strukturu dugog trajanja u povijesti pripovjedne književnosti. Rijetko koja književna tema pokazuje takav stupanj povijesne otpornosti. Mijenjaju se razdoblja, žanrovske hijerarhije i književne metode, a putovanje je uvijek među najfrekventnijim temama“ (Duda 1998: 32).

2 „...nenamerni spomenici i urbane sredine, porozna i ruševna dvorišta, tranzicioni prostori, višeslojne zgrade koje sadrže međusobno sukobljene, neskladne tragove historije – svima njima strana je ideja spomena; oni svjedoče o ljudskoj i uopšte fizičkoj trošnosti, o starenju i nepredvidivosti promena. (...) Nenamerni spomenici, mesta istorijske improvizacije i nepredvidivog sučeljavanja različitih istorijskih epoha, ugrožavaju svaki pokušaj selektivne i ulepšane rekonstrukcije prošlosti. Oni otkrivaju ponešto o onim drugim stranama života u nekom drugom vremenu, jer čuvaju fizičke tragove i auru određenog doba; zato oni ponekad postaju prostori koji podstiču refleksivnu nostalgiju“ (Bojm 2005: 140).

S druge strane, ako putopis „predstavlja osobitu književnu vrstu u kojoj je putovanje i opis predjela ili zemalja povod za šire umjetničko oblikovanje zapažanja, dojmova i razmišljanja o svemu onome što putopisca zaokuplja tokom putovanja“ (Solar 1977:175), tako da se pripovijedanjem, kao temeljnim postupkom putopisca, obuhvataju događaji subjekta diskursa (pripovjedača), a deskripcijom, predstavljanje putopisnog svijeta (građevina, ljudi, spomenika, umjetničkih predmeta i dr.), onda se žanrovski *može posmatrati elastičnije* (Lovrenović 1984/1985:7) kako obrazlaže Solar³ ili, kako ga Dean Duda kvalificira, „kao pripovjedni žanr“ (Duda 1998: 50): „Smješten negdje između činjenične pouzdanosti turističkog vodiča i artificijelne napetosti fikcionalnog teksta, putopis funkcionira kao pripovjedni žanr“ (Duda 1998: 50). Putopisom se ne otkrivaju samo druge kulture, slika drugog u očima putopisca, nego i matični prostor nerijetko postaje temom putopisnog diskursa, kao što je to slučaj sa putopisnom prozom *Sedam dana po Bosni* Ivana Lovrenovića.

Pojednostavljenim žanrovskim razgraničavanjem mogli bismo kazati da je knjiga *Sedam dana po Bosni* putopis jer je u osnovi knjige putovanje, opisivanje puteva kojima putopisac hodi po Bosni i dijelom Hercegovine: Petrovac, Grahovo, Livno, Duvno, Ravno, zatim jezero Blidinje, potom obilazak travničkog kraja, što predstavlja sadržaj prvog dijela knjige, dok drugi dio obuhvata opis putovanja po Jajcu i Varcaru. Ova knjiga je pravo očudenje za sve one koji nisu imali priliku posjetiti ove krajeve, jer prenosi onu vrstu emocija i iskustva koje se dobije neposrednim susretom ili doživljajem sa predmetom ili lokalitetom, uz činjenicu da znanje i informacije koje dobivamo iz knjige su proizvod i ozbiljnog istraživačkog i kulturnog rada Ivana Lovrenovića. Osim toga i za pripovjedača je putovanje jedna vrsta očuđenja krajeva kojima prolazi, kao da ih prvi put vidi.

Ali i u manje „jednostavnim“ knjigama žanrovska razgraničenja uvijek čine nepravdu prema istima, a pogotovo je to slučaj sa knjigom *Sedam dana po Bosni*, koja nije ni jednostavna, niti se daje žanrovski tako lako ukalupiti. Ako ćemo pravo, ona se uopće ne da omeđiti, ma kakve prirode te granice bile. Upravo suprotno.

Osnovna osobina Lovrenovićevog putopisa je hibridnost i interdisciplinarni karakter, i u pogledu forme i u pogledu sadržaja. To znači da je knjiga organizirana kao putopis, kulturnohistorijski esej, polemika, proza, hronika. Prema tome, kada govorimo o Lovrenovićevoj knjizi *Sedam dana po Bosni* moramo naglasiti njenu polidiskurzivnu i poližanrovsku politiku. To je knjiga koja u sebe uvlači književni, historijski, politički diskurs. Uz to imamo izvanredan spoj dva medija - pisane riječi i fotografije čije autorstvo potpisuje Josip Lovrenović, pa je ova knjiga i intermedijalnog karaktera. Njena intermedijalnost nam na vrlo transparentan način

3 „Nerijetko se tako putopis približava eseju ili pak romanu u kojem je fabula organizirana kao slijed događaja koji se zbivaju nekom liku, ili skupini likova, tokom putovanja“ (Solar 1977: 175).

i umjetnički vrlo upečatljivo pokazuje kako se spajaju, prepliću, nadopunjuju dvije vrste umjetnosti, ali i to kako svaka na svoj način, iz svoje perspektive daju viđenje jednog te istog predmeta ili prikaz nekog predjela, kraja.

Putovanje i put unutar teksta su metafore koje uspostavljaju višestruke veze: iskorištene i kao tradicionalni topos, i kao metafora spoznaje. Duhovno, historijsko i geografsko *putovanje* je i *sadržaj* (Lovrenović), međutim, i povod da se progovori o nekim drugim pitanjima i problemima. Putopisac polazi od prvotne nakane, a to je da se reanimira zanemarena kulturna baština – starobosanska kršćanska nadgrobna skulptura i plastika iz osmanskog doba, *za koju danas ne haje nitko i ne se otima se nitko* (Lovrenović), da bi se potom uspostavila relacija sa zaboravljenom/izgubljenom prošlošću. Ukazujući na proces „stilsko-historijske transformacije“ stećka prema trovjerski diferenciranim nadgrobni obilježjima u Bosni nakon nestanka srednjovjekovne civilizacije i dolaska islamsko-osmanlijske“ (Lovrenović 2009: 42), putopisac upućuje na slojevitost bosanskohercegovačke kulture, prevladavajući na takav način strukturnu amneziju u kulturi pamćenja.⁵

Ti arhaični spomenici, iz zamagljenoga vremenskog intervala (otprilike kraj XV i prva polovica XVI vijeka) u kojemu integralnu srednjovjekovnu „civilizaciju stećaka“, nakon turskih osvajanja, smjenjuje nova, izrazito trokonfesionalna slika Bosne, svjedoče o nekadašnjoj simboličkoj upotrebi križa i polumjeseca potpuno drukčijoj od današnje (Lovrenović 2009: 36-37).

Stari bosanski kršćanski nadgrobni spomenici kao i muslimanski nišani i pravoslavni nadgrobni spomenici po svojoj tradiciji i umijeću klesanja povezani su sa tradicijom srednjovjekovnih stećaka⁶, na što upućuju, između ostalog i likovni motivi poput

4 U knjizi *Labirint i pamćenje* Lovrenović će istaći kako se kršćanski nadgrobni spomenici, koji dolaze kao „svojevrsan pandan muslimanskom nišanu i srpskim rezbarenim drvenim spomenicima“ (Lovrenović 1990: 125), javljaju u *obliku okrugle i uspravne ploče*, „istovremeno antropomorfna i kristolika, koja po nekim elementima oblika i ukrasa predstavlja metamorfozu jedne forme stećaka“ (Lovrenović 1990: 125).

5 U tekstu „Uvod u čitanje suvremenog bosanskohercegovačkog putopisa“ (predgovor *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH, knj. 50*) Lovrenović piše: „Zbog sklonosti zaboravu, »kratkim pamćenju« (u krilu kojega se rađa komotno i arogntno mišljenje da sve počinje od nas), valjalo bi, međutim, vratiti se unatrag, ne samo do Jukića, nego i dalje...Ima tome još jedan razlog. Zbog geopolitički i civilizacijski prelaznog i prolaznog karaktera zemlje, od srednjeg vijeka do novijih vremena Bosna je bila vrlo često i mnogo predmetom viđenja »sa strane«, očima i perom putnika sa Zapada i Istoka (bližeg i daljeg). Mi smo mnogo uradili na sistematizaciji i objavljivanju takvih viđenja, što je dobro, ali veoma malo na istraživanju obrnuta smjera – na našem viđenju drugih (i sebe samih), što bi bilo jednako dobro i važno“ (Lovrenović 1984/1985: 10-11).

6 „Činjenica je, također, da su svetri religije-konfesije (katolička, pravoslavna, islamska, u nekim elementima čak i židovsko-sefardska) baštinile ponešto od tradicije mramorja, problemujući je zatim svaka po svojim specifičnim zamislima i likovno-religijskim potrebama“ (Lovrenović 2009: 142).

arhaičnog križa i polumjeseca, ali i činjenica da se na mnogim mjestima jedne uz druge nalaze ovi spomenici. Otuda model bosanskohercegovačke tradicije oblikovan u Lovrenovićevoj knjizi *Sedam dana po Bosni* ukazuje na sinkretičke veze sa predkršćanskim, bosanskim i balkanskim tradicijama:

Skupina okruglo-ovalnih ploča, rustično obrađenih, s obaveznim znakom križa, ali i s obiljem znakova i simbola iz onog paleobalkanskog folklornog supstrata, čija su nam značenja danas posve zagonetna, a susreću se u cjelokupnoj pučkoj likovnoj praksi, skralnoj i profanoj – na stećcima, na vezovima, u motivima tatuaža, na rezbarenim predmetima, u cijeloj Bosni i Hercegovini i Dalmaciji (Lovrenović 2009: 156).

Ono, pak, što na našim pločama svjedoči o sinkretičkim vezama sa starim, zajedničkim pučkim predkršćanskim tradicijama, bosanskim i balkanskim, to je obilje ukrasno-simboličkih motiva iz folklornoga repertoara potvrđenih na stećcima, u likovnoj obradi tekstila, drveta, u prastarom običaju tetoviranja koje se zadržalo kod katolika srednje Bosne... (Lovrenović 2009: 144-145).

Čini se znakovitim kada Lovrenović u knjizi *Sedam dana po Bosni* opisuje mramorje na Dugom polju s „krilatim konjem“ koje pred igrom sjena progovara kamenim jezikom. Taj kameni jezik je svojevrsna metafora za jezik kojim više niko ne govori, pa je vraćanje u daleku prošlost taktika izigravanja scenarija epske tradicije – nacionalno definiranog jezika, parcijalne historije koja je uvijek u fazi započinjanja, kako kaže putopisac, sa svakom novom generacijom. Naravno, neizbježna je asocijacija na Andrića kojeg i sam Lovrenović priziva u svojoj knjizi prilikom obilaska travničkog kraja, i čuvenu scenu opisa Jeni džamije u *Travničkoj hronici*:

Kad prođete čaršiju, zadržite se kod Jeni džamije. (...) Za tu džamiju se zna u narodu da je nekad, pre dolaska Turaka, bila crkva svete Katarine. I narod veruje da i sada u jednom uglu postoji sakristija koju niko nikakvom silom ne može da otvori. A kad pogledate malo bolje kamenje u tom starinskom zidu, videćete da ono potiče od rimskih ruševina i nadgrobnih spomenika. I na kamenu koji leži uzidan u toj džamijskoj ogradi vi možete lepo pročitati mirna i pravilna rimska slova nekog izlomljenog teksta „Marko Flavio... optimo...“. A duboko ispod toga, u nevidljivim temeljima leže veliki blokovi crvenog granita, ostaci jednog mnogo starijeg kulta, negdašnjeg svetišta boga Mitre (Andrić 1976: 239).

Jasno je da je riječ o shvatanju kulture kao hibridnog spoja razlika, ali i kulture kao polja preko kojega su se kroz povijest Bosne neprestano lomila koplja moći. I Lovrenović na sličan način u knjizi *Sedam dana po Bosni* ukazuje na slojevitost bosanskohercegovačke kulture prikazanu kroz opis groblja na Lipi podno Vran planine:

Ali je ovo mjesto u Lipi ipak zadržalo funkciju groblja, i to zajedničkog – katoličkog i pravoslavnog. Očigledno je da su se jedno na drugo nastavljali bez prijelaza i bez jasnih granica još do nedavne prošlosti, a razlikovali su se po nijansama u stilizaciji i ukrašavanju kamenih križeva, po prezimenima, i po pismu – latiničnom u prvih, ćiriličnom u drugih. Sada su to dva groblja, razdvojena solidnim kamenim zidom u koji je zatvoren cijeli katolički dio, lijepo uređen i održavan. Pravoslavni je zarastao u borove i guštik, a posljednji datum ukopavanja na njemu je 1988. godina (...) a krstovi nad njihovim grobovima su masivni, od ljutog kamena, s filigranski maštovito i precizno izvedenim viticama, rozetama, krugovima (Lovrenović 2009: 54-55).

A potom slijedi ironijska gesta pripovjedača kada veli da zid nije mogao zaobići jednu stećak-ploču, pa „ga objahuje, tako da jedna polovica stećka ostaje na pravoslavnoj, a druga na katoličkoj strani. Šalimo se, pokiselo: ovaj mora da je iz mješanog braka!“ (Lovrenović 2009: 54-55).

Lovrenovićeva je knjiga jedna od rijetkih u bosanskohercegovačkom, ali i južnoslavenskom kulturnom kontekstu koja vješto izbjegava dominantni obrazac kulturnog kontinuiteta - epsku tradiciju i folklornu inspiraciju i time dovodi u pitanje književni kanon izveden iz ideologijske recepcije književnosti. Ako se prisjetimo samo nekih od Lovrenovićevih ranijih djela *Labirint i pamćenje*, *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, ili romana *Putovanje Ivana Frane Jukića*, *Liber memorabilium*, vidjet ćemo da je jedna od ključnih tema Lovrenovićevog pisma sjećanje i kulturno pamćenje. Knjiga *Sedam dana po Bosni* postavlja jedno od ključnih pitanja koje se rijetko u nas postavlja: šta to naša kultura pamti, a šta zaboravlja? Glavni cilj putovanja je, kako putopisac navodi, obići, posjetiti i očuditi ostatke starobosanske kršćanske nadgrobne skulpture i plastike iz osmanskog doba, kao jednog od *najautentičnijih kulturoloških pečata Bosne* (Lovrenović) i kao dijela bosanskohercegovačke samobitnosti, ukazujući, s jedne strane na ljepotu i značaj ovih kulturnih spomenika, a s druge strane, na jednu od tragedija bosanskohercegovačke povijesti – riječ je o stalnom historijskom zaboravu i diskontinuitetu pamćenja. Otuda knjiga *Sedam dana po Bosni* je ona vrsta knjiga u Bosni i Hercegovini koja se usprotivila strategiji konfiskacije pamćenja od strane nacionalističkog i historiografskog diskursa. Ova knjigana izvanredan način uprizoruje scenu na kojoj se preko kulture smrti, kao glavnog obilježja srednjovjekovlja, svjedoči o kulturi življenja, onog jednostavnog svakodnevnog života iza historijskih kulisa i vulgarno-ideoloških pripovijesti, ali i o bosanskohercegovačkoj kulturi koja ima i svoju drugu priču i koja prevazilazi model epske tradicije. Zapravo, Lovrenovićeva knjiga nas suočava sa kulturnim stereotipima o Bosni kao tamnovilajetskoj zemlji, zemlji sa međusobno zakravljenim i zaraćenim narodima, dekonstruira te stereotipe

politikom preživljavanja, ljepotom malih stvari i bezbrižnih trenutaka gdje vlada, kako kaže putopisac, „huk samog života“.

Taj huk se osjeća dok se putuje zajedno sa putopiscem kroz vrleti i polja bosanska, ili dok se pripovijeda o nastanku imena grada-sela Martin Brod. Otkrivajući nam porijeklo naziva Martin Brod: ima nastalo prema usmenim predajama o tragično skončanom životu djevojke Marte, koja zbog nesretne ili zabranjen ljubavi završava u rijeci. A naziv Brod ne upućuje na lađu, prijevozno sredstvo, nego na mjesto gdje se može najlakše preći rijeka. Pa je, kako putopisac navodi, pravi grijeh grad nazivati Martinbrod, kao da je riječ o *nekom lokalnom dripcu Martinu*. Iz ovog i niza drugih primjera, očigledno je da je knjiga zanimljiva i za izučavanje jezične baštine Bosne i Hercegovine.

Knjiga *Sedam dana po Bosni* ima i svojevrsnu enciklopedijsku vrijednost jer sabire čitav niz imena i djela iz historije umjetnosti, povijesnih činjenica vezanih za materiju koju putopisac istražuje na svom putovanju – kršćanske nadgrobne spomenike u Bosni i Hercegovini iz osmanskog perioda. Tako Lovrenović navodi, parafrazira i citira značajnog istraživača historije likovnih umjetnosti iz Bosne i Hercegovine Đoku Mazalića, koji se najdosljednije bavio starobosanskim kršćanskim spomenicima lašvansko-travničkog kraja, ukazujući na činjenicu da je upravo ovaj kraj najbogatiji spomenutim nadgrobnim spomenicima.

Putopisac bez napora i vrlo lagano prelazi iz jednog diskurs u drugi što nam pokazuje, između ostalog, opis Rame. Nakon što se zaustavio u Rami, putopisac započinje svoj diskurs gografskim smještanjem Rame i njene okolice, potom slijedi kontekstualiziranje historije ramskog kraja, a zatim taj historijsko-kulturni esej biva zamijenjen pričom i pripovijedanjem. Prilikom opisivanja nadgrobni kršćanskih spomenika i svetišta u kraju Rama putopis se transformira u polemiku i kritiku kojom se revidira historografski diskurs. Razračunavanje sa nacionalističkim diskursom i njegovom politikom *čišćenja* vlastite tradicije, Lovrenović, između ostalog, daje u oštroj polemici sa ideološkom pripovijesti Ćire Truhelke koji je istraživao svetište Djevojački grob na Kedžari u ramskom kraju. Truhelka je u pripovijesti o lijepoj Divi pročitao muslimansko-katolički antagonizam, čime je stvorio podlogu za moderno re-dizajniranje legende o djevojačkom grobu i djevojci mučenici, kako navodi putopisac:

...nakon što je Truhelka po osnivanju Kraljevine Jugoslavije naprasno penzioniran kao "austrijski čovjek", on je u Zagrebu napisao i objavio pripovijest Djevojački grob, u kojoj svoje sjećanje na obilazak groba

u planini vješto kombinira s fikcionalnim oživljavanjem legendarnog materijala, koji je u različitim verzijama čuo u Rami, o djevojci pokopanoj u Vran-planini, identificirajući je za potrebe svoje književne fabulacije kao Divu, kćer Luke Grabovca, te smjestivši radnju u polovicu XIX stoljeća. Tako i tad je, s Truhelkinom književnom fikcijom, zapravo počelo moderno re-dizajniranje legende o djevojačkom grobu i o djevojci mučenici. A znanstvenik, koji se isprva opirao prijedlogu da "znanošću ovjerovi legendu" i koji svojemu sugovorniku fra Jerki skeptično tvrdi da su "znanost i vjera dvije smjernice, koje do vječnosti teku uporedo a nikad se neće sastati", sasvim paradoksalno postade glavnim inspiratorom toga re-dizajniranja, koje je pravog maha uzelo od 90-ih godina prošloga stoljeća (Lovrenović 2009: 108).

Lovrenović uz argumentirane stavove iznosi kako se u Truhelkinom projektu *prepoznaju* „elementi književne i političke ideologije klasičnog starčevićanskog pravaštva primjenjenog na Bosnu“ (Lovrenović 2009: 110). Ovakva elaboracija je dokaz nezaobilazne sprege poetike i ideologije koja je svoju kulminaciju doživjela u toku posljednjeg desetljeća prošlog stoljeća. Brojna svetišta su na cijelom ex-jugoslavenskom prostoru postala kurentna roba i iskorištena na najvulgarniji način kao ideološki simboli, kao naprimjer u *pjesmuljcima Marka Perkovića Thompsona*, kako navodi Lovrenović.

Jedan od najzanimljivijih i najljepših dijelova ove knjige je pripovjedni diskurs koji obuhvata sjećanja putopisca na djetinjstvo u Varcaru i postaje polazna osnova za putovanje i istraživanje bosanskih krajeva. Uvođenjem sjećanja kao individualnog viđenja prošlosti dovodi se u pitanje historiografski diskurs i njegova pretenzija na apsolutnu istinu kao u opisu Livna – postoji Livno „iz babinih priča, iz upamćenog djetinjeg doživljaja“, veli pripovjedač, i „ono iz velike i „ozbiljne“ historije“. Slike svakodnevnog života koji se događa iza kulisa velikih povijesnih događaja, čine značajan dio Lovrenovićevog putopisa.

Ima jedna priča koja nosi naslov „Liskovica iz sna“, kratko poglavlje o selu Liskovica. Priča o Liskovici navodi nas na spoznaju kako je Liskovica zapravo sabirno sočivo ili metafora Bosne nekada i sada i njene povijesne sudbine, a koja se ukazuje i kao metafora Lovrenovićevog pisma. Dok opisuje porušenu Liskovicu, pripovjedač upozorava kako župnik Marko Šalić, *koji u sjećanju svijetli kao najdraža ljudska uspomena kod svakog ko ga je poznao*, ne bi lamentirao, nego bi možda, opsovao onako kroz zube, da niko ne čuje, a zatim bi prionuo na posao:

Dok ovo pišem, čuje se vijest da se za petnaest liskovačkih obitelji našlo sredstava i dobre volje srpskih vlasti da se vrate i započnu "novi život". Hoće li to biti samo još jedan eksperiment s ljudima, ili se to Liskovica još jedanput diže iz pepela, kao što se dizala i poslije onog rata? Eh, da mi je sada nekog Marka Šalića! Taj sigurno ne bi lamentirao, možda bi opsovao, onako tiho kroza zube da niko ne čuje, pa bi slijedećeg trena već prionuo na posao... (Lovrenović 2009: 204).

Priča o Liskovici govori i o svojevrsnoj nostalgiji, fenomenu koji se ne mora nužno odnositi na prošlost nego može gledati unaprijed i to tako što, kako tvrdi Svetlana Boym, "predodžbe budućnosti određene potrebama sadašnjosti imaju izravan učinak na buduću stvarnost. Zbog razmatranja budućnosti preuzimamo odgovornost za svoje nostalgične priče" (Boym, 2003). Stoga, svijet koji prikazuje knjiga *Sedam dana po Bosni* ima nešto od onog Čopićevog sljeza, ljupko i prozračno u sebi „*pa ti se prosto plače, iako ne znaš ni šta te boli ni šta si izgubio*“ (Čopić 2004: 14).

U knjizi *Sedam dana po Bosni* Ivana Lovrenovića na vrstan način se spajaju slike svakodnevnog života sredine koju putopisac opisuje sa podacima iz bosanskohercegovačke povijesti i opisom kulturne baštine, uspostavljajući na takav način vezu sa izgubljenom prošlošću. Ukazujući na „*proces stilsko-historijske transformacije srednjovjekovnih mramorova prema trovjerski diferenciranim nadgrobnim obilježjima u Bosni*“ (Lovrenović), u knjizi se rasvjetljava slojevitost, hibridnost bosanske kulture, prevladavajući na takav način amneziju u kulturi pamćenja. S druge strane, uvođenjem sjećanja pripovjedača na djetinjstvo u Varcaru, dovodi se u pitanje historiografski diskurs i njegova pretenzija na apsolutnu istinu. Knjiga *Sedam dana po Bosni* malim pričama i slikama svakodnevnog života, koji se dešava iza kulisa velikih povijesnih događaja, dekonstruira stereotipe o Bosni kao tamnom vilajetu, pripovijedajući o *unutarnjoj zemlji*.

Izvori

Lovrenović, Ivan (2009), *Sedam dana po Bosni*, Ljevak, Zagreb.

Literatura

Andrić, Ivo (1976), *Travnička hronika*, Svjetlost, Sarajevo.

Butor, Michel. "Kratki tečaj iterologije" u *Zarez*, dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja, Zagreb, 28. listopada 1999, godište I, broj 17, 24-25.

Boym, Svetlana (2003), "Budućnost nostalgije", *Kolo*, 2, ljeto <http://www.matica.hr/kolo/292/buducnost-nostalgije-20091/> (pristupljeno 3.7. 2019.)

Bojm, Svetlana (2005), *Budućnost nostalgije*, Geopoetika, Beograd.

Ćopić, Branko (2004), *Bašta sljezove boje*, Civitas, Sarajevo.

Duda, Dean (1998), *Priča i putovanje: romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Matica hrvatska, Zagreb.

Duda, Dean (1999), „Putovanje kao legitimacija“, *Zarez*, dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja, godište I, broj 17, Zagreb, 22.

Lovrenović, Ivan (1984/1985), "Uvod u čitanje suvremenog bosanskohercegovačkog putopisa", *Putopisi* (izbor), Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, knjiga 50, Svjetlost, Sarajevo.

Lovrenović, Ivan (1990), *Labirint i pamćenje*, NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo.

Solar, Milivoje (1977), *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerzitet u Tuzli

Dr. Tihomila Markovića 1

75000 Tuzla

Bosna i Hercegovina

almadenicgrabic@yahoo.com

TRAVEL, NARRATION AND CULTURAL SYNCRETISM: *SEDAM DANA PO BOSNI* BY IVAN LOVRENOVIĆ

Summary

This paper deals with the travelogue *Seven Days across Bosnia* by Ivan Lovrenovic, which raises one of the key questions: what is it that our culture or cultures remember, and what is it that they forget? The travel writer sets off from the initial intention, and that is to reanimate the neglected cultural heritage – old Bosnian Christian tombstones and Ottoman period tombstones, which no one cares about, nor fights about, as Lovrenović says, in order to establish a fundamental connection with the lost past. Old Bosnian Christian tombstones, as well as Muslim tombstones are connected to the tradition of medieval tombstones through its tradition and art of stone-masonry. Art motifs like the archaic cross and the crescent prove this as well as the fact that these tombstones can be found one next to another in a lot of places. The model of Bosnian tradition that is thus established in Lovrenović's book *Seven Days across Bosnia* points at the syncretic connection with the pre-Christian, Bosnian and Balkan traditions.

Key words: travelogue prose, cultural memory, old Bosnian Christian tombstones and Ottoman period, medieval tombstones, cultural syncretism, confiscation memory

Munir MUJIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

PRIČANJE PJESME I PJEVANJE PRIČE: NARATIVNI KARAKTER MUALLAKE AI-HARISA IBN HILIZZE

U ovom radu ispituju se mogućnosti primjene naratoloških pristupa u analiziranju starih arapskih kasida. Kao primjer je uzeta kasida prijeislamskog pjesnika al-Harisa Ibn Hilizze (al-Ḥārīt Ibn Ḥilizza). Radi se o jednoj od sedam zlatnih arabljanskih oda, odnosno muallaka (ar. *mu'allaqa*). U prvom dijelu ispituje se žanrovsko određenje kaside te pitanje odnosa narativnosti i liričnosti kaside. Glavni dio rada predstavlja analiziranje narativnog karakterakaside kroz prizmu sekvencijalnosti (engl. *sequentiality*), odnosno temporalne artikulacije i povezanosti pojedinačnih događaja i “narativnih” sekvenci u formi koherentnog redoslijeda, te kroz prizmu posredovanja (engl. *mediacy*), tj. kroz odabir i predstavljanje toga redoslijeda iz određene perspektive. Obraduje se i odnos lirskog „ja“ i glasa zajednice (engl. *communal voice*), podudarnost glasa i fokalizacije, te odnos fikcionalnosti i faktualnosti u ovoj kasidi.

Ključne riječi: al-Haris Ibn Hilizza (al-Ḥārīt Ibn Ḥilizza), arapska poezija, kasida, muallaka, naratologija, naratološka analiza lirike

Uvod

U ovome radu bit će ispitane mogućnosti primjene naratoloških pristupa u analiziranju starih arapskih kasida, i to na primjeru kaside prijeislamskog pjesnika al-Harisa Ibn Hilizze (al-Hārīt Ibn Hīlizza) (u. 580).¹ Radi se jednoj od sedam čuvenih zlatnih arabljanskih oda, odnosno muallaka (ar. *mu'allaqa*), koje predstavljaju egzemplarne pjesme prijeislamske arapske poezije.²

Prelistamo li brojne tekstove koji su posvećeni različitim naratološkim teorijama i pristupima, vidjet ćemo da, skoro po pravilu, kao objekt analize ili podlogu za teoretske zahvate imaju prozne tekstove. Cohan i Shires, između ostalih, primjećuju da u današnje vrijeme narativi naginju da budu u prozi. No, u prošlosti nije bilo ni izbliza tako. Uzmimo za primjer samo Homerovu epiku, ili epiku općenito, i vidjet ćemo da ova poezija ustvari kazuje priču u stihu. Bit će da je ključni razlog zbog kojega termin *narativ* isključuje poeziju posvemašnje prisustvo lirike u današnjoj poeziji. Bliskost lirike i pjesme (koja se pjeva) i to da ona jeste monolog o osjećanjima i mislima čini je nepodesnom za naratološku analizu. Narativi daju prostora osjećanjima, ali samo u okviru neke priče. Usto, lirika se može čitati kao “privatni iskaz”, dok narativ mora biti “javni iskaz”. (Cohan i Shires: 1) Al-Haris Ibn Hilizza bio je starješina plemena Bakr koje je bilo u zavadi s plemenom Taglib a čiji je starješina bio pjesnik Amr Ibn Kulsum. Ova dva plemena vodila su legendarni i besmisleni Rat al-Basus. Rat je trajao četrdeset godina, a razlog izbijanja rata bio je to što je devu starice po imenu Basus a koja je bila iz plemena Bakr ranio starješina plemena Taglib. Nakon postignutog mira, kralj Hire morao je često intervenirati da bi među ovim beduinskim plemenima mir i potrajao. Važnu epizodu iz toga perioda predstavlja glasoviti pjesnički dvoboj koji su pred kraljem Hire vodili Amr Ibn Kulsum, u ime plemena Taglib, i al-Haris Ibn Hilizza, u ime plemena Bakr. (Duraković 2004: 143-147; 240-252).³ Kasida al-Harisa Ibn Hilizze koja je predmet ovoga rada nastala je upravo na spomenutom pjesničkom dvoboju.

Narativnost poezije

Narativnost epske poezije jeste neupitna, odnosno epika jeste “narativni žanr par excellence”, pa je onda i primjena naratološke metodologije i aparature u analizi epske poezije “logična i jednostavna” (de Jong: II:1). Epska pjesma, u najširem smislu

1 Integralni prepjev ove kaside na bosanski jezik nalazi se u: Esad Duraković (2004), *Muallake: sedam zlatnih arabljanskih oda*. Sarajevo: Sarajevo Publishing. str. 143.-147., a filološki prijevod ove kaside i komentari uz njen tekst nalaze se u istom djelu: str. 240.-253.

2 O historiji nastanka i poetološkim karakteristikama *muallaka*, te o samom terminu *muallaka* vidi u: Esad Duraković 2004: 7.-40.

3 O ovim pjesnicima i pjesničkom dvoboju između njih vidi u: Esad Duraković 2004: 101.-103.; 133.-134. O Hiri i vladarima Hire pogledati u: Filip Hiti (1983.), *Historija Arapa*. Sarajevo: Veselin Masleša. str. 89.-92.

te riječi, u teoretskim raspravama i analizama naratologa ubraja se u nešto što se zajedničkim imenom naziva *narativna pjesma* (engl. *narrative poem*).⁴ Šta je s lirskom poezijom? Naratolozi koji su u značajnijoj mjeri inkluzivni i permisivni pomiču granice tradicionalne naratologije tako da one obujmljuju i lirsku poeziju. Helen Vendler, Peter Hühn, Jens Kiefer, Müller-Zettelmann i drugi, uprkos postojanju glasova koji kažu da lirika sama po sebi jeste nenarativna, smjelo primjenjuju naratološke koncepte i terminologiju u analiziranju lirske poezije. Peter Hühn insistira na transgeneričkom karakteru naratologije, pri čemu polazi od toga da je pripovijedanje nešto što je sveprisutno, antropološki utemeljeno u svim kulturama, epohama i to kroz širok spektar umjetnički proizvedenih konteksta i ustaljenih iskustava.⁵

Širenju naratoloških pristupa i na lirsku poeziju pogoduje činjenica da ne postoji dovoljno čvrst konsenzus o tome šta narativ zapravo jeste. Svojevremeno je Genette nastojao potcrtati razliku između narativa i ne-narativa, između narativa kao entiteta i narativa kao kvaliteta i sl. Neki definiraju narativ kao verbalno predstavljanje jednog ili više događaja a neki kao bilo koje predstavljanje događaja, uključujući i neverbalno. Neki će kazati da narativ uključuje razvoj radnje, da mora uključivati ljude, počivati na svakodnevnom iskustvu i sl. (Prince 2003: 1-2) Važna karakteristika narativnosti, na kojoj su posebno istrajavali strukturalisti u okviru svoje generalne fokusiranosti na sami tekst, jeste da ključni faktor za narativnost nije sami narator, jer nešto može biti kazano i u bilo kojem drugom mediju, već da ono što se predstavlja samom naracijom ima temporalnu strukturu i da uključuje promjenu stanja. Promjena stanja podrazumijeva prisustvo sličnosti i kontrasta između inicijalne i finalne situacije, odnosno postojanje istih i različitih osobina u ove dvije situacije. Potpuna identičnost ili potpuna razlika između dva stanja značila bi da se promjena nije ni desila. Nadalje, i stanja i promjene moraju biti vezani za isti djelujući ili trpeći subjekt ili za isti element iz okruženja. (Schmid2003: 19)

Sama činjenica da je malo autora koji govore u prilog mogućnosti naratološkog čitanja lirske poezije pokazuje da postoji stanovita vrsta suzdržanosti u ovom pogledu. Čak i odvažna Monika Fludernik, naglašava da naratologija u primjeni na liriku u kojoj "jezik postaje čisti jezik, bez govornika, konteksta i referencije [...] mora koračati pažljivo, dopustiti uvide književnoj kritici i sačekati njen odgovor." (Fludernik 2003:233) Američki naratolog James Phelan prihvaća da postoje određena preklapanja između narativa i lirike, ali i važne razlike, među kojima se ne osvrće u tolikoj mjeri na postojanje ili nepostojanje radnje ili priče, već na pitanje o

4 U skladu s glavnom strujom naratologije, proučavanje narativa usredsređuje se uglavnom na umjetnička ostvarenja kao što su roman, kratka priča, pripovjetka i narativne pjesme (epska poezija, pjesme u prozi i sl.).

5 Vidi šire u: Peter Hühn 2005a: 139-158.

razumijevanju karaktera naratora. Po njemu, narativ je općenito posredovan likom neke vrste, bilo da je to lik-narator ili lik posredstvom kojega je radnja fokalizovana u više impersonalnu naraciju. Prosuđivanje karaktera naratora i karaktera lika, po Phelanu, sastavni je dio logike po kojoj je narativ konstruiran. Lik koji govori u lirskoj pjesmi ne predstavlja funkcionalni dio pjesme već sliku impliciranog autora. Drukčije kazano, ne postoji razlika između autora i naratora. “Ključna razlika između narativa i lirike jeste u tome da narativ sam po sebi traži donošenje suda o likovima (i naratorima), dok u lirici donošenje takvih sudova se drži po strani sve dok se ne krene u samu procjenu.” (Phelan 1951: 33) Sam Phelan je pojednostavio ovaj svoj stav i kazao kako je pogrešno poći od toga da je sam tekst jedino polazište na temelju kojega ćemo neku pjesmu posmatrati kao lirsku, prije nego kao narativ. On priznaje da je povlačenje razlike između lirske pjesme i narativarezultat samoga izbora da liće se prilikom čitanja pjesme koristiti lirske ili narativne konvencije. (Phelan 1951: 35)

Liričnost stare arapske kaside

Kasidaal-Harisa Ibn Hilizze spada u red onih kasidakoje svojim ustrojstvom, temama, ritmom i drugim poetičkim odlikama predstavljaju arhetipsku matricu po uzoru na koju su se poslije rađale druge pjesničke forme u svim orijentalno-islamskim književnostima. Pošto se problem primjene naratoloških pristupa javlja kada je posrijedi lirska poezija, potrebno je osvrnuti se na to da li kasida pripada epskome ili lirskome. Prevladava stav da kasida nije epska pjesma. Drevni Arabljani, kao ni njihovi ostali semitski rođaci nisu stvarali epsku poeziju, kao što su činili Grci. Oni su, izričit je Ismail, stvarali lirsku poeziju “što pokazuje sama arapska prijeislamska kasida.” (Ismail 1963: 81) Ismail brani arapsku kasidu od napadaja Ernesta Renana, koji će, vođen njemu svojstvenom metodologijom što se snažno oslanja na rasni kriterij, ustvrditi da stara arapska poezija nosi u sebi jednu važnu karakteristiku semitskoga duha, a to je: “nedostatak kreativnosti i imaginacijske sposobnosti, tako da u njoj ne nalazimo epske i narativne poezije.” (Ismail 1963: 154) Rasprave o karakteru stare arapske kaside nisu malobrojne. Neki će kazati da je to lirska pjesma u pravom smislu riječi: “Prijeislamska kasida može se smatrati umjetničkim idealom arapske poezije koji je lirski jer predstavlja istinski izraz beduinovog života sa svim njegovim prostranstvima i čudnom kombinacijom živopisne boje i neizmjerne monotonije... Ona je lirski, a ne epski izraz.” (Ismail 1963: 250) Jedno važno zapažanje vezano za ranu arapsku poeziju jeste da je riječ o “kolektivnoj poeziji”, te da su motivi, slike i stilski obrasci takvi da odgovaraju svakome. (Ismail 1963: 81) Kasida, dakle, nije privatni iskaz, što se, opet, uzima kao svojevrsno distinktivno obilježje lirske poezije.

Primjenjivanje književnih klasifikacija koje dolaze iz zapadne tradicije na druge književne tradicije, u ovom slučaju na arapsku, može dovesti do pogrešnog predstavljanja i razumijevanja te tradicije. Toga je mišljenja El Tayib koji smatra da “stil i forma kaside

ne mogu biti podvedeni pod lirsku poeziju, kao što u današnje vrijeme čine mnogi arapski učenjaci. Ovo pogrešno poimanje proizilazi iz prihvaćene zapadnjačke klasifikacije po kojoj se sva poezija može podijeliti na: lirsku, dramsku i epsku. Pošto arapska poezija nema dramu u stihovima ili duge narativne pjesme, onda se pretpostavlja da je sva arapska poezija lirski. Relevantnost spomenute klasifikacije u vezi s arapskom poezijom upitna je jer je izvedena iz klasičnih grčkih književnih oblika. Kasida ponekada ima polemičke osobine (kao što je slučaj s Ibn Hilizzinom muallakom), ponekada ima retoričke osobine (kao u Amrovoj muallaki), osobine epske poezije (kao u Antarinjoj muallaki), ili može imati osobine sjajnog izricanja mudrosti (kao u slučaju Zuhajrove muallake). Kasida je doista vrsta sama za sebe.” (El Tayib 1983: 42) Kod autora iz ranijeg vremena možemo se sresti s raznim pokušajima klasificiranja arapske kaside, tako Sir William Jones kasidu Imru-ul-Kajsa opisuje kao “dramatičku pastoralu”, a Ahlwardt i Arbery drže da kasidu treba odrediti kao “odičku” pjesmu ili “deskriptivnu liriku”. (Zwettler 1978: 28) Duraković, razmatrajući problem predstavljanja arapske književnosti čitaocu koji ima samo iskustvo književnosti tzv. zapadnog kulturnog kruga, naglašava, između ostaloga, da je “arapska književna povijest dominantno lirski”. (Duraković 2007: 13) Usto, ukazuje na to kako za ovu tradiciju: „nije karakteristično hegelijansko ‘silaženje duha u svoju subjektivnu unutrašnjost’, već je evidentna ekspanzija svijesti, izlazak duševnosti u spoljašnji svijet u kome je ona u stanju radosnog prožimanja s prirodom i njenim (re) akcijama. Stoga je, dakle, arapskoislamski duh neizbježno i prvenstveno liričan, ali nije dovoljno reći da je liričan, već valja znati da tom dominantno lirskom tradicijom *caruju ode*.” (Duraković 2007: 20) Najčešće ćemo naći da se za kasidu kao ekvivalent koristi termin oda. Korištenje termina oda kao ekvivalenta za termin kasida ustvari odslikava svojevrsnu podudarnost u tematskom i strukturalnom pogledu između kaside u arapskoj književnosti i ode u evropskoj književnosti. Ni oda ni kasida nisu strožije određene u pogledu forme i teme, te obično sadrže pohvalu i ton uzvišenosti i ozbiljnosti. (Vidi: Babović 2018: 20.-21)

Narativnost lirske poezije

Ako pođemo od toga da kasida pripada svijetu lirske, onda analiziranje kaside iz ugla naratologije zahtijeva prethodan odgovor na pitanje šta se podrazumijeva pod narativom u lirskoj poeziji. U čemu treba tražiti narativnost: u sadržaju pjesme, u njenom razumijevanju i rekonstrukciji konteksta, u umu recipijenta ili u aluzijama koje pjesma aktivira? Ako se podrazumijeva da koncepti koje naratologija nudi dobrim dijelom nisu pogodni za analiziranje lirske poezije, koji onda koncepti trebaju biti prošireni ili prerađeni kako bi odgovarali osnovnim poetičkim osobinama lirske poezije? O odnosu lirike i narativa najveći doprinos dali su njemački naratolozi sa Univerziteta u Hamburgu, a među njima vodeće mjesto pripada Peteru Hühnu.⁶ Hühn

6 Vidjeti njegove knjige i članke posvećene primjeni naratologije u analiziranju lirske poezije u popisu literature uz ovaj rad.

zajedno s Schönertom razvija teoriju i metodologiju primjene naratološke analize na lirsku poeziju. Oni kao osnovne naratološke dimenzije uzimaju *sekvencijalnost* (niz, engl. *sequentiality*), odnosno temporalnu artikulaciju i povezanost pojedinačnih događaja u formi koherentnog redoslijeda i *posredovanje* (engl. *mediacy*), putem kojega se odvija odabir, predstavljanje i smisleno interpretiranje toga redoslijeda iz određene perspektive. Po njima, lirske pjesme (pri čemu ne misle na one lirske pjesme koje su očito narativne, kao što su balade, romance ili priče u stihu) imaju tri ključna naratološka aspekta koja imaju i prozni narativi. Lirske pjesme, tvrde, uključuju temporalni slijed događaja, koji je obično mentalni ili psihološki, ali može biti i vanjski. Usto, one kreiraju koherentnost tako što povezuju događaje iz određene perspektive (čin posredovanja). (Hühn and Schönert 2005: 1-2) Da bi se mogla opisati sekvencijalnost, Hühn i Schönert uvode koncept *egzistent* (engl. *existent*), pod čime se misli na nešto što je statično i vezano za radnju, npr. lik i njegovo svojstvo, mjesto i koncept *situacija* (engl. *incident*), pod čime se misli na promjene u uvjetima, pojavama, radnjama i sl. Između situacija mogu vladati različite sintagmatičke i paradigmatičke veze predstavljene kroz perspektivu i posredovanje. Ali, da bi sekvencijalnost bila smisljena, mora se u pomoć pozvati kontekst ili znanje o svijetu. (Hühn and Schönert 2005: 5)

Sekvencijalnost i medijalnost u kasidi al-Harisa Ibn Hilizze

Situacije i egzistentiu pjesmi mogu se povezivati smisaono u cjelovite nizove putem selekcije, povezivanja i interpretacije, a značenje teksta se može dokučiti jedino uz pomoć oslanjanja na već postojeća značenja. U tome smislu, Hühn i Schönert naglašavaju važnost općeg znanja koje “pokriva paradigme specifične za određenu kulturu i koje potiče istovremeno iz univerzalnog iskustva (primjerice, izvantekstualne reference na nešto kao što je putovanje morem, starenje ili tjelesna ljubav), kao i uz pomoć referenci iz književnosti i drugih umjetnosti (primjerice, intertekstualne reference na književne modele, kakvi su potraga srednjovjekovnog viteza ili petrarkistička ljubav i dr.). Dakle, naratološka analiza nizova u pjesmama nastoji da rekonstruira obrazac, usvojen kroz čitanje ili iskustvo, za koji se može pretpostaviti da je poznat autoru ili savremenom čitaocu, i koji je relevantan za tekstove, te u tom smislu stvara njihovo značenje.” (Hühn and Schönert 2005: 5-6) U ovome smislu kroz naratološku analizu kaside može se ponuditi obrazac analize koji nije strogo intratekstualno utemeljen, on može biti primjenjiv i na druge kaside, ali, u duhu transgeneričkih naratoloških tendencija, on može izgledati i drukčije.

Hühn i Schönert ustanovili su dvije vrste kognitivnih obrazaca: *okviri* (engl. *frames*) koji osiguravaju situacioni kontekst, odnosno referencijalni okvir za čitane pjesme, i *scenariji* (engl. *scripts*) koji otjelovljuju model nizova. Scenariji upućuju na prirodne procese, konvencionalne tokove radnji ili na stereotipne procedure.

Na primjer, formalni ritual neispunjene kurtoazne ljubavi. (Hühn and Schönert: 6) U samoj medijaciji važni su način i entitet posredovanja. U vezi s načinom, po Hühnu i Schönertu, mogu se razlikovati dvije vrste perspektive: glas, koji uključuje neposredni jezički izraza čija je deiktička (pronominalna, temporalna, spacijalna i modalna) orijentacija osigurana od strane subjekta koji govori, i fokalizacija koja je perceptualna, psihološka, kognitivna i/ili ideološka perspektiva kroz koju su egzistenti i situacije predstavljeni, filtrirani, protumačeni i prosuđeni. (Hühn and Schönert 2005: 8-9)

Žanrovski status kaside, kako smo naprijed kazali, nije jednostavno definirati, ako to pokušavamo uraditi koristeći se žanrovskom taksonomijom koja nam je na raspolaganju u evropskoj književnoj teoriji. Presuđivanje u korist njenog lirskog karaktera više se temelji na stavu da njen karakter nije epski, negoli na čvrstom ubjeđenju da je njezin karakter čisto lirski. Određene dionice u kasidi, opisi bojeva, herojski podvizi i sl. mogu izgledati kao da ne govore u prilog njenoj čistoj lirčnosti. Hronološki poredani događaji u Ibn Hilizzinoj muallaki: blačenje pjesnikovog plemena od strane plemena Taglib, dogovor za napad, napad plemena Taglib na pjesnikovo pleme i dr. jesu događaji među kojima vlada zakon hronologije i kauzaliteta, a način na koji su opjevani stvara tipičan narativni učinak. Pored ovoga, izraz Ibn Hilizzine kaside nije dereferencijaliziran, tj. ne radi se o “apsolutnom” izrazu koji je primjenjiv na svaku osobu ili situaciju. Ali ono što zadržava Ibn Hilizzinu, pa i svaku drugu staru arapsku kasidu u granicama lirčnosti jeste “postojanje svijesti koja se čini neposredovanom”.⁷ Ta neposredovana svijest obično se imenuje kao lirsko “Ja”. Upravo “lirsko ‘ja’, kao diskurzivni subjekt, ili glas i kao pretpostavljeni *origo* jeste ono što je u pjesmi “neposredovano”, za razliku od narativnih likova, koji su posredovani putem naratora.” (Wolf 2005: 27) Međutim, Ibn Hilizzina kasida je “nastanjena” likovima koji imaju osobine, svijet kaside doživljava temporalne i prostorne promjene, a kauzalne veze koje vladaju u njemu mogu se rekonstruirati.⁸ No, i pored toga, ova kasida ostavlja “dojam neposredne prisutnosti (ljudske ili antropomorfičke) svijesti”(Wolf 2005: 27) koja narativnost poosobljuje i lirizira.

Rasuđivanje o odnosu lirskog i narativnog koje nudi Phelan može se uzeti kao neka vrsta pogodnog mehanizma za davanje odgovora na pitanje o odnosu lirskog i narativnog. Lirsko se, po Phelanu, realizira na sljedeća dva načina: “1) neko govori nekome (ili samome sebi) o nečemu s nekim ciljem da nešto *jeste* [za razliku od narativnosti u kojoj se nešto *desilo*] – bilo da se radi o stanju, osjećanju, percepciji,

7 Definirati šta pripada lirskom, a šta ne pripada nije jednostavan zadatak. Vidjeti: Werner Wolf (2005), *The Lyric- Problems of Definition and a Proposal for Reconceptualisation*. (u: eds. Eva Müller-Zettelmann and Margarete Rubik, *Theory intoPoetry: New Approaches to theLyric*, Amsterdam: Rodopi. str. 21.-57.

8 Vidi principe narativnosti na koje ukazuje Marie-Laure Ryan (1992), *The Modes of Narrativity and Their Visual Metaphors, Style*. Vol. 26, No. 3.

stavu ili vjerovanju; (2) neko govori nekome (ili sebi) nekom prilikom o svojim razmišljanjima o nečemu; kazano drukčije, u ovom načinu, pjesma bilježi pjesnikove misli. Nadalje, u obje vrste lirike "publika" je manje u poziciji posmatrača i nekoga ko donosi sud, a više je u poziciji učesnika. Kada prepoznamo da je onaj ko govori neko drugi u odnosu na nas, počnemo se kretati od toga prepoznavanja prema stapanju s tim ko govori ili, kazano preciznije, prema prihvatanju perspektive onoga ko govori bez posezanja za utvrđivanjem razlike i donošenjem suda. Ovaj element liričnosti također ovisi o odsustvu distance između impliciranog autora i 'Ja' u pjesmi."S druge strane, narativnost, po Phelanu, podrazumijeva: "da neko govori nekome drugome nekom prilikom i s nekom namjerom da se nešto *desilo*..." (Phelan: 7) Phelan pojašnjava da je ovako pojmljena narativnost „dvoslojan fenomen“, odnosno da uključuje dinamiku likova, događaja, govorenja i dinamiku odgovora publike. (Phelan 2007: 7)

Stara arapska kasida, u principu, je politematska - govori o različitim temama koje su raspoređene u različite dijelove kaside među kojima ne vlada formalnao, prozodijsko, razgraničenje. Pored lirskog preludija, obično uključuje opis deve, opis prirode, putovanja, a potom ono što je "cilj" same kaside, a to može biti samohvala, panegirik, rugalica, elegija i dr. Postavlja se pitanje da li se mogu ove pojedinačne dionice posmatrati kao narativi i da li se kasida u cjelini može posmatrati kao koherentan narativ? U Ibn Hilizzinoj „Kasidi o samopouzdanju“⁹koja se sastoji od osamdeset i dva distiha (*al-bayt*) mogu se uočiti sljedeće tematske cjeline, odnosno narativne sekvence. Za uočavanje narativnih sekvenci nužno je uočiti izotopijsku povezanost, odnosno semantičku koherentnost unutar određene sekvence:

1-8: Preludij u kojem pjesnik pjeva o odlasku voljene i o mjestima gdje se s njome susretao;

9-14: Opis putovanja i deve;

15-20: Poruge koje suparničko pleme Taglib upućuje pjesnikovom plemenu al-Bakr;

21-31: Početak odgovora Ibn Hilizze suparničkom pjesniku Amru Ibn Kulsumu i njegovom plemenu pred vladarom Hire;

32-38: Samohvala u čast plemena al-Harisa Ibn Hilizze;

39-46: Pokuda na račun suparničkog plemena zbog nepristajanja na mir;

47-64: Kuđenje plemena Taglib zato što nisu izrazili lojalnost vladaru Hire;

65-69: Odgovor na optužbe iz plemena Taglib;

70-82: Prigovaranje plemenu Taglib zbog neuspjeha u borbi za račun hiranskog vladara.

9 Klasična arapska kasida nema naslov, ali se ponekada naslovi izvode iz njene preovlađujuće teme, što govori u prilog njenoj izotopijskoj poveznosti i narativnoj koherentnosti.

Prva sekvenca, odnosno uvodni dio, jeste, kao što je uobičajeno u starim kasidama, stilizirani lirski preludij i skoro da je obavezni dio stare arapske kaside, naročito u kasidama iz najranijeg perioda. Pjesnik u ovom dijelu obično pjeva o rastavljenosti od svoje voljene, o pustim mjestima na kojima je boravilo njeno pleme i sl.:

*O odlasku svome Esma me obavijestila
premda mi, kako biva s drugima, nije dosadila;*

*A sretali smo se na Šamau, brdu kamenitome,
I na al-Halsai – najbližem boravištu njenome;*

*Zatim na al-Muhajjatu, al-Sifahu, al-Anaku,
Na Azibu i al-Vafau, te na mjestu Fitaku;*

*U lugovima al-Kate, kroz al-Šurbuba dolinu,
Na al-Abla bunaru i na brdu al-Šubetanu.*

*Nema drage s kojom sam se tu sretao pa počinjem ridati
Uzaludno jer je plač je više ne može vratiti. [...]*
(Duraković 2004: 136)

Uvodni dio stare arapske kaside visoko je stiliziran, u dobroj mjeri šematski, odnosno tipski. U svijetu beduinskog pjesnika voljena po pravilu odlazi sa svojim plemenom i pjesnik tuguje zbog rastavljenosti od nje. Istovremeno i on sam započinje putovanje. Nomadski način života sastoji se od stalnog kretanja, a pjesnici uvijek pjevaju o odlasku svoje voljene. Posve pojednostavljeno, pjesnici starih kasida kazat će na početku kako je njihova voljena otišla i kako ih pusta mjesta gdje je boravilo njeno pleme podsjećaju na nju. Na ovaj način pjesnik se inaugurira kao govoreći subjekt u kasidi, kao neko ko je ostao, a samim time i prisutan u nekom prostoru i čiji se glas može čuti. Usto, obznanjujući impliciranim slušateljima svoje kaside intimne detalje o tome kako boluje za voljenom koje više nema, pjesnik kao da nastoji ostaviti dojam nekoga ko se povjerava, ispovijeda, ko ništa ne skriva. Kao da lirskom iskrenošću nastoji pridobiti povjerenje impliciranog slušatelja. I pored svoje liričnosti, kasida nije obaveznolična, glas zajednice (engl. *communal voice*) snažno je prisutan (što ćemo vidjeti u nastavku). Nije posrijedi “čista” lirska pjesma koja drži naglasak na individualnoj perspektivi, odnosno percepciji lirskog subjekta. Pjesnike kasida doživljava se kao glas putem kojega cijela zajednica, u različitim obuhvatima ove riječi, izražava svoj ponos, samopouzdanje, prijateljstvo, neprijateljstvo i dr.¹⁰

10 Uporedi: Dominique Delamire (2012), *The Subject and his Stories: Lyricality in the Narrative Poetry of George Mackay Brown*, *Temporel.*, No. 13.

Karakter liričnosti ovih pjesama dopušta da one ne moraju biti istovremeno i lične. Izrazito lični i intimni ton preludija poslije kojega će se začuti “glas zajednice” djeluje kao posredan poziv da, dok ulazite u lirski svijet kaside, ne trebate imati osjećaj kako “nepozvani ulazite u tuđi svijet”. (Nenin 1987: 537)

Ovakav način tipskog započinjanja kaside nije priča u uobičajenom smislu riječi, to je ono što Hühn naziva “mentalnom pričom” u okviru koje se konstituira subjektivnost i individualnost naratora/pjesnika. (2014: 152)No, i u samom preludiju kaside koji je u lirskom smislu “najčistiji” uočavamo promjenu stanja, odnosno postojanje događaja, što je po nekima minimalan uvjet da bi se nešto moglo smatrati narativom.¹¹Ontološki status događaja u pjesmi nije presudan, može se raditi o stvarnom ili fiktivnom događaju, bitno je da je uočljiva transformacija stanja:¹²voljena je bila u pjesnikovoj blizini pa je otišla iz njegove blizine; blizinu voljene zamijenilaje čežnja za njom i sl.

Priča sadržana u preludiju može se predstaviti na sljedeći način:

- A: (Ona) Esma (voljena) obavijestila me je da je otišla.
- B: (Ja) tugujem i sjećam se mjesta na kojima smo se sretali.
- C: (Ona) pali vatru na brdu da bih ja vidio gdje se nalazi.
- D: (Ja) razumijevam njezin znak.
- E: (Ja) krećem na put.

Ovaj niz događaja može se posmatrati i u hronološkom i u logičko-kauzalnom poretku. Redoslijed je, dakle, mogao biti i drukčiji, što ovom preludiju daje važnu narativnu osobinu, a to je repetitivnost, odnosno mogućnost da jedna priča bude ispričana više puta na različite načine. Niz događaja iz preludija mogao je npr. biti ispričan i redoslijedom ABECD. U preludiju kaside događa se prijelom između prošlosti i sadašnjosti. Odlazak voljene je prijelomna tačka koja razdvaja pjesnikovu prošlost od sadašnjosti. U samome trenutku pripovijedanja njegova draga je daleko na brdu gdje vatrom šalje poruku o svome mjestu. Kroz analeptičku perspektivu u preludiju, tj. kroz osvrtnje na prošlost, pjesnik ustanovljuje sadašnjost trenutka u kojem govori i uprisutnjuje vlastiti glas. Prostor na kome je draga na ovaj se način da posjedovati barem kroz odblesak vatre, ali je vrijeme bliskosti drage prošlo. On se sjeća mjesta na kojima se sretao s dragom. Lik/pjesnik iz stanja sreće u kojem ne primjećuje da ne može vladati vremenom dolazi u stanje nostalgije u kojem se javlja pobjeda vremena. To je onaj poznati lirski trenutak kada lirski subjekt spoznaje da može naći prostor za koji ga vezuju lijepi događaji, ali ne može naći vrijeme u kojem su mu se desili. Upravo ta nemogućnost posjedovanja vremena rađa nostalgiju.

11 Događaj jeste „promjena jednog stanja u drugo stanje“. (Rimon-Kenan 1983: 15)

12 Uporedi: Yong Ho Choi (2008), Narrative approaches to lyricpoetry: On Kim Sowöl's *The Azaleas*, *The Public Journal of Semiotics* II (1), str. 2.-10.

Istovremeno, nostalgija je najbolja potvrda simultanosti pričanja i događanja, potvrda da se pjesnik u “sadašnjem” trenutku nalazi na određenom mjestu koje ga podsjeća na prošlost. Sadržaj i ton preludija jeste stvar poetske konvencije i on u faktualnom smislu nije naročito relevantan.

U drugoj sekvenci (9-14) srećemo se s opisom deve na kojoj pjesnik kreće na put, u “bijeg od briga”:

*Ja u hitanju spasa tražim od briga –
Što gospodare teško pokretljivim ljudima –*

*I to na devi lahkoj i brzonogoj poput nojeve ženke -
Te visoke zaštitnice mladih, pognute stepske majke,*

*Koja je nepoznat šum čula i lovca se uplašila
Uvečer, kada mrkla noć samo što nije nastupila –*

*Iza takve moje deve što juri i udara nogama
Vidiš tek prašinu lagahnu što se diže poput dima;*

*I još vidiš za njom kopita njenih tragove
Što prašnjave tonu u pustinjske smetove;*

*Tom devom poigravam se po najvećoj vrućini,
Kada svaki nesretnik prepušten je slijepoj sudbini.
(Duraković 2004: 136)*

Ova dionica kaside koja sadrži opis deve nije čisto deskriptivna. Događajnost, koja podrazumijeva promjenu stanja posve je uočljiva. Pjesnik govori o tome kako kreće na put, a njegov opis deve uključuje temporalnu organizaciju koja se može logički i hronološki predstaviti: kreće na put u potrazi za spasom od briga na brznoj i lahkonogoj devi, ona trči poput noja, devu preplaši lovac, ona pojuri, za njom ostaju tragovi kopita koje pustinja zavija... Da li je riječ o „motiviranom sintagmatičkom nizu – koji se može nazvati i poetičkim zapletom“? (Hühn: 2005: 149) Formalno posmatrano, motiviranost sintagmatičkog niza u opisu deve odslikava se u smjenjivanju situacija (incidenti). No, ova se tematska dionica u pjesmi naglo završava distihom u kojem pjesnik kaže da se poigrava devom po najvećoj vrućini. Stvarna motiviranost ovako postavljenoga niza može se otkriti tek na osnovu paradigmatškog dovođenja u vezu ovoga teksta s izvantekstualnim referentima, a u ovom slučaju to su poetička obilježja kaside. Ovakav opis može se razumjeti kao uvod u kasidu kao “imaginarno putovanje”, i kao još jedan načinu da, uz opis rastavljenosti od voljene, pjesnik da

glas samome sebi. I u početnom i u završnom distihu ove dionice javljaju se finitni glagolski oblici prvog lica jednine koji ustanovljuju čiji glas ćemo slušati u pjesmi: *Ja u hitanju spasa tražim... [Ja] poigravam se...*

S početkom treće sekvence, kasida postaje naglašenije narativna. Do kraja kaside, koju ovdje ne možemo zbog njene dužine detaljnije analizirati, predstavlja se sadržaj koji je pjesnik Ibn Hilizza iznio u okviru poetskog dvoboja s pjesnikom Amr Ibn Kulsumom pred hiranskim vladarom. Da se primijetiti da postoji određena hronološka sukcesivnost unutar pojedinih sekvenci, dok između pojedinih sekvenci ta sukcesivnost može i izostati. Primjerice, pjesnik u šestoj sekvenci govori o tome kako se suparničko pleme Taglib sramotno ponijelo i odmetnulo od ubijenog hiranskog vladara al-Munzira. Potom je od plemena Taglib novi vladar Amr Ibn Hind zatražio da mu iskažu lojalnost, a oni su kazali: “Nećemo s tobom vojevati. Zar smo mi tvoji čobani?” (Duraković 2004: 251):

*Vi niste kao mi u pohodi sa al-Munzirom nevolje kušali;
Da smo Ibn Hindovi čobani mi nismo – kao vi – kazali!*

*A svakog Taglebita kome su moji krv prosuli
Potom su vjetrovi prašni zauvijek zameli,*

*I bijaše to kad je car [...]
(Duraković 2004: 140)*

Sedma sekvenca sadrži dokaze koje Ibn Hilizza iznosi o čestitosti svoga plemena:

*Ti, što nas ne prestaješ caru Amru ogovarati,
Hoćeš li već jednom s time prestati!*

*Jer Amr ima tri dokaza naše čestitosti
I svaki čovjek će sve nam ih priznati:*

*Prvi je kad sa istoka pleme Šakika dođe spremno
S Muaddom i mnoštvom razvijjenih zastava okićeno [...]
(Duraković 2004: 140)*

Iako sekvence nisu međusobno hronološki povezane, povezuje ih isti okvir, odnosno situacioni kontekst, a to je da su smještene u pjesnički dvoboj. U okvirnom zapletu (plot) one djeluju kao podređeni, pomoćni zapleti (subplot). Scenarij je također u vezi s okvirom, a on, scenarij, otjelovljuje različite nizove radnji, odnosno situacija, i likova (egzistenata) koji su s njima povezani tako da predstavljaju nastojanje da se

odbrani čast i junaštvo vlastitog plemena, dokaže lojalnost vladaru Hire i istovremeno da se izvrgne ruglu suparničko pleme te da se dokaže kako su oni ti koji nisu bili lojalni vladaru Hire.

Opisani način konstruiranja kaside/narativa može se svrstati u tzv. *kompleksnu narativnost* (Ryan 1992: 372.-373.) koju karakterizira postojanje dvaju nivoa manifestiranja narativnih struktura: makro-nivoa i mikro-nivoa. Narativ se sastoji od najviše makro-strukturalne organizacije diskursa i poluatonomnih „malih priča“, a između ova dva nivoa postoji relativan balans. Mikronarativi (u našem slučaju sekvence) ne kreiraju vlastiti semantički univerzum, već proširuju semantički univerzum glavne priče. Pojedini mikronarativi mogu se izdvojiti i funkcionirati kao zasebni narativi. I pored toga, Ibn Hilizzinu kasidu, kao kompleksni narativ, karakterizira semantička integracija njenih sastavnica, odnosno sekvenci. Uzmimo kao primjer, osobine suparničkog pjesnika Amra Ibn Kulsuma i njegova plemena: iznevjeravanje povjerenja, blaćenje protivnika, iznevjeravanje dogovora i dr. koje se protežu kroz sve „narativne sekvence“ (pod ovim ne mislimo samo na prve dvije). Vrlo važno mjesto u kompleksnim narativima pripada i tzv. „pozadinskim“ činjenicama koje su vezane za lik i koje motiviraju njegovo pojavljivanje na narativnoj sceni. Tako se, na primjer, samo jednom pojavljuje lik Mejsune:

*I bijaše to kad je Amr princezu Mejsunu nastanio
U Aljai i Avsai da bi blizu njenom boravištu bio.*
(Duraković 2004: 42)

No, iako se lik Mejsune pojavljuje samo jednom u pjesmi, to pojavljivanje ima važno mjesto upravo zbog „pozadinske“ priče koja je vezana za ovaj događaj koji je prenesen kroz krajnje kondenziranu fabulu. Radi se o tome da je vladaru Hire, Amru Ibn Hindu, pleme Taglib odbilo poslušnost da zajedno sa njim i drugim beduinskim plemenima napadnu Gasanide koji su bili vazali Bizantijaca. Amr Ibn Hind uspio je poraziti Gasanide, a Mejsunu, princezu, kćerku gasanidskog vladara, nastanio je u navedena mjesta kako bi bila blizu njega. Ova „pozadinska“ priča, pored ostalih elemenata, djeluje integrirajuće na narativne sekvence tako što aludira na izdajstvo plemena Taglib, ali i na pobjedu vladara Hire kojoj je doprinijelo i učešće pjesnikova plemena Bakr.¹³

Sekvence, odnosno mikronarativi, u kasidi al-Harisa Ibn Hilizze prilično jasno su uočljive, u velikoj mjeri mogu funkcionirati kao samostalni narativi; neke mogu biti i izostavljene a da to ne naudi samoj glavnoj liniji zapleta. Semantička integracija

13 Za valjano razumijevanje ove i drugih muallaka potrebno je imati u vidu situacione kontekste i izvantekstualne referente koji su dati u komentarima uz pjesmu. Vidi: Duraković 2004: 248-253.

kaside al-Harisa Ibn Hilizze realizira se putem različitih sastavnica: osobine vladara Hire (hrabrost, plemenitost), osobine pjesnikova plemena (odanost vladaru Hire, junaštvo), osobine suparničkog plemena (iznevjeravanje odanosti vladaru Hire, kukavičluk) i dr. Izotopijska koherentnost među “narativnim” sekvencama Hilizzine kaside je uočljiva, ali je mnogo slabije izražena kada je riječ o povezanosti preludija i deskriptivne sekvence sa sekvencama koje slijede nakon njih, što je inače karakteristika kaside kao žanra.

Naš pjesnik, kao ni bilo koji drugi prijeislamski pjesnik, nije pjevao sam za sebe. Posrijedi je usmena poezija,¹⁴ postoji “publika” koja sluša pjesmu, pamti je i prenosi usmenim putem. Otuda ova kao idruge kaside ima elemente *institucionaliziranog narativa*. Monika Fludernik smatra institucionalizirani narativ nečim što pripada tzv. prirodnom narativu (*natural narrative*), a pod njim podrazumijeva usmenu poeziju i usmeno pričanje priče u okviru kojega naratoru pripada povlaštena pozicija u odnosu na slušaoc, kao i pravo da priča istu priču na različite načine. (Fludernik 2003: 56-59)

Perspektiva i komunikaciona situacija

Pitanje o glasu, odnosno o subjektu koji je odgovoran za jezik u tekstu, za verbalni izričaj (“ko govori?”) već je donekle odgovoreno. U preludiju i deskriptivnoj sekvenci, dakle u dvjema uvodnim sekvencama, čujemo glas pjesnika:

Ja u hitanju spasa tražim... [Ja]poigravam se...

U sekvencama koje slijede poslije opisne, čujemo glas pjesnika i, posredno, putem njega, glas zajednice (plemena). Pjesnik se nakon dviju uvodnih sekvenci uglavnom obraća prvim licem množine, npr.:

*Budete li šutjeli o nama, o tome svemu,
I mi ćemo oko zatvarati premda nam je trunje u njemu.*
(Duraković 2004: 18)

*Ti, što nas ne prestaješ caru Amru ogovarati,
Hoćeš li već jednom s time prestati!*
(Duraković 2004: 135)

Fokalizacija (“ko gleda”), odnosno deiktički centar percepcije podudarna je s glasom. U dvjema uvodnim sekvencama deiktički centar jeste pjesnik, dok je u ostalim sekvencama deiktički centar pjesnik i posredstvom njega pleme, odnosno zajednica.

14 O različitim pitanjima u vezi s usmenim karakterom kaside vidi opširnije: Zwettler, Michael (1978), *The Oral Tradition of Classical Arabic Poetry: Its Character and Implications*, Columbus: Ohio State University Press.

Podudaranje glasa i fokalizacije karakteristično je za homodijegetičke narative, u koje spada i Ibn Hilizzina kasida. Ovakav način manifestiranja subjektivnosti u kasidi ne delegitimira pjesnika kao lirski subjekt, već predstavlja postupak koji pomaže da se realizira kognitivni i emocionalni karakter narativa/kaside.

Kasida, zahvaljujući svojoj politematskoj organizaciji, ne mora nužno posjedovati dosljednu koherentnost i kontinuitet na makro-nivou. Na određenim mjestima u kasidi pojavljuju se distisi u kojim pjesnik iznosi komentare koji bi se mogli okarakterizirati kao metanarativni:

*Jer – to su Iremićani i takvi samo jezde na konjima
Takvi ne daju dušmanima da im priđu posjedima
[...]
(Duraković 2004: 138)*

*Na svijetu nema cara koji može kao al-Munizir izdržati,
Niti ima na svijetu neko ko mu se može oduprijeti.
[...](Duraković 2004: 140)*

Metanarativni komentari doprinose dinamičnosti strukture kaside; ovdje se pozicija pjesnika nakratko iz homodijegetičke promeće u heterodijegetičku, na trenutak glas postaje autorijalni.

No, ovim se ne dovodi u pitanje kauzalni niz u priči. Ovi komentari, po karakteru heterodijegetički, imaju važnu ulogu; oni kao neočekivana odstupanja unutar homodijegetičkog niza upravo recipijentu skreću pažnju na homodijegetičnost, na uronjenost pjesnika u stvarnost, na neodvojivost od emocija, uspomena, ponosa, bijesa i drugoga što se izražava u kasidi. Upravo ovi narativni komentari na spomenuti način čuvaju liričnost kaside jer skreću impliciranom čitaocu pažnju na pjesnikovo “ja”. U metanarativnim komentarima pjesnik se na trenutak nađe simpliciranim čitateljem (*naraterom*) u ekstradijegetičkoj poziciji, u prostoru izvan priče, i zatim se opet sklanja u povlašteni svijet homodijegetičkog/ lirskog “ja”:

*Na svijetu nema cara koji može kao al-Munizir izdržati,
Niti ima na svijetu neko ko mu se može oduprijeti.*

*Vi niste kao mi u pohodu s al-Munzirom nevolje kušali.
(Duraković 2004: 140)*

Metanarativni komentari doprinose suptilnoj faktualnosti kaside. Zahvaljujući ovom postupku pojačava se i referencijalna snaga imena ličnosti i mjesta koja se spominju u pjesmi, stvara se balans između fikcionlanog i faktualnog.

Fikcionalnost i faktualnost u kasidi al-Harisa Ibn Hilizze

Hühn je u okviru svojih razmatranja o primjeni naratoloških pristupa u analizi poezije otvorio i pitanje fikcionalnosti i faktualnosti u lirskoj poeziji. U tome smislu on naglašava da se raspravljanje o fikcionalnosti i faktualnosti u poeziji obično smatra neprimjerenim i irelevantnim. Ali, u onome što govore većina pjesnika, kritičara i teoretičara implicirano je da pjesma može biti fikcionalna ili faktualna. (Hühn 2014: 155) Pitanje faktualnosti, najjednostavnije posmatrano, tiče se referencijalnosti, odnosno ontičkog statusa likova/ličnosti, mjesta i događaja koji se spominju u pjesmi. U Ibn Hilizzinoj kasidi spominje se priličan broj likova/ličnosti, mjesta i događaja. Za sva imena i mjesta može se kazati da su faktualna, tj. da postoje, odnosno da su postajali njihovi referenti u stvarnosti, izuzev njegove drage Esme, koja može biti plod pjesničke imaginacije.

Nakon čisto lirskog uvoda kaside slijedi nekoliko narativnih sekvenci koje smo naprijed naslovili, a koje sadrže pjesnikova sjećanja i emocije što su utkane u prenošenje događaja vezanih za sukobe sa plemenom Taglib i pjesnikom Amr Ibn Kulsumom koji je kao predstavnik toga plemena spjevao pjesmu protiv plemena al-Harisa Ibn Hilizze. Ove tematske sekvence predstavljaju mikro-narative koji su kazani u prilično kondenzovanom obliku, tako da je za njihovo razumijevanje nužno popuniti praznine pri čemu se pjesnik oslanja na “narativnu kompetenciju i znanje o svijetu.” To znanje o svijetu je uglavnom faktualno i ono na posredan način doprinosi faktualnosti kaside. U kasidial-Harisa Ibn Hilizze srećemo se s različitim načinima predstavljanja tema.¹⁵ Nekada je posrijedi prenošenje koje je analogno prenošenju pripovjedača, na razini priče, sažeto prikazivanje događaja u prošlom vremenu, kao što je slučaj u tematskoj sekvenci o izražavanju lojalnosti vladaru Hire:

*A sa carem Dževnom iz Benu Avs plemena
Bijaše četa konjanička ka cilju svome ustreljena –*

*Nismo se uplašili njega ni vojske što diže prašinu
Kad stigoše jureći i kad ratni oganj planu...*
(Duraković 2004: 142)

U Ibn Hilizzinojkasidi zastupljen je u dobroj mjeri i neposredni način pripovijedanja, na nivou diskursa, kao proces koji se odvija u sadašnjem vremenu, a što Hühn imenuje “kvazi-dramatskim načinom pripovijedanja.” (2014: 156) Dojam dramatske neposrednosti, odnosno dramskog monologa, ostvaruje se kroz obraćanja pjesnika svome poetskom protivniku u pjesničkom dvoboju pred hiranskim vladarom Amrom:

¹⁵ Usporedi: Peter Hühn 2014: 156.

*A ti, zlatousti što ne prestaješ o nama pričati
Caru Amru – mogu li se te laži održati?
U Huškanje cara na nas nemoj se uzdati...
(Duraković 2004: 138)*

*Ti, što nas ne prestaješ caru Amru ogovarati,
Hoćeš li već jednom s time prestati!
(Duraković 2004: 140)*

Faktualni „likovi“ i implicirani slušatelj nalaze se u istoj poziciji, njima se pjesnik obraća ali se od njih ne očekuje odgovor; usto, ništa ne znamo o njihovoj emotivnoj, unutarnjoj, reakciji.

Na nekim mjestima pjesnik se obraća cijelome plemenu Taglib:

*Budete li šutjeli o nama, o tome svemu,
I mi ćemo oko zatvarati premda nam je trunje u njemu;*

*Budete li nijekali kad vas za čestitost našu pitaju,
Ne možete reći da ima onih koji nas u tome nadmašuju!
(Duraković 2004: 1139-140)*

*Za iskvarenost i za zulum vi nas optužujete,
Te nas kao gazele nedužne umjesto ovaca žrtvujete.
(Duraković 2004: 144)*

Pjesnik se u lirskom preludiju i u opisu deve koji slijedi obraća zamjenicom iz pozicije prvog lica jednine (“ja”), nakon toga u ostalim sekvencama u kojima se obračunava s pjesnikom protivnikom, Ibn Kulsumom, i njegovim plemenom govori iz pozicije prvog lica množine (“mi”). Iznenadnim promjenama iz obraćanja koje može izgledati i kao obraćanje impliciranom ili neodređenom slušaocu u obraćanje drugom licu jednine (pjesniku suparniku), ili drugom licu množine (suparničkom plemenu) potvrđuje se da pjesnik ima kontrolu nad sadržajem, odnosno potvrđuje se njegova pozicija naratora. Između glasa pjesnika (“ja”) i glasa zajednice, odnosno plemena (“mi”) vlada dijegetički identitet. Možemo slobodno reći da “ja” i “mi” u ovom slučaju ima isti socijalni, emotivni i kognitivni referent.

Literatura

- Babović, Dželila (2018), *Kaside bosanskih pjesnika na arapskom jeziku*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni institut. Posebna izdanja LV.
- Cohan, Steven and Shires, Linda M. (1988), *Telling stories: a theoretical analysis of narrative fiction*. London: Routledge.
- Culler, Johnatan (2018), Narrative Theory and the Lyric, u: ed. M. Garret, *The Cambridge companion to narrative theory*. Cambridge: Cambridge University Press. 201-217.
- De Jong, Irene J.F. (2014), *Narratology and Classics: A Practical Guide*. Oxford: Oxford University Press.
- Delmaire, Dominique (2013), The Subject and his Stories: Lyricality in the Narrative Poetry of George Mackay Brown. *Temporel*(2012): Web. 9 May. 1-25.
- duPlooy, H.J.G. (2010), Narratology and the study of lyric poetry. *Literator: Journal of Literary Criticism, Comparative Linguistics and Literary Studies* Vol. 31, no. 3, 1-15.
- Duraković, Esad (2004), *Muallage: sedam zlatnih arabljanskih oda*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Duraković, Esad (2007), *Orijentologija: univerzum sakralnoga teksta*. Sarajevo: Tugra.
- El Tayib, Abdula (1983), Pre-Islamic Poetry. U: eds. Beeston, Johnstone, Serjeant and Smith, *Arabic literature to the end of the Umayyad period*. Cambridge: Cambridge University Press. 27-111.
- Fludernik, Monika (2003), *Towards a Natural Narratology*. London and New York: Routledge.
- Hühn, Peter and Kiefer, Jens (2005), *The narratological analysis of lyric poetry: studies in English poetry from the 16th to the 20th century*. Berlin: De Gruyter.
- Hühn, Peter (2005a), Transgeneric narratology: application to lyric poetry. U: ed. Pier, J., *The dynamics of narrative form: studies in Anglo-American narratology*. Berlin: De Gruyter. 139-158.
- Hühn, Peter (2005b), Plotting the Lyric: Forms of Narration in Poetry. U: eds. Müller-zetelman, E. and rubik, M. *Theory in poetry: new approaches to the lyric*. Amsterdam: Rodopi. 147-172.
- Hühn, Peter (2009), Event and eventfulness. U: eds. Hühn, P., Pier, J., Schmid, W. & Schönert, J. *Handbook of narratology*. Berlin: De Gruyter. 80-97.
- Hühn, Peter and Schönert Jörg (2005), Introduction: The Theory and methodology of the narratological analysis of lyric poetry, u: eds. Hühn, P. and Kiefer, J. *The narratological analysis of lyric poetry: studies in English poetry from the 16th to the 20th century*. Berlin: De Gruyter
- Hühn, Peter and Sommer, Roy (2009) Narration in poetry and drama. U: eds. Hühn, P., Pier, J., Schmid, W. and Schönert, J., *Handbook of narratology*. Berlin: De Gruyter. 228-241.

- Hühn, Peter (2014), "The Problem of Fictionality and Factuality in Lyric Poetry", *Narrative*, 22 (2), 2014, 155-168.
- Ismail, Inad Gh. (1963), *The Arabic qasida its origin, characteristics and development to the end of the Umayyad period, doktorska disertacija*, Durham University.
- Marie-Laure Ryan (1992), "The Modes of Narrativity and Their Visual Metaphors", *Style*. Vol. 26, No. 3.
- Nenin, Milivoj (1987), "Opšte mesto Bogdanovićeve kritike". *Polja: časopis za književnost i teoriju*. Br. 346, god. XXXIII, dec. 1987. 537-538.
- Phelan, James (1951), *Narrative as Rhetoric: Technique, Audiences, Etics, Ideology*, Colimbus, Ohio Univesity Press.
- Prince, Gerald, "Surveying Narratology", u: eds. Herausgegeben von Fotis Jannidis, John Pier, Wolf Schmid, *What is Narratology?*. Berlin: Walter de Gruyter. 1-17.
- Rimon-Kenon, Shlomit., (1983), *Narrative fiction contemporary poetics*. London: Methuen& Co. Ltd.
- Schmid, Wolf (2003), "Narrativity and Eventfulness". U: eds. Herausgegeben von Fotis Jannidis, John Pier, Wolf Schmid, *What is Narratology?* Berlin: Walter de Gruyter. 17-35.
- Wolf, Werner, "The Lyric (2005), Problems of Definition and a Proposal for Reconceptualisation". U: ed. Eva Müller-Zettelmann and Margarete Rubik, *Theory into Poetry: New Approaches to the Lyric*. Amsterdam: Rodopi. 21-57.
- Zwettler, Michael (1978), *The Oral Tradition of Classical Arabic Poetry: Its Charavter and Implications*, Columbus: Ohio State University Press.

Adresa autora
Author's address

Filozofski fakultet
Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
munirmuji@yahoo.com

NARRATING THE POEM AND RECITING THE STORY: NARRATIVE CHARACTER OF AL-HARITH IBN HILLIZA'S MU'ALLAQA

Summary

This paper examines possible application of certain narratological approaches to the analysis of ancient Arab mu'allāqa. The mu'allāqa of the pre-Islamic poet al-Haris Ibn Hilizza (al-Ḥārīṭ Ibn Ḥilizza) was taken as an example. It is one of the seven golden Arabian odes, or the *muallaqat*. The first part of work deals with the genre definition of qasida as well as the issue of the relationship between narrative and lyricism of qasida. The main part of the paper analyses the narrative character of the qasida through the prism of sequentiality, that is, temporal articulation and connection of individual events and "narrative" sequences in the form of coherent order. Furthermore the mediacy is discussed which basically means selection and presentation of that order from a particular perspective. There are other issues discussed such as the relationship between "the lyrical I" and the communal voice, the congruence of voice and focalization, and the relationship of fictionality and factuality in this qasida.

Key words: al-Ḥārith Ibn Ḥilizza (al-Ḥārīṭ Ibn Ḥilizza), Arabic poetry, qasida, muallaqa, narratology, narratological analysis of lyric

Munir MUJIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

TRAGIČNO U ROMANU *GAVRANOVO PAMĆENJE* AL-HATTABA AL-MAZRUIJA

U ovom radu predstavljani su elementi tragičnoga u romanu omanskog književnika al-Hattaba al-Mazruija (al-Ḥaṭṭāba al-Mazrū‘ī) *Gavranovo pamćenje* (Ḍākira al-kūrfīda). U radu se iznose se teoretske pretpostavke za navedenu vrstu čitanja. Roman se kontekstualizira u okviru omanskog romanesknog stvaralaštva. Obrađuje se tragičarski karakter glavnog lika Marzuka, njegova tragična greška, nemogućnost razrješenja sukoba koji se pretvara u borbu s vlastitim sjećanjem, odnosno s „prokletstvom nezaboravljanja“. Analizira se na koji način tragična greška, tj. zabranjena ljubav otvara sukob između Marzuka i Ibn Mabruka, i kako taj sukob dvije „lične pravde“ predstavlja sukob Marzuka, kao pojedinca koji želi biti samosvojna osoba, i ritualiziranih odnosa u društvu iza kojih se Ibn Mabruk krije.

Ključne riječi: al-Ḥaṭṭāba al-Mazrū‘ī, al-Hattab al-Mazrui, *Ḍākira al-kūrfīda*, omanski roman, arapski roman, tragedija

U ovome radu bit će predstavljeni elementi tragičnoga u romanu omanskog književnika al-Hattaba al-Mazruija (al-Ḥaṭṭāba al-Mazrū‘ī)¹ *Gavranovo pamćenje* (Ḍākira al-kūrfīda). Zadatak može izgledati pomalo neobično. Rijetko ćemo naći da se govori o tragičnom romanu, drama se uzima kao nešto što ima ekskluzivno pravo na tragediju, tako da se da pomisliti kako „ima nešto inherentno netragičko u vezi s romanom“. (Eagleton 2003: 179) Prilikom razmatranja ovoga pitanja svakako ne treba posezati za esencijaliziranjem same forme. Prekidanje veze između romana i njegovih generičkih prethodnika, među kojima je i tragedija, po Eagletonu, je nemoguće, jer kolikogod se takvo nešto proglašavalo revolucionarnim, roman ostaje neizbježno da „parazitira na njima“. No, teško je i posve odbaciti činjenicu da je netragičko inherentno romanu, jer roman je uspio „normalno predstaviti interesantnim kao normalno“, dok klasični žanrovi, među kojima tragedija svakako zauzima važno mjesto, za razliku od romana, rijetko pokazuju interes za svakodnevnim. H. Peyre u tome smislu okrivljuje roman za smrt tragedije i smatra da se roman „dograbio esencije same tragične emocije i onda je počeo razvodnjavati, a počesto i pojeftinjavati“. (Eagleton 2003:179-180) Claude Levi-Strauss, će opet kazati kako u konačnici roman odgovara duhu tragičkog realizma, jer je funkcija romana, po njemu, da ispriča priču koja se završava nesretno. (Orr 1977: 170)

Arapaska književnost u Omanu dugo se držala tradicionalnih arapskih poetskih žanrova. Prva romaneskna ostvarenja javljaju se tek sedamdesetih godina dvadesetog vijeka. U današnje vrijeme sve češće se govori o omanskoj renesansi (*al-nahḍa u ‘Umāniyya*), pod čime se misli i na značajnu romanesknu produkciju koja je primjetna u ovoj zaljevskoj zemlji. Većina omanskih romaneskih ostvarenja u dvadesetom stoljeću patila je od nedovoljne žanrovske profiliranosti: jednostavna, linearna narativna struktura bila je bliža kratkoj priči i noveli nego romanu, fabula je bila klišeizirana a karakterizacija likova nedovoljno razvijena. Sve to vodilo je omansku prozu „literarnoj predestinaciji“, odnosno prikazivanju tipiziranih likova i predvidivih razvoja radnje. Nešto od ovoga nosi u sebi i prilično kratki roman *Gavranovo pamćenje* al-Hattaba al-Mazruija. Sam al-Mazrui negodovao je zbog činjenice što neki kritičari, prije svega zbog kratkoće i nerazuđene priče, smatraju ovo njegovo djelo novelom², a ne romanom. Ali, upravo navedena karakteristika pogoduje čitanju ovoga romana kao tragedije, jer tragedija je bliža kratkoj priči i noveli negoli romanu. Narativ se u ovim kraćim proznim vrstama jednostavnije može

1 Al-Hattab al-Mazrui (al-Ḥaṭṭāb al-Mazrū‘ī) rođen je 1972. godine. Objavio je zbirke kratkih priča: *Prokletstvo mjesta* (2003), *Posljednji miris mjesta*(2011), zbirku veoma kratkih priča pod naslovom *Biografija straha* (2014) i roman *Gavranovo pamćenje* (2016).

2 „Ova knjiga al-Hattaba al-Mazruija obiluje tehnikama kratke priče“ (Mu‘āwiyya al-Rawāhī, al-Šadiqān alladān yuṭ‘imān ġurābā, *Atheer*, 27.07.2016. (elektronsko izdanje: <https://www.atheer.om/archives/80236/>)

dovesti do samog prekida ili objelodanjenja, dok roman izmiče tragediji, jer je njegov zadatak pratiti složene uzročno-posljedične odnose, pri čemu se dopušta mogućnost da objašnjenje zauzme mjesto osude. (Eagleton 2003: 184)

Gavranovo pamćenje jedno je od razmjerno brojnih ostvarenja omanske proze koja tretiraju velike socijalne i političke promjene i unutarnja previranja i sukobe u Omanu što se dešavaju u godinama prije dolaska sultana Qabusa na vlast 1970. S njegovom vladavinom nastupa period političke i ekonomske stabilnosti ove zemlje. Sam tragičarski karakter al-Mazrujijeva glavnog lika ima ponešto zajedničkoga s tragičarskim likovima Husayna al-Abrija, omanskog romanopisca koji u svojim romanima *Diazepam*, *Posljedna muallaka* i *Bolno propadanje*, doduše s naglašeno psihološkim uklonom, govori o likovima čiji se tragičarski karakter javlja iz neprihvatanja da postanu dio mase i da se odreknu svoje mentalne, duhovne, etičke i svake druge autonomije. Temeljna crta i al-Mazrujijevih i al-Abrijevih likova jeste otuđenje, izazvano socijalnim političkim i intelektualnim razlozima, ali neeksplicirani ili nedovoljno eksplicirani al-Abrijevi izraz, doprinio je tome da se al-Abrijevo pisanje doživi kao politički subverzivno. Pogotovu je to slučaj s romanom *Bolno propadanje* koji je bio jedno vrijeme zabranjen, a koji govori o pojedincu koji je unaprijed pobijeden od strane sistema. No, al-Mazrujijev roman nije izazvao reakcije kao al-Abrijevi romani. Politički i socijalni pretekst romana *Gavranovo pamćenje* nije zanemariv, ali je otvorena mogućnost dvostrukog čitanja: kao, stradanje zaljubljenog muškarca koji se upleo u mrežu ispletenu od odlučnosti da voli i patrijarhalnih zabrana koje to ne dopuštaju ili kao stradanje građanina koji je žrtva odnosa u društvu, gdje jači pobjeđuju slabije. Arhetipska snaga motiva nesretne ljubavi osigurava ovom romanu dovoljno uvjerljivu masku apolitičnosti ili barem motivacijske ambivalentnosti. Usto, al-Abrijevi romani odnose se na noviji period Omana, te su, uz ambivalentnost njihova izraza, intrigantniji i „subverzivniji“ u odnosu na al-Mazrujijev roman *Gavranovo pamćenje*. Taj roman, zahvaljujući svojoj novelističkoj reduciriranosti u pogledu događaja, a pogotovu zahvaljujući svojoj posteriornosti, tj. historijskom karakteru, nije izazvao reakcije kakve su izazvali al-Abrijevi romani. Propitivanje tradicionalnih društvenih normi, prije svega rigidnih patrijarhalnih odnosa, što je važna tema i ovog romana, još uvijek je aktualno u omanskoj prozi. Spomenimo samo da je u omanskom romanesknom stvaralaštvu tek Badriyya al-Šihhi 1999. godine svojim romanom *Kruženje po žeravici* oštricu kritike usmjerila prema rigidnim patrijarhalnim odnosima zaklonjenim iza tradicionalnih moralnih vrijednosti. U ovom romanu autorica je prikazala dramatičnu odluku jedne mlade žene da pobjegne s krijumčarem roblja i da ne popusti pred pritiskom njene porodice koja ju, zbog materijalnih razloga, želi udati za nekoga koga ona ne voli. Spomenuti roman Badriyye al-Šihhi kao i roman *Gavranovo pamćenje* dolaze s temama kojenisu nove i neočekivane, ali se te teme ne eksploatiraju u maniru puke „imaginativne sociologije“, već ovoj „običnoj“ temi pristupaju uz imaginativnu vitalnost kroz koju sučeljavaju privatnu i javnu pravdu, moral i slobodu.

Ideja romana jeste nemogućnost zaboravljanja tragičnog, ili još bolje prokletstvo nezaboravljanja i mogla bi se predstaviti u vidu tautološke sintagme „pamćenje nezaboravnoga“. I sami naslov, *Gavranovo pamćenje*, može se pročitati kao implicitna tautološka propozicija koja glasi „gavran pamti“. Ako znamo da gavran vrijedi za životinju koja posjeduje zavidnu vrstu pamćenja, ova će rečenica glastiti kao da smo kazali: plivač pliva ili pisar zapisuje. Neki će kazati da tautologija ne znači ništa, jer opetuje isti smisao, ali Wittgenstein je uvjerljiviji kada kaže da je svaka istina tautologična. (Moore 2001: 151) Osnovni motiv u ovome romanu jeste pamćenje, i to pamćenje posebne vrste koje se može opisati kao borba s nezaboravljivim:

Počeo sam pamtit sve pojedinosti koje se nalaze na traci moga života, tako da je moje pamćenje postalo poput gavranova pamćenja, a on ne zaboravlja. Jedino je čudno u svemu da se sjećam samo onih lica koja su me povrijedila. Bezbroj puta pokušavao sam se sjetiti onih koji su mi donosili radost, ali svaki put je bilo nespješno. Ako bi ih se i sjetio, bilo bi to samo na koji tren. (al-Mazruji 2016: 52)

Zaplet se temelji na dva događaja od kojih su oba vezana za odnos glavnog junaka, odnosno tragičnog heroja Marzuka Ibn Gariba i lokalnog moćnika Saida Ibn Mabruka. Marzuk je doživio ponižavajući susret s Ibn Mabrukom³ kao dječak, kada ga je sreo kako izlazi iz sobe njegove majke, dok mu je otac bio na putu. Poslije se kao mladić zaljubio u Aišu, a ona je bila obećana upravo Ibn Mabruku. Prvi događaj spominje se samo na jednom mjestu, na kraju romana kada se opisuje Marzukova smrt, i predstavlja neku vrstu odgođenog dekodiranja zapleta, odnosno radnje, koje pomaže da se do kraja spozna sudbina glavnog junaka:

„Znadeš li ti Osmane kako je to kada vidiš svoju majku s nekim strancem u postelji svoga oca? Znadeš li? Neću joj oprostiti ni kad bi joj Bog oprostio.“

Osman se čvrsto držao uz Marzuka pokušavajući ga navesti da sjedne na krevet: „Sjedni malo, odmori se.“

„Kako da se odmorim! To me stalno zaokuplja, kao da se jučer desilo. Cijeloga života pokušavao sam se osloboditi toga, ali nisam uspio. Pokazivao sam se kao čvrst ali sam ustvari posve uništen iznutra. U životu sam zaplakao samo dva puta. Jedanput sam zaplakao kada sam vidio onog štakora Saida Ibn Mabruka kako izlazi iz sobe moga oca. Kada je vidio da ću mu zasmetati šutnuo me je nogom i ja sam se zakotrljao kao kučić. Drugi put sam zaplakao kada sam nehotice zgazio golupčica.“ (al-Mazruji 2016: 76)

3 Nije neobično da u književnim tekstovima susretnemo slučajeve gdje značenje vlastitog imena odslikava karakter samoga lika. U romanu *Gavranovo pamćenje* da se naslutiti kako je vlastitim imenima glavnoga lika Marzuka Ibn Gariba (dosl. Opskrbljeni Sin Usamljenog) i Saida Ibn Mabruka (Sretni Sin Blagoslovljenog) nagoviješteno njihovo mjesto na društvenoj ljestvici. Korištenjem riječi koje imaju iste korijenske suglasnike *Ibn Garib* (Sin Usamljenoga) i *gurab* (gavran) stvoren je paronomazijski par koji i na zvukovnom i na semantičkom planu povezuje glavnog junaka i gavrana.

Marzuk je bio zaljubljen u Aišu, koju porodica preko njene volje udaje za imućnog i beskrupuloznog Saida Ibn Mabruka „psa koji je stvoren samo da bi mi uzeo sve što volim“. (al-Mazrū‘ī: 19) Aiša bježi od od Ibn Mabruka, ali namjesnik je hapsi i stavlja pred izbor: ili zatvor ili povratak Saidu Ibn Mabruku. Izabrala je zatvor. Marzuk je pokušava krišom posjetiti u zatvoru. Prelazak preko zatvorskog zida koštao ga je zatvora i poniženja, a namjesnik je postavio kao uvjet da bi bio pušten to da Aiša mora ponovo poći s Ibn Mabrukom. Nakon ponovnog pokušaja da vidi Aišu Marzuk upada u zamku koju mu je s čuvarima postavio Ibn Mabruk i ovaj put završava u dugotrajnom zatvoru. Marzukovo zaljubljanje u Aišu nosi u sebi ideal nepatvorene, idealne ljubavi za koju se Marzuk bori bez straha. Time je ostvaren važan preduvjet tragedije, a to je da „život mora izgledati tako da vrijedi živjeti, da bude bogat, lijep, kako bi smrt bila upečatljivo strašna“. (Drakakis and Lieber 2013: 333) Postoji li nesrazmjer između počinjene greške/grijeha i kazne koju trpi počinitelj? Postoji li i taj važni preduvjet da bi se nešto moglo razumijevati kao tragedija? Odgovor na jedno ovakvo pitanje ne može dolaziti izvana, on je već unaprijed upisan u sami kontekst, u zbilju u kojoj je lik za koji se pitamo. Tragedija je uvijek vezana za pitanje poznavanja stvarnosti, odnosno „ritualnih elemenata života zajednice“. (Drakakis and Lieber 2013: 337) „Ljudski osjećaj za srazmjer koji leži u temeljima koncepata kao što su pravda i etika biva narušen, jer ne postoji srazmjer s ljudske tačke gledišta između posljedice i uzroka, naizgled minorna dešavanja mogu izazvati ozbiljne posljedice, čak i tragične situacije“. (Newton 68-69)

I mada al-Mazrujiev roman govori o patrijarhalnim stegama koje primoravaju Aišu da se uda za osobu koju ne voli, al-Mazrui se ne zadržava samo na kritici patrijarhalnih odnosa. Naime, i pitanje slobode u užem političkom smislu etabilirano je u romanu, prilično posredno, ali u dovoljnoj mjeri primjetno. Za tragičarski kraj Marzuka u dobroj mjeri je zaslužan Ali, politički zatvorenik s kojim je Marzuk izdržavao zatvorsku kaznu. Ali je naučio Marzuka da postane samosvojan, da se obrazuje, osnažio je njegovo samopouzdanje, pomogao mu je da svoje stradanje i bijes pretvori u nezaborav, u ideal pravde, borbe protiv bilo kakva autoritarizma. Čak i kada lijepa žena, po njegovu izlasku iz zatvora, koja mu je bila nadređena na poslu pokušava da ga osvoji, sigurna da on „mora“ pristati na to, Marzuk se po cijenu gubitka posla opire. Marzuk i Ali zbog posve različitih prijestupa došli su u zatvor, imali su različite sudbine, bili žrtve različitih ograničenja, ali su razumjeli jedan drugoga. Al-Mazrui ustvari pokazuje da je jezik slobode zajednički svima onima koji trpe nametnuta ograničenja, nepravde i sl., bez obzira kako ta ograničenja i nepravde bili različiti.

Marzukova pozicija jeste u neku ruku pozicija šopenhauerovskog tragičnog heroja koji se nalazi u svijetu u kojem se njegovi vladavci pojavljuju kao sama sudbina, u svijetu u kome se odvija sukob individualnih volja kojemu pogoduje „zloća i izopačenost većine“. (Benyei 2015: 9) Tragični junak ne mora biti akter važnih i velikih dešavanja,

ne mora biti počinitelj neke strašne greške ili nečega što se „proteže do granica ljudskih mogućnosti“, on je neko ko živi svakodnevnim životom. Nekoliko godina po povratku iz zatvora Marzuk je radio u jednom preduzeću, doškolovao se i počeo raditi u finansijskom odjelu. Kada je od njega direktor preduzeća zatražio da mu dostavlja privatne informacije o radnicima odbio je i podnio ostavku. Sajf Ibn Ali, njegov „pokrovitelj“ iz zatvorskih dana kritikovao ga je zbog podnošenja ostavke. Ali, kada mu je ispričao o čemu se radi on je kazao:

„Ti si čovjek“. I nije ništa dodao na to. (al-Mazrū‘ī 2016: 72)

Marzuka kao tragičnog junaka ne mora se posmatrati samo kao nekoga ko je u sukobu s društvenim normama, već se može govoriti i o sukobu koji proizlazi iz samih okolnosti u kojima se našao. U slučaju odbijanja nemoralnih ponuda direktora i žene koja mu je bila nadređena Marzuk postupa upravo u skladu s društvenim i moralnim normama, ne krši ih, ali se našao pod pritiskom međuljudskih odnosa. Eliotovim jezikom kazano, u ovakvim „netragičarskim“ situacijama nedostaje dramatička kolizija, nedostaje antagonizam između dvaju zahtjeva od kojih su oba na svoj način valjani. (Vidi: King 1978: 69) Ali, ove „netragičarske“ epizode u romanu služe kao katalizatori koji stvaraju situaciju pogodnu za kulminaciju tragičnoga.

Marzukov sukob sa Saidom ibn Mabrukom istovremeno je sukob pojedinca, u ovom slučaju Marzuka, i običajnih normi koje štite Saida Ibn Mabruka i koje kažu da se djevojka mora udati za onoga kome je obećana. Institucija dogovorenog braka u ovom konzervativnom društvu ne daje pojedincu puno šanse, osim goleme šanse da u sukobu sa zajednicom postane tragičnim gubitnikom. Književnost, odnosno sentiment koji ona proizvodi, uvijek je na strani pojedinca-tragičara. S druge strane, sva društva stvaraju društvene obrasce koji osiguravaju red i stabilnost. Sukob pojedinca i tih društvenih obrazaca javlja se kada se ti obrasci pokažu opresivnim i kada se nađu pred potrebama, interesima i željama pojedinaca. (Newton, 1988: 66-69) Odatle je i prostor za tragično širok: zadani nesrazmjer u snazi društvenih normi i snazi pojedinca stvara od zaljubljenika Marzuka tragičara. Njegova zaljubljenost i kršenje normi jednaki su prijestupu tragičnog junaka počinjenom iz neznanja koji „ne pada u nesreću zbog svoje zloće i svog nevaljalstva nego zbog neke pogreške (krivice).“ (Aristotel 2002: 77)

Marzukovo opsesivno vezivanje za gavrana dešava se u zatvoru kada pobjeđuje u natjecanju za najbolju fotografiju. Fotografisao je gavrana u kružnom letu. Poslije je naučio sve o gavranu, a naročito ga je dojmilo saznanje da gavran ništa ne zaboravlja. Marzuk je u zatvoru počeo doživljavati neku vrstu samorealizacije, počinje da čita, polaže ispite, nakon izlaska iz zatvora se zapošljava. Ali uporedo s tim njegovim formalnim samorealiziranjem on ne uspijeva riješiti svoju „tragičnu slabost“, a on

kao tragični heroj, po definiciji, ima slabost.⁴ Njegova slabost jeste „gavranovsko pamćenje“, tj. nemogućnost zaboravljanja. Bježeći od nezaboravljanja, on doseže granicu mentalnog i emocionalnog, njegova unutarnja kriza se pojačava i on doživljava vrhunac beznađa i smrt.

U najvećem dijelu romana opisuje se Marzukov život po povratku iz zatvora. Radi se o dvije naporedne priče u čijem središtu je, pored Marzuka, i Osman, lik koji je, po zastupljenosti i važnosti, odmah do glavnog lika. Karakterizacija likova izvedena je tako da se stječe dojam kako je riječ o dva skoro oprečna karaktera. Lik Osmana predstavljen je kao ogledalo na kojem se odražava lik Marzuka. Osman nosi rane iz rata, ali on nije tragični lik, već lik koji pomaže tragičku afirmaciju Marzuka. Marzuk se u odnosu na Osmana pojavljuje kao neko ko posjeduje više snage i odvažnost i postavlja se zaštitnički i nesebično. On posjeduje poželjne osobine, ali nije savršen. Njegova „tragična greška“, tj. sukob sa zakonima zajednice čini ga nesavršenim, odnosno pokazuje da je njegova snaga ograničena. Svaki od njih dvojice nosi teret vlastite prošlosti i vlastitoga pamćenja: Osman se vratio iz vojske gdje je ranjeno njegovo tijelo, a Marzuk se vratio iz zatvora ranjene duše. Osman je ranjen od strane nepoznatog neprijatelja, a Marzuka je ranila njegova majka i njihov susjed Ibn Mabruk. Osman prihvata da živi sa svojim sjećanjima dok se Marzuk sa svojim sjećanjima bori svakoga trena. Osman, koji je usljed ranjavanja izgubio muškost, kaže „želim se oženiti“, a Marzuk je već napisao testament. Osman tuguje jer ne može utješiti majku koja pati otkako se vratio kući ranjen, a Marzuk ne može oprostiti svojoj majci koja je uzrok njegove tragedije.

Svakodnevni život Marzukov i Osmanov u selu izgleda ovako: Marzuk provodi vrijeme u svojoj kućici u kojoj je bila okačena fotografija gavrana u letu. Osman svaki dan u blatu skuplja za njega vodozemce koje Marzuk reda po zidu ispred kuće, a onda gleda u nebo i čeka kada će se pojaviti ptica dado⁵ i doći da pojede vodozemce. Prikazivanjem ove ritualizirane svakodnevice autor ustvari utkiva u tekst simbole i semantičke signale što čitaocu mogu poslužiti kao hermeneuteme, jedinice tumačenja, putem kojih se tekst može natjerati da progovori. Jedna od tih hermeneutema jeste gavran i vodozemci. Marzuk, koji je dopao u zatvor, zbog grijeha koji nije počinio vidio je „gavrana kako kruži visoko na nebu“, naučio je od njega lekciju o pamćenju, naučio je kako „da kruži oko zla koje mu se desilo“. S druge strane, Osman gleda u trbuh vodozemca i poredi sebe s vodozemcima govoreći „kakva je razlika između mene i njih?“ (Radi se o vrsti kod koje se ne može razlikovati muško i žensko, a Osmanu je ranjavanje oduzelo muškost). Tako Osman svakodnevno hrani svoju smirenost koja graniči s naivnošću, a Marzuk izgladnjuje

4 Usporedi: John Drakakis and Noami Conn Lieber, *Tragedy*, London and New York, Routledge, 2013, str. 337.

5 Šareni indijski gavran. Za ovu pticu je karakteristično da kruži vazduhu, vreba plijen i tiho ga lovi. Ima perje jarkih boja, predvečer postaje tamno, tako da ptica veoma liči na gavrana. U narodnim arapskim vjerovanjima važi za pticu koja donosi nesreću.

svoj pesimizam i rezigniranost koji skoro da prerastaju u ludost. Prvi upravlja pogled ispod zemlje, u žitko blato, dok drugi upire pogled u prazni vazduh. Nijedan od njih ne živi na zemlji.

Autor odlaže „užitak u tekstu“ veoma vješto. Njegovo pripovjedačko umijeće zavarava nas da sve do samoga kraja čitamo tekst kroz leće tragedije u klasičnom smisu riječi. I u Marzukovoj tragediji sukob ne počinje kao sukob između dobra i zla, već kao sukob između dvije lične pravde (*dikē*). U ovom slučaju to je sukob između onoga što Marzuk vidi kao ispravno i onoga što Ibn Mabruk vidi kao ispravno, a to je ista stvar: ljubav prema Aiši. Tragični junak podliježe zakonu *hamartie*, onoga trena kada se zaljubljuje u Aišu, zaručnicu Ibn Mabruka, prilikom slučajnoga susreta, tada čini grešku što će izazvati slijed događaja koji će ga odvesti u tragično stradanje. Hamartia, greška, koja je ujedno i „nesvjesnost junaka u vezi sa vlastitim položajem“ i nerazumijevanje mogućih posljedica odvođe ga u zatvor i u teško psihičko stanje koje završava naprasnom smrću. Na kraju nam se otkriva kako je Said Ibn Mabruk ustvari isti onaj muškarac kojega je Marzuk vidio kao izlazi iz spavaće odaje njegovih roditelja u vrijeme kada njego otac nije bio kod kuće. Tek na ovome mjestu shvatamo da Merzukova tragedija ne počinje samo slučajnim prijestupom. Ona je i više od toga. To je zlo koje nije zaslužio čak ni slučajno.

Marzuk, kao tragički heroj, odgovara u stanovitoj mjeri opisu tragičkog heroja koji navodi Aristotel u svojoj *Poetici*. On je „čovjek po sredini“. „Ne ističe se ni vrlinom ni pravednošću, niti pada u nesreću zbog svoje zloće i svog nevaljalstva“ (Aristotel 2002: 77). On je, prije počinjenja greške, po svemu običan mladić. Slika beskrajno dobrog Osmana i slika beskrupuloznog Saida Mabruka kao dva antipoda, pomažu da se u prostoru između njih kreira slika aristotelovskog tragičarskog junaka Marzuka, kao „čovjeka po sredini“. Također, Marzuk je „čovjek po sredini“ i u odnosu na Osmana i Alija, a podlogu takvoj slici čini „ravnodušni svijet“ u kome živi. To što tek vojni invalid Osman i politički zatvorenik Ali „koji je iz zatvora izašao bez nokata“ staju uz njega, najbolji je dokaz koliko je svijet ravnodušan. Osman je u neku ruku toliko uronjen u svoj mikro-svijet u kojem svakodnevno strpljivo vadi vodozemce iz blata, tako da ne djeluje da ima bilo kakvih ideala. Deterministički prihvaća svijet kakav jeste: da se borio u ratu, da je ostao invalid, bez uha i muškosti, i ne postavlja sebi pitanja. Čak nije ni rezigniran, tek naizgled nema želja do trenutka kada saopštava da bi se ženio, iako je u ratu izgubio muškost. Na drugoj strani je Ali, buntovnik koji ne posustaje, snažan, dosljedan i nepokolebljiv. Marzuk je dominantniji u odnosu na Osmana koji ga slijedi, a sam ima uzor u Aliju. U neku ruku Marzuk je i pod Osmanovim utjecajem, Osmanova prostodušnost hrani Marzukovu rezigniranost, kao što vodozemci koje Osman skuplja služe kao hrana indijskom gavranu kojega Marzuk svakodnevno iščekuje. Upravo udio Osmanove prostodušnosti u Marzukovoj rezigniranosti razvodnjuje tragičku emociju i sužava prostor za „produktivnu dramatsku konfrontaciju“. (Newton: 99)

Aristotel pojašnjava da tragično događanje treba izazvati strah i sažaljenje (2002: 76), ali tragično i moralno teško da se mogu odvojeno posmatrati. Primjerice, Chapman će, posve jasno, ustvrditi da tragedija primarno ima „moralnu svrhu“, da podstakne na unapređenje onoga što je dobro i izbjegavanje stvari koje su suprotne dobru. (Leech 1969:16) S druge strane, neki, poput Schopenhauera, Nietzschea i Peterfya polaze od radikalne kritike „moralizatorskog koncepta“ tragičnog, zato što moralizatorski koncept ne računa s time da je svijet savremenog čovjeka u neprestanom mijenjanju i da je sami život posve kompleksan. Peterfy relativizira ulogu tragedije kao nečega što promovira dobro i smatra da tragedija ustvari „ide stazom života“, jer u „osebujnoj mješavini dobra i zla, u nezasluženoj patnji nevinih, u nesrazmjernoj kazni, u toj prividnoj sljepoći koja u isti grob pokopava nevine i krivce tragedija ponavlja život“. (Benyei 2015: 11) *Gavranovo pamćenje* ne šalje moralizatorsku poruku, Marzukovo stradanje i cjelokupni sklop događaja koji se odvijaju s njim „idu stazom života“, tragična greška, tj. zabranjena ljubav otvara sukob Marzuka i Ibn Mabruka, ali ne kao sukob dobra i zla, već kao sukob dvije lične pravde. Taj sukob je istovremeno i sukob Marzuka, kao pojedinca koji želi biti samosvojna osoba i ustaljenih odnosa u društvu iza kojih se Ibn Mabruk krije.

Ono što dodatno osnažuje tragični karakter Marzuka jeste to što se u romanu ne nazire mogućnost rješenja sukoba - „heroju“ je ostalo samo da strada. Marzuk u maniru tragičnoga heroja odbija kompromise, postoji samo jedna voljena osoba za njega, bez obzira što nije moguće da se njihova ljubav ostvari, i što će potraga za njom biti s golemim posljedicama za njega. Pored glavne teme, njegov tragični karakter ogleda se i u podtemama. Ne pristaje na prisne odnose s lijepom ženom koja mu je nadređena jer ne želi da ga se posmatra kao predmet koji se može kupiti ili prodati, bez obzira što će ga to koštati posla. Ova podtema, ako bi ju se posmatralo kroz prizmu klasične tragedije, teško da bi mogla odgovarati duhu klasične tragedije, ako ne želimo kazati da može izgledati i pomalo trivijalno. No svakodnevni postupci, obična dešavanja, na poseban način doprinose smislu tragedije i tragičnog. Čak ni sama smrt u biološkom smislu nije tragična, već se tragično javlja tek onda kada se „samo ovaj prolazni svijet počinje činiti smislenim, a velike ideje, djela i vrijednosti počnu izgledati bezvrijedno“. (Benyei 2015: 11)

Tragični junak, Marzuk, na jednoj strani ruši duboko ukorijenjene norme javnog morala, ali je na drugoj strani htio pokazati se jednakim nekome ko dolazi iz više klase. Složit ćemo se s Eagletonom da je u modernom vremenu teško da se preklapaju heroizam i svakodnevni život, a da to ne liči na travestiju. Jedini način da se obični život prikaže u tragičnom svjetlu jeste da se tragična radnja premjesti na neku predmodernu marginu, gdje „obični život u većoj mjeri ritualiziran i intenzivan i gdje su emocije sirove i izražene [...] u neko više elementarno okruženje u kojem i dalje žive čast ili krvna krivnja“. (Eagleton: 183) Svijet Marzuka al-Gariba jeste upravo

svijet predmodernog Omana, u kojem ritualizirani život ne dozvoljava osobnost, u kojem je sudbinski gubitnik onaj ko pokušava ići uprkos ritualiziranosti života.

Al-Mazruijev heroj, Marzuk, ustvari je „apsurdni heroj, koji izgleda apsurdno i onda kada se bori. Prepoznatljivi znak njegove tragične svijesti jeste da ide naprijed iako zna da ne može učiniti ništa da promijeni vlastiti usud. Al-Mazruji ga predstavlja kako nekoga ko se ne osjeća krivim, autor postupa u maniru modernog pisca „koji ne funkcioniše kao pravda – vrhovnog suda, postavljajući dobro i zlo, ispravno i pogrešno, u odgovarajuće kategorije. On želi razumjeti i otkriti, čuvajući sve ambivalentne tenzije svijeta stvarnosti. On nije sudac, već “opravdavač“ (Glicsberg: 69) Marzuk, tragični heroj, zarobljen je u apsurdu, u pervertiranim vrijednostima koje nalažu da se povinovanje zakonu jačega doživljava kao poštovanje tradicije. Smrt kao „univerzalni neprijatelj“ nije zadesila tragičnog junaka dok se borio sa životom, on je preživio sukob s nepravdom, mogao se nositi sa samim životom, ali nije imao snage za borbu sa svojim sjećanjima, koja su kao maska stvarnog života bila prisutna, ali neuhvatljiva. Kada je Marzukov stvarni život bio pobijeđen, kada se on sam odrekao bilo kakvog učešća u životu, njegovo sjećanje preuzima ulogu života, ono se javlja u neizmijenjenom obliku, kao privid beskonačnog ponavljanja doživljenoga, hraneći Marzukov tragičarski strah od života, pred kojim on bježi u smrt. Prividna beskonačnost sjećanja naposljetku se morala pokazati konačnom i biti pobijeđena od strane beskonačnoga:

„Ja nisam Marzuk Ibn Garib, već mladunče gavrana koje su njegovi roditelji ostavili jer mu je perje različito. Mladunče gavrana hrani se insektima, a ja se uopće nisam hranio insektima, već sam se cijelog života hranio poniženjem koje me nije napustilo, hranio sam se grijehom koji nisam počinio. Moj otac nije se vratio da me povede sa sobom. Umro je i ostavio me da se sam trzam u ovome životu. Znadeš li da kada neki gavran otme gnijezdo drugome gavranu, onda onaj kome je oteto gnijezdo mora napraviti gnijezdo otimaču... Znadeš li to Osmane ili ne?“

Otvorenih usta Osman je slušao šta je Marzuk govorio. Osjetio je gorčinu kada je progutao pljuvačku. Pokušao je ostati pribran i ne pokazati Marzuku strašni šok koji se dešavao u njemu uz groznicu koja ga je još jače razdirala. Nježno je gurnuo Marzukova prsa kako bi mu pomogao da legne na postelju, dohvatio je prekrivač koji je bio bačen na podu, pokrio je Marzukovo tijelo.

(al-Mazruji 2016: 74-75)

Kratkoća romana *Gavranovo pamćenje*, koncentriranost fabule na Marzuka, na njegovu tragičarsku grešku i sukob s Ibn Mabrukom daje ovom romanu okus tragične drame, koja „destilira čisti trenutak od trunki života oko njega“. (Eagleton 2003: 181) Ali, fragmentirano moderno, pa i predmoderni društvo, ako ćemo tako

definirati svijet Omana predstavljen u romanu, nije pogodno za tragediju. I u ovako kratkom romanu srećemo se s predstavljanjem različitih sudbina, motiva, karaktera: Osmanovog oca koji je poginuo u ratu, majke koja bdije nad Osmanom, Alija koji se bori za ideale, namjesnika koji zastupa „slijepu“ pravdu i staje na stranu Ibn Mabruka. *Gavranovo pamćenje* javlja se u svome romanesknom ruhu, kao „vrsta imaginativne sociologije koja vraća tako intenzivne, izolirane trenutke u tok historije, strpljivo izdvajajući prilično manje egzotične, svakodnevnne sile koje su učestvovala u njihovom stvaranju, praveći tako relativizirajuće prosudbe koje bi u njihovom dramatičkom obliku izgledale puno oštrije i neporecivije. (Eagleton: 181) U ovom nevelikom romanu prepliću se i dvije vrste vremna, *kronos*, odnosno postepeni prolazak historijskog vremena, karakterističan za roman, i tragični *kairos*, odnosno zbijeno vrijeme, optrećeno krizom, bremenito istinom. U ponekim aspektima al-Mazruji pokušava ispričati „cijelu istinu u svim njenim irelevantnim slučajnostima, tako da time razrjeđuje hemijsku čistotu tragedije.“ (Vidi: Eagleton: 181) Ali, istovremno, na mnogim mjestima on se opredjeljuje da isključi ono što je nebitno, a o čemu bi kao romanopisac mogao pričati - mogao je opisivati rat u kojemu je učestvovao Osman, zatvor u kome je bio, život sela u kojemu je živio i sl. Ali on odustaje ot toga i time osigurava da se čistota tragičnog ne razrijedi u sinticama i nebitnim pojedinostima.

Literatura

- Aristotel (2002), *O pesničkoj umetnosti*, Beograd: Dereta.
- Benyei, Peter (2015), *Tragedy and the Novel. About the Tragic in the 19th Century Novel*, *Werkstatt : Arbeitspapiere zur germanistischen Sprach- und Literaturwissenschaft*. 10: 1-16.
- Brereton, Geofferey (1970), *Principles of Tragedy: A Rational Examination of the Tragic Concept in Life and Literature*. Coral Gables: University of Miami Press.
- Drakakis, John and Lieber, Naomi Conn, *Tragedy*, London and New York: Routledge.
- Eagleton, Terry (2003), *Sweet Violence: The Idea of the Tragic*. Malden: Blackwell Publishing.
- Glicksberg, Charles I. (1963), *The Tragic Vision in Twentieth-Century Literature*. Carbondale: IL: Southern Illinois University Press.
- King, Jeannette (1978), *Tragedy in the Victorian Novel*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Leech, Clifford (1969), *Tragedy*, London: Routledge.

- Mazrū'ī, al-Haṭṭāb (al-) (2016), *Dākira al-kūrfidā*. Bayrūt: al-Intišār al-'Arabī.
- Moore, Michael (2001) "THIS IS LIKE DEJA VU ALL OVER AGAIN" - Eight Types of Tautology," *ETC.: A Review of General Semantics*. Vol. 58. 2: 151-165.
- Newton, K.M. (1988), *Modern Literature and the Tragic*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Northrop, Frye (1979), *Anatomije kritike. Četiri eseja*, Zagreb: Naprijed.
- Orr, John (170), *Tragic Realism and Modern Society*. London: The Macmillan Press.
- Rawāḥī, Mu'āwiyya (al-) „al-Šaḍīqān alladān yuṭ'imān ġurābā“, *Atheer* 27.07.2016. (elektronsko izdanje: <https://www.atheer.om/archives/80236/>)

Adresa autora
Author's address

Filozofski fakultet
Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
munirmuji@yahoo.com

TRAGIC IN *THE NOVEL THE RAVEN'S MEMORY OF AL-HATTAB-MAZRUI*

Summary

This paper presents elements of the tragic in the novel of the Omani writer al-Hattab al-Mazrui (al-Haṭṭāb al-Mazrū'ī) under the title *The Raven's Memory* (Dākira al-kūrfīda). The novel is approached through various theoretical assumptions liable to deep understanding of the tragic within al-Mazrui's narrative. Furthermore, the novel is contextualized within Omani's novelistic tradition. The paper deals with the tragic character of the main character Marzuk, his tragic mistake, the inability to resolve the conflict. All this eventually turns into a struggle against his own memory, or, against the "curse of not forgetting". It analyzes how tragic error, forbidden love, initiates the conflict between Marzuk and Ibn Mabruk, as well as how this conflict of two "personal justice" represents the conflict between Marzuk, as an individual who wants to be an independent person, and the ritualized relationships in the society behind which Ibn Mabruk is hiding.

Key words: al-Hattab al-Mazrui, Al-Khattab Al-Mazrouei, Dākira al-kūrfīda, Omani novel, Arabic novel, tragedy

Refik BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

GOVORI TUZLE I OKOLICE U BOSANSKOJ DIJALEKTOLOGIJI

U ovome se radu daje iscrpan pregled dijalektoloških istraživanja govora Tuzle i okolice od Brabecovih istraživanja s polovice dvadesetog stoljeća do savremenog stanja. U radu se kritički preispituju neki stavovi poznati u literaturi o govorima tuzlanskoga kraja i navode svi podaci o objavljenim radovima u kojima su opisani tuzlanski govori ili neke pojave u njima.

Ključne riječi: dijalektologija, govor, dijalekt, Tuzla, ijekavski govor, ekavsko-ijekavski govor, akcent

Pod govorima Tuzle i okolice u ovome se radu podrazumijevaju oni mjesni govori koji se nalaze na prostoru koji je istraživao Ivan Brabec u svome radu *Govor Tuzle i okolice* i koji je označio kao „oblast, koja se stere od Drine do Bosne i od Save do Krivaje“ (Brabec 1955: 1). Kao što se vidi iz Brabecova određenja Tuzle i okolice, to je nešto više nego prostor koji zahvata sjeveroistočni poddijalekt istočnobosanskog (ijekavskoščakavskog) dijalekta kako ga je odredio Brozović¹ pa ćemo se u ovom

1 V. Brozović 1966: 163–169.

pregledu zadržati na onom „Brabecovu prostoru“ koji spada u sjeverni poddijalekt ijekavskošćakavskog dijalekta, ali ćemo u okviru toga prostora podrazumijevati i oaze istočnohercegovačkog dijalekta koje su „otoci“ unutar ijekavskošćakavskog prostora.

Cilj je ovoga rada dati iscrpan pregled dijalektoloških istraživanja govora ovako definiranog prostora Tuzle i okolice od Brabecovih istraživanja do savremenog stanja te ga dopuniti novim saznanjima do kojih je došla savremena dijalektologija u istraživanju govora navedenog prostora i kritički preispitati neke stavove autora iznesene u radovima o govoru Tuzle i okolice.

O govoru tuzlanskoga kraja prije Brabeca nije pisao niko, „ako izuzmemo nekoliko napomena u Rešetara i Ivšića“ (Brabec 1955: 3).² Brabec, međutim, sudeći prema navedenoj literaturi, nije imao Ružičićeve radove *Jedan nezapažen bosanski govor* (Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 16, Beograd, 1936, 236–254) i *Izveštaj o ispitivanju govora katolika i muslimana na levoj obali Bosne, između Bosanskog Broda i Lašve*, Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića, III, Beograd, 1936, 35–37, u kojima se govori (i) o ekavsko-jekavskim govorima Tešnja i Maglaja, koji su, također, barem onaj dio koji pripada Maglaju, obuhvaćeni Brabecovim istraživanjima govora Tuzle i okolice. Ovdje treba navesti i podatak da Brabec (1955: 3) spominje Ristu Jeremića i njegov rad *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti* (Glasnik Geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd, 1922, 141–157), kao rijetki izuzetak, koji je pisao o „tuzlanskoj oblasti“, a ne navodi podatak o tome da Jeremić ima napomenu o govoru maglajškoga kraja, koji je s područja Brabecova istraživanja: „Veliki dio muslimanskog stanovništva u varoši Maglaju služi se ekavskim izgovorom i pokazuje još neka zanošenja u govoru, npr. holi m. hoćeš li, boje m. bolje, poje m. polje i.t.d.“ (Jeremić 1922: 154).³

To što Brabec ne navodi do tada sve poznate podatke o govoru Tuzle i okolice sasvim je razumljivo jer je njegov rad nastajao neposredno nakon Drugog svjetskog rata⁴, u uvjetima kada je dijalektologija kao nauka tek ulazila u svoju treću fazu razvoja⁵ i nije imala potpune bibliografije⁶ niti su biblioteke bile opremljene kao u kasnijem periodu.

2 U popisu literature Brabec navodi dva Rešetarova rada *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, aschriften der Balkancommission, Ling. Abteilung I* (Wien 1900 (1–320)) i *Der shtokavische Dialekt*, Wien, 1907, 320. Treba istaći da je i Brabec izvještaj o svojim istraživanjima govora tuzlanskoga kraja objavio u tekstu *Rad na ispitivanju govora tuzlanske oblasti u 1951. god.*, Ljetopis JAZU, 59, Zagreb, 1954, 173–174.

3 V. i Refik Bulić: *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajškoga kraja* (Bulić 2013: 58).

4 Brabec je terensko istraživanje tuzlanskoga govora započeo 1949. godine (Brabec 1955: 4).

5 O fazama u razvoju dijalektologije u Bosni i Hercegovini v. *Razvoj dijalektologije u Bosni i Hercegovini i njezini zadaci u narednom periodu*, Bosanski jezik, Prava riječ, Tuzla, 1999, 57–78 te u knjizi *Iz bosanske dijalektologije*, PrintCom, Tuzla, 2009, 196.

6 *Bibliografiju bosanskohercegovačke dijalektologije do 2012. godine* v. u: „Bosanski jezik, br. 9, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Odsjek za bosanski jezik i književnost, Tuzla, 2012, 173–189.

Govor Tuzle i okolice sadrži opis glasova, vrsta riječi, akcenta, kratku napomenu o tvorbi riječi i upotrebi padeža, primjere govora, kratke dijelove o odnosima među vjerskim grupama, vezama tuzlanskoga govora sa susjednima, informacije o migracijama, popis riječi i karte. Veoma je značajno što Brabec u svome radu u „primjerima jezika“ donosi poslovice i fraze te priče i pripovijedanja iz tuzlanskoga kraja.

Brabecov rad o govoru Tuzle i okolice značajan je za bosanskohercegovačku dijalektologiju, ali i za cjelokupnu dijalektologiju na južnoslavenskim prostorima. Taj je rad, uz Brozovićev *Govor u dolini rijeke Fojnice* (1956), donio vrlo značajne podatke.⁷ Na osnovu podataka iz tih radova Ivić je nagovijestio izdvajanje ovih govora u zaseban dijalekt: "Izgleda, međutim, da će buduća dijalektološka ispitivanja omogućiti da se fojničko – tuzlanski govori definišu kao posebna dijalekatska jedinica sa prilično prostranim zemljištem i nizom karakterističnih obeležja,"⁸ ali ni on nije mogao izvoditi potpunije zaključke, s obzirom na to da spomenuta govorna područja nisu u dovoljnoj mjeri bila dijalektološki istražena. To će kasnije učiniti Dalibor Brozović u svome radu *O problemu ijekavskoščakavskog (istočnobosanskog) dijalekta* (Brozović 1966). Time je na prostoru koji je ranije pripisivan istočnohercegovačkom dijalektu izdvojen novi dijalekt: ijekavskoščakavski (istočnobosanski). Tome je svakako doprinijelo Brabecovo istraživanje govora tuzlanskoga kraja opisano u disertaciji *Govor Tuzle i okolice* iz 1955. godine.⁹

Nakon Brabecova rada na istraživanju govora Tuzle i okolice tuzlanski je kraj dugo bio izvan zanimanja dijalektologa. Tek će sedamdesetih i početkom osamdesetih godina proteklog stoljeća Slobodan Remetić objaviti nekoliko radova o govoru kladanjskoga kraja, koji se prvenstveno odnose na jezičke osobine Srba, čiji je govor oaza istočnohercegovačkog dijalekta unutar kladanjske ijekavskoščakavske teritorije.¹⁰ Remetić je 1981. godine objavio i jedan vrlo značajan rad o govoru

7 Brabec je dio svoga rada *Govor Tuzle i okolice*, koji je njegova doktorska disertacija, objavio pod naslovom *Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju (upoređene sa osobinama u drugim štokavskim govorima)*, Pitanja književnosti i jezika, knj. IV/V, sv. B, Sarajevo, 1957–58, 43–68.

8 Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: Uvod i štokavsko narečje*, drugo izdanje, Matica srpska, Novi Sad, ²1985, 142. Isto u: Bulić 1999: 62–63; Bulić 2009a: 18–19.

9 Osim spominjanih radova Ivana Brabeca i Brozovićeve studije o ijekavskoščakavskom dijalektu (Brozović 1966), u kojoj se donose i neke osobine govora tuzlanskoga kraja, treba spomenuti i rad Miloša Okuke, koji je početkom sedamdesetih godina proteklog stoljeća istraživao govor oko donjeg toka Usore, što je na lijevoj strani Bosne uz rubne govore Brabecova istraživanog područja. V. o tome Okukine radove: *O fonetskim osobenostima današnjeg govora donjeg toka Usore*, magistarski rad, rukopis, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1973; *Neke osobenosti vokalizma današnjeg govora donjeg toka Usore*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga VII, Sarajevo, 1973, 83–100; *Dijalektološki tekstovi iz donjeg toka Usore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XVI/2, Novi Sad, 1973, 207–213; 118.

10 *Fonetske i morfološke karakteristike govora Srba u Kladnju i okolini*, Prilozi proučavanja jezika, VI, Novi Sad, 1970, 105–133; *Sudbina glagolskog priloga prošlog u centralnim dijalektima srpskohrvatskog jezika (s osvrtom na situaciju u jednom istočnobosanskom govoru)*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, br. 7, Beograd, 1977, 71–78; *Konstrukcije tipa "Šta čine s one dece" u govorima istočne Bosne*, Južnoslavenski filolog, XXXVII, Beograd, 1981, 265–272.

kladanjskih Muslimana. To je rad *O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom bosanskom govoru* (Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 11, 1981, 181–186), koji će unijeti neke značajne novine u opise ijekavskošćakavskog dijalekta. Ovdje prvenstveno mislim na brojne primjere metatonijskog akuta, koje je autor zabilježio u selu Plahovići u kladanjskom predgrađu, ali i na pojavu tzv. miješanog refleksa *jata*, jer se pokazalo da opisani govor ima ekavsko-jekavsku zamjenu *jata* – u dugim slogovima *e*, a u kratkim *je*, kao što je tešanjско-maglajski ekavsko-jekavski govor, iako se, kako je pokazano u radu *Odnos ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskoga kraja prema drugim bosanskim ekavsko-jekavskim govorima*, prema „nekim (se) osobinama ovi govori u znatnoj mjeri razlukuju“ (Bulić 2008: 152; Bulić 2009a: 163). Navedeni Remetićev rad značajan je i po tome što će autor nakon više od dvadeset godina promijeniti svoje mišljenje o akcenatskom sistemu plahovičkoga govora. On će, naime, u radu *O šestočlanom prozodijskom sistemu u govoru Kladnja i okoline*, koji je 2004. godine objavljen u zborniku koji je posvećen Pavlu Iviću, konstatirati da “u govoru Kladnja i Plahovića još nije istrvena opozicija između dvaju starih kratkih akcenata” (Remetić 2004: 651). To znači da se u tome govoru čuva šestočlani prozodijski sistem, a što je različito od njegove tvrdnje iz 1981. da je u plahovičkom govoru zastupljen petočlani prozodijski sistem. Iako moja dosadašnja saznanja o plahovičkom govoru ne potvrđuju navedenu tvrdnju, ovakva je situacija neobična i navedeni rad zahtijeva detaljniju analizu i provjeru.

Brabecovi istraživački punktovi bili su i Srebrenica i Zvornik pa ovdje treba spomenuti i rad Milorada Simića *Govor sela Obadi u bosanskom Podrinju* (Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXIV, Beograd, 1978, 3–124) jer se nalazi na području općine Srebrenica te rad Petra Đukanovića *Govor sela Gornje Caparde (kod Zvornika)* (Srpski dijalektološki zbornik, XXIX, Beograd, 1983, 191–294).

Osamdesetih godina proteklog stoljeća nastala je još jedna monografija o govorima tuzlanskoga kraja – magistarski rad Senahida Halilovića *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*, koji će u skraćenom obliku biti objavljen u šestoj knjizi Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika (Institut za jezik i književnost – Institut za jezik, Sarajevo, 1990, 249–357). U monografiji je dat opis fonetike, akcenata, morfologije i najznačajnijih sintaksičkih osobina tuholjskih mjesnih govora a u dodatku je predstavljena mikrotoponimija i hidronimija, antroponimija, toponimi, etnici i ktetici te tekstovi s primjerima govora i karte područja.

Kada se govori o dijalektologiji tuzlanskih govora, treba spomenuti i pojavu knjige *Jezik i folklor* (Univerzal, Tuzla, 1990) Ahmeta Kasumovića, u kojoj su objavljena četiri rada o tuzlanskim govorima: *Predakcenatske dužine u govoru sela Dubrave* (21–23), *O vokalu A u govoru sela Prokosovići* (53–55), *O govoru Tuzle i okoline* (59–63)¹¹, *O govoru naselja Mosnik* (63–69).

11 Ovdje se pod Tuzlom i okolicom smatra područje u granicama: Istok: Tojšići – Požarnica – vrh Majevice; zapad: Obodnica – Srebrenik – Lukavac; sjever: vrh Majevice – Breške – Potpeć; jug: Poljice – Jeginov Lug – Međaš (Kasumović 1990: 59).

Izučavanje govora tuzlanskoga kraja, na prostoru kako ga je ograničio Ivan Brabec, bit će intenzivnije nastavljeno nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu nizom radova Refika Bulića o govorima tuzlanskoga i tešanjско-maglajskoga kraja¹² te Srebrenice. To su radovi:

- (2003), *Ikavizmi u govorima tuzlanskoga kraja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 4, Tuzla, 95–105.
- (2003), *Pitanje ikavizama u ranim pisanim spomenicima s tuzlanskog područja*, Hercegovina, 15–16, Arhiv Hercegovine, Mostar, 159–176.
- (2003), *Pitanje ikavskog supstrata u govorima tuzlanskoga kraja*, Književni jezik, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 40–52.
- (2004), *Zamjena dugog jata u govoru Bošnjaka Novog Šehera kod Maglaja*, Književni jezik, 22/1–2, Institut za jezik, Sarajevo, 60–63.
- (2004), *Ekavska zamjena dugog jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima «Pitanja o govoru prostoga naroda» iz 1897. godine*, Pismo, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 32–39.
- (2006), *Jedna narodna hipoteza o porijeklu ekavizama u govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 7, 138–147.
- (2007), *Predakcenatske dužine u arhaičnijim govorima živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 8, sv. 2, Tuzla, 89–92.
- (2007), *Zamjena dugog jata u govoru Bošnjaka Srebrenice*, Književni jezik, 23/1, Institut za jezik, Sarajevo, 65–70.
- (2008), *Odnos ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskoga kraja prema drugim bosanskim ekavsko-jekavskim govorima*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 9, Tuzla, 149–153.
- (2009), *Iz bosanske dijalektologije*, Printcom, Tuzla, 196.
- (2009), *Supstitucija vokala a vokalom e u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 8, sv. 1, Tuzla, 2008, 89–92.
- (2009), *Neke osobenosti leksike u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Bosanski jezik, 6, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 37–45.
- (2010), *Iz sintakse padeža ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskoga kraja*, Bosanski jezik, 7, Filozofski fakultet, Tuzla, 57–68.
- (2010), *Zamjena dugog jata u govoru naselja Repnik kod Banovića*, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona i Općina Banovići, Tuzla – Banovići, 117-120.
- (2010), *Zamjena dugog jata u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Pismo, VIII/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 11–31.

12 Tešanjско-maglajski govori pripadaju istom govornom tipu, pa ih ovdje uzimamo kao cjelinu, iako je Brabec za svoje istraživanje govora tuzlanske oblasti imao samo Maglaj kao punkt. Zna se i da je u svojim istraživanjima govora srednje Bosne i lijeve obale Bosne Brabec posjetio Novi Šehir i Tešanj (v. Brabec 1959 i 1960).

- (2011), *Iseljavanje bošnjačkog stanovništva iz Slavonije krajem sedamnaestog stoljeća kao mogući izvor ekavizama u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskog kraja*, Zbornik radova, Međunarodni naučni simpozij “Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas”, Tuzla, 695–708.
- (2012), *Ekavsko-jekavski govori u Bosni i Hercegovini*, Bosanskohercegovački slavistički kongres I, Zbornik radova, knj. 1, Slavistički komitet Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 153–164.
- (2011), *Porijeklo ekavizama u govorima tešanjско-maglajskog kraja*, Bosanski jezik, 8, Filozofski fakultet, Tuzla, 91–136.
- (2012), *Distribucija prozodema u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskog kraja*, Bosanski jezik, 9, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 111–128.
- (2013), *Pitanje ekavsko-jekavske zamjene jata u govoru Bošnjaka Srebrenice*, Monumenta Srebrenica, Tuzla – Srebrenica, 77–86.
- (2013), *Ekavsko-jekavski govori tešanjско maglajskog kraja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 383.
- *Govor Bošnjaka Srebrenice*, Zbornik radova, Sarajevski filološki susreti, svezak 2, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 9–20.
- (2014), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: živinički kraj*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, 212.
- (2015) *Popunjeni tuzlanski upitnici „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine*, 113-138).

Navedeni su radovi upotpunili dijalekatsku sliku jednog većeg prostora koji je Brabec nazivao Tuzlom i okolicom i doprinijeli boljem razumijevanju dijalekatskih pojava i procesa na tuzlanskom području, upotpunili saznanja o ekavsko-jekavskim govorima u Bosni i Hercegovini, ispravili neke uvriježene pogreške u vezi nekim dijalekatskim pojavama i njihovim izoglosama i areama, kakva je, naprimjer, ustaljena greška po dijalektološkoj i gramatičkoj literaturi da je govor Srebrenice ekavski, uspostavili granicu rasprostiranja distinktivnih izoglosa ijekavskoćakavskog i oaza istočnohercegovačkog dijalekta na granici živiničkih i birčanskih govora, uveli u komparativnu analizu govora i jednu dijahronijsku sliku stanja govora s kraja devetnaestog stoljeća datu u popunjenim kvestionarima „*Pitanja o govoru prostoga naroda*“, pokazali da je tuzlanski kraj ijekavski i da nema pouzdanih podataka o ikavskom supstratu u govorima tuzlanskoga kraja, kako se nekad vjerovalo itd.

U radove o govoru tuzlanskoga kraja spada i rad Alena Matoševića *Hrvatski govor u slivu rijeke Soline* (Gradovrh, Matica hrvatska, Tuzla, 2006, 104–132), te radovi Adele Jašarević *Zamjena jata u tuzlanskom govoru prema popunjenim kvestionarima* “Pitanja o govoru prostoga naroda” iz 1897. godine, Bosanski jezik, 13, 55–63) i *Fonetsko-fonološke osobine govora Tuzle na kraju devetnaestog stoljeća* (Bosanski jezik, 14, Tuzla, 2017, 19–42).

Govorne osobine s područja Brabecova istraživanja spominju se i u radu Edne Klimentić *Dijalekatske osobine i dijalekatska baza narodnih pjesama iz zbirke Saliha Mešića* (Književni jezik, Institut za jezik, Sarajevo, 2015, 27–48).

Ovdje spominjani popunjeni kvestionari „*Pitanja o govoru prostoga naroda*“ iz 1897. godine, uz sve mahane koje imaju, ipak mogu biti dobar izvor podataka o govornim osobinama, pa tako mogu služiti za različite usporedbe i analize prilikom opisa savremenih govora. Na užem prostoru Tuzle popunjeno je osam upitnika (Bulić 2015: 113-114).¹³

Kao izvor podataka za izučavanje osobina govora tuzlanskoga kraja mogu poslužiti i popunjeni „*Upitnici za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora*“. Za područje koje je bliže Tuzli upitnici su popunjeni u Špionici, Potpeći (Srebrenik), Brezi i Doknju (Tuzla), Križevićima, Miljanovcima, D. Lokanju (Kalesija), Tarevu (Kladanj), Kladnju (čaršija), Repniku (Banovići), Kakmužu, Devetaku (Lukavac), Teočaku, ali i u još nekim punktovima sa područja Brabecova istraživanja.¹⁴

Literatura

- Brabec, Ivan (1954), *Rad na ispitivanju govora tuzlanske oblasti u 1951. god.*, Ljetopis JAZU, 59, Zagreb, 173–174.
- Brabec, Ivan (1955), *Govor Tuzle i okolice*, doktorska u rukopisu, Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zagreb, 223 + dvije dij. karte.
- Brabec, Ivan (1957–58), *Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju (upoređene sa osobinama u drugim štokavskim govorima)*, Pitanja književnosti i jezika, knj. IV/V, sv. B, Sarajevo, 43–68.
- Brabec, Ivan (1959), *Istraživanje govora stanovništva na lijevoj obali Bosne*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 63, Zagreb, 421–422.
- Brabec, Ivan (1960), *Istraživanje govora u srednjoj Bosni*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 343–346.
- Brozović, Dalibor (1966), *O problemu ijekavskoščakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik, II, Zagreb, 119–208.
- Brozović, Dalibor (2012), *Govor u dolini rijeke Fojnice*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. X, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 243–425.
- Bulić, Refik (1999), *Razvoj dijalektologije u Bosni i Hercegovini i njezini zadaci u narednom periodu*, Bosanski jezik, Prava riječ, Tuzla, 57–78.

13 Popis mjesta s brojem popunjenih upitnika za ostalo područje v. u Halilović, Tanović, Šehović: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo, str. 25.

14 Spisak punktova v. u *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik II*, Institut za jezik, Sarajevo, 1979, str. 365–370.

- Bulić, Refik (2003), *Ikavizmi u govorima tuzlanskoga kraja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 4, Tuzla, 95–105.
- Bulić, Refik (2003), *Pitanje ikavizama u ranim pisanim spomenicima s tuzlanskog područja*, Hercegovina, 15–16, Arhiv Hercegovine, Mostar, 159–176.
- Bulić, Refik (2003), *Pitanje ikavskog supstrata u govorima tuzlanskoga kraja*, Književni jezik, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 40–52.
- Bulić, Refik (2004), *Ekavska zamjena dugog jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima «Pitanja o govoru prostoga naroda» iz 1897. godine*, Pismo, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 32–39.
- Bulić, Refik (2004), *Zamjena dugog jata u govoru Bošnjaka Novog Šehera kod Maglaja*, Književni jezik, 22/1–2, Institut za jezik, Sarajevo, 60–63.
- Bulić, Refik (2006), *Jedna narodna hipoteza o porijeklu ekavizama u govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 7, 138–147.
- Bulić, Refik (2007), *Predakcenatske dužine u arhaičnijim govorima živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 8, sv. 2, Tuzla, 89–92.
- Bulić, Refik (2007), *Zamjena dugog jata u govoru Bošnjaka Srebrenice*, Književni jezik, 23/1, Institut za jezik, Sarajevo, 65–70.
- Bulić, Refik (2008), *Odnos ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskoga kraja prema drugim bosanskim ekavsko-jekavskim govorima*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 9, Tuzla, 149–153.
- Bulić, Refik (2009a), *Iz bosanske dijalektologije*, Printcom, Tuzla, 196.
- Bulić, Refik (2009), *Neke osobenosti leksike u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Bosanski jezik, 6, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 37–45.
- Bulić, Refik (2009), *Supstitucija vokala a vokalom e u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 8, sv. 1, Tuzla, 2008, 89–92.
- Bulić, Refik (2010), *Iz sintakse padeža ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskoga kraja*, Bosanski jezik, 7, Filozofski fakultet, Tuzla, 57–68.
- Bulić, Refik (2010), *Zamjena dugog jata u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Pismo, VIII/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 11–31.
- Bulić, Refik (2010), *Zamjena dugog jata u govoru naselja Repnik kod Banovića*, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona i Općina Banovići, Tuzla – Banovići, 117-120.
- Bulić, Refik (2011), *Iseljavanje bošnjačkog stanovništva iz Slavonije krajem sedamnaestog stoljeća kao mogući izvor ekavizama u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Zbornik radova, Međunarodni naučni simpozij “Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas”, Tuzla, 695–708.
- Bulić, Refik (2011), *Porijeklo ekavizama u govorima tešanjско-maglajskoga kraja*, Bosanski jezik, 8, Filozofski fakultet, Tuzla, 91–136.

- Bulić, Refik (2012), *Bibliografija bosanskohercegovačke dijalektologije do 2012. godine*, „Bosanski jezik, 9, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Odsjek za bosanski jezik i književnost, Tuzla, 173–189.
- Bulić, Refik (2012), *Distribucija prozodema u ekavsko-jekavskim govorima tešanjsko-maglajskoga kraja*, Bosanski jezik, 9, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 111–128.
- Bulić, Refik (2012), *Ekavsko-jekavski govori u Bosni i Hercegovini*, Bosanskohercegovački slavistički kongres I, Zbornik radova, knj. 1, Slavistički komitet Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 153–164.
- Bulić, Refik (2013), *Ekavsko-jekavski govori tešanjsko-maglajskoga kraja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 383.
- Bulić, Refik (2013), *Pitanje ekavsko-jekavske zamjene jata u govoru Bošnjaka Srebrenice*, Monumenta Srebrenica, Tuzla – Srebrenica, 77–86.
- Bulić, Refik (2014), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: živinički kraj*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, 212.
- Bulić, Refik (2014), *Govor Bošnjaka Srebrenice*, Zbornik radova, Sarajevski filološki susreti, svezak 2, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 9–20.
- Bulić, Refik (2015), *Popunjeni tuzlanski upitnici „Pitanja o govoru prostoga naroda“ iz 1897. godine*, 113-138.
- Đukanović, Petar (1983), *Govor sela Gornje Caparde (kod Zvornika)*, Srpski dijalektološki zbornik, XXIX, Beograd, 191–294.
- Halilović, Senahid (1990), *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, VI, Institut za jezik i književnost – Institut za jezik, Sarajevo, 249–357.
- Halilović, Senahid, Ilijas Tanović, Amela Šehović (2009), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo, 330.
- Ivić, Pavle (1985), *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: Uvod i štokavsko narečje*, drugo izdanje, Matica srpska, Novi Sad.
- Jašarević, Adela (2016), *Zamjena jata u tuzlanskom govoru prema popunjenim kvestionarima “Pitanja o govoru prostoga naroda” iz 1897. godine*, Bosanski jezik, Tuzla, 13, 55–63.
- Jašarević, Adela (2017), *Fonetsko-fonološke osobine govora Tuzle na kraju devetnaestog stoljeća*, Bosanski jezik, 14, Tuzla, 19–42.
- Jeremić, Risto (1922), *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, Glasnik Geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd.
- Kasumović, Ahmet (1990), *O govoru naselja Mosnik*, Jezik i folklor, Univerzal, Tuzla, 63–69.
- Kasumović, Ahmet (1990), *O govoru Tuzle i okoline*, Jezik i folklor, Univerzal, Tuzla, 59–63.
- Kasumović, Ahmet (1990), *O vokalu A u govoru sela Prokosovići*, Jezik i folklor, Univerzal, Tuzla, 53–55.

- Kasumović, Ahmet (1990), *Predakcenijske dužine u govoru sela Dubrave*, Jezik i folklor, Univerzal, Tuzla, 21–23.
- Klimentić, Edna (2015), *Dijalekatske osobine i dijalekatska baza narodnih pjesama iz zbirke Saliha Mešića*, Književni jezik, Institut za jezik, Sarajevo, 27–48.
- Matošević, Alen (2006), *Hrvatski govor u slivu rijeke Soline*, Gradovrh, Matica hrvatska, Tuzla, 104–132.
- Okuka, Miloš (1973), *Dijalektološki tekstovi iz donjeg toka Usore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XVI/2, Novi Sad, 207–213.
- Okuka, Miloš (1973), *Neke osobenosti vokalizma današnjeg govora donjeg toka Usore*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga VII, Sarajevo, 83–100.
- Okuka, Miloš (1973), *O fonetskim osobenostima današnjeg govora donjeg toka Usore*, magistarski rad, rukopis, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 118.
- Remetić, Slobodan (1970), *Fonetske i morfološke karakteristike govora Srba u Kladnju i okolini*, Prilozi proučavanja jezika, VI, Novi Sad, 105–133.
- Remetić, Slobodan (1977), *Sudbina glagolskog priloga prošlogu centralnim dijalektima srpskohrvatskog jezika (s osvrtom na situaciju u jednom istočnobosanskom govoru)*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, br. 7, Beograd, 71–78.
- Remetić, Slobodan (1981), *Konstrukcije tipa "Šta čine s one dece" u govorima istočne Bosne*, Južnoslavenski filolog, XXXVII, Beograd, 265–272.
- Remetić, Slobodan (1981), *O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom bosanskom govoru*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 11, 181–186.
- Remetić, Slobodan (2004), *O šestočlanom prozodijskom sistemu u govoru Kladnja i okoline*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Život i delo akademika Pavla Ivića (Beograd – Novi Sad – Subotica, 17–19. septembra 2001), Subotica – Novi Sad – Beograd), 651–660.
- Ružičić, Gojko (1936), *Jedan nezapažen bosanski govor*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 16, Beograd, 236–254.
- Ružičić, Gojko (1936), *Izveštaj o ispitivanju govora katolika i muslimana na levoj obali Bosne, između Bosanskog Broda i Lašve*, Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića, III, Beograd, 35–37.
- Simić, Milorad (1978), *Govor sela Obadi u bosanskom Podrinju*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXIV, Beograd, 3–124.

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
refik.bulic@untz.ba

THE SPEECH OF TUZLA AND SURROUNDINGS IN BOSNIAN DIALECTOLOGY

Summary

This paper provides a comprehensive overview of the dialectological studies of the speech of Tuzla and its surroundings from Brabec's researches from the mid-20th century to the present state. The paper critically reviews some of the views known in the literature on the speeches of the Tuzla region. It also lists all data on published works that describe the speeches of Tuzla region or some phenomena in them.

Key words: dialectology, speech, dialect, Tuzla, ijekavian speech, ekavian-jekavian speech, stress

PRIKAZI, OCJENE, OSVRTI

Halid BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

KORISTAN PRIRUČNIK ZA ANALIZU TEKSTA

(Vedad Smailagić, *Uvod u tekstnu lingvistiku*, Institut za jezik, Sarajevo, 2018, 183 str.)

Tekstna lingvistika relativno je mlada naučna disciplina. U modernom smislu riječi nastala je sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća – u vrijeme koje je u lingvistici bilo pogodno za razne “revolucije” i smjene paradigmi. Dotad je strukturalizam u Evropi i Americi izgubio razvojni zamah koji je imao u prvoj polovici dvadesetog stoljeća, a počele su se energično razvijati pragmatika, sociolingvistika i kognitivna lingvistika, da spomenemo samo njih.

Međutim, oduvijek je u svakoj kulturi postojalo zanimanje za tekstove, bilo da je riječ o umjetničkim, zakonskim, religijskim ili kakvim drugim. Oni su proučavani u okviru različitih disciplina, prije svega filologije. I u dvadesetom stoljeću jedna od ujedinjujućih osobina svih strukturalističkih škola (djelimično je izuzetak glosematika) bilo je zasnivanje zaključaka na ostvarenim i zatvorenim tekstovima, odnosno korpusu. Ipak, u filologiji je tekst više služio kao *sredstvo*, strukturalistima je bio “sirovina”, a za pravi razvoj tekstne lingvistike tekst se morao početi posmatrati kao “proizvod”. Doduše, teorija književnosti tako je već posmatrala literarne tekstove, ali ipak u ograničenoj mjeri i samo određeni tip tekstova. S druge strane, utjecajni strukturalisti, kao što je L. Bloomfield, bili su uvjereni da je “svaka rečenica nezavisna lingvistička forma, koja nije na osnovu gramatičke konstrukcije uključena u bilo kakvu veću lingvističku formu”¹. Za razvoj tekstne lingvistike

1 Usp. L. Bloomfield, *Language*, Holt, Rinehart and Winston, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, 1961, str. 170.

potrebno je bilo da se tekst – svaki tekst – shvati kao jezička jedinica i objekt vrijedan lingvističke analize.

S tim je uvijek bilo problema – tako je donekle i danas. R. de Beaugrande i W. Dressler u predgovoru svog klasičnog *Uvoda u lingvistiku teksta* iz 1980. godine ističu kako “jedni poriču bilo kakvu vrijednost lingvistike teksta i insistiraju na tome da je samo rečenica, a ne tekst, područje istraživanja primjereno lingvistici. Drugi pak dopuštaju istraživanje tekstova, ali ne žele izmijeniti lingvističku metodologiju ako je ona već etablirana. Čak ni oni koji su spremni poduzeti velike promjene neće se moći složiti oko smjerova kojima je najbolje krenuti”². Sama priroda teksta na neki način ne ide u prilog vidljivosti tekstne lingvistike u udžbenicima i nastavnim programima. U udžbenicima se o tekstu govori u završnim poglavljima, a u školskim se programima za obradu tekstne lingvistike rezerviraju završne sedmice nastave, kad i nastavnici i učenici imaju nekog hitnijeg posla. Što je “najgore”, ako je riječ o udžbeniku ili predmetu koji se tiče cjelokupne gramatike, tekstu je “prirodno” mjesto tu – nakon obrade rečenice. Zato su za bolju vidljivost teksta kao jezičke jedinice veoma važni udžbenici i priručnici kojima je tekst prva ili jedina tema. A upravo takav je *Uvod u tekstnu lingvistiku* Vedada Smailagića.

“Uvode” nije lahko pisati. Od njih se, bez obzira kolikog obima bili, očekuje da budu cjeloviti, odnosno da čitaocе doslovno “vedu” u predmet i da budu dovoljno široki da pažljivi čitaoci nakon čitanja mogu reći da su dobro obaviješteni o predmetu. Za njih je, dakle, važnija širina nego dubina i za širu publiku ili studente mogu biti mnogo korisniji od detaljnijih radova koji se odlikuju dubinom, ali temu zahvataju parcijalno.

Autor na početku knjige ističe da je “do sada (je) lingvistika u Bosni i Hercegovini i zemljama u okruženju pokazala nedovoljno interesa za tekst kao najkompleksniji jezički element” (str. 9). To ni u kom slučaju ne znači da nije pokazano *nimalo* zanimanja za tekst. Lingvisti su najčešće tekst stavili na marginu svojih zanimanja, a i oni koji su se detaljnije zanimali za tekst češće su pokušavali istraživati odnose moći, načine na koji se u tekstovima reproduciraju stereotipi i sl., nego samu strukturu teksta. Tako nam se desilo da je u jednoj postmodernističkoj klimi, u kojoj se naš dio svijeta zatekao u isti mah i prerano (sa nepotpuno proživljenim prethodnim fazama razvoja) i prekasno (u odnosu na ostatak svijeta), došlo do toga da, kako reče jedan književni historičar, dekonstruiramo prije nego što smo konstruirali. Na osnovu parcijalnog znanja dobili smo parcijalne rezultate, koji nauči o tekstu ne daju dovoljno zamaha da se razvija. Radovi s takvim rezultatima sami po sebi važni su kao spremnici znanja, ali nisu kadri biti resurs koji će omogućiti znanju da se lahko širi i umnožava. Za takve učinke potrebni su dobri “uvodi”, a Smailagićevu knjigu smatram takvom.

Knjiga se sastoji od kratkog uvoda, šest središnjih poglavlja, popisa literature i izvora iz kojih su uzeti primjeri tekstova.

2 Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang Ulrich Dressler, *Uvod u lingvistiku teksta*, s njemačkog prevela Nikolina Palašić, Disput, Zagreb, 2010, str. 8.

Prvo je poglavlje “Zadatak tekstne lingvistike”. Autor ističe zadatak da “definira instrumentarij (pojmove, istraživačka polazišta i metode) koji nam pomaže da tekst bolje razumijemo, a sve s ciljem da postanemo manje zavisni od toga teksta, odnosno da tekst ne vlada nama, da tekst ne prihvatamo slijepo i nekritično, da namjere producenta teksta bolje razumijemo i slično” (str. 11). U prvom poglavlju razmatra se i odnos tekstne lingvistike i drugih naučnih disciplina. Zasebno se razmatra njen odnos sa teologijom, historiografijom, pravnom naukom, žurnalistikom, sociologijom, psihologijom i naukom o književnosti. Potom daje osnovne naznake o razvoju tekstne lingvistike.

Jedan dio prvog poglavlja posvećen je razlikovanju termina *tekst* i *diskurs*. U literaturi se, iz principijelnih ili praktičnih razloga, pravi razlika između tekstne lingvistike, koja se bavi pisanim tekstom, i diskursne analize i analize konverzacije, koje se bave prvenstveno usmenom realizacijom jezika, ali uvijek treba imati na umu da među njima postoje i velika preklapanja. Autor, ipak, jasno potcrtava razliku “između *teksta* kao sekundarnog jezičkog elementa, odnosno vrlo složenog proizvoda jezičkog djelovanja koji se analizira primarno u strukturalističkom smislu, i diskursa koji se smatra proizvodom jezičkog djelovanja zbog primarno interakcijskog karaktera, što ga čini prevashodno objektom pragmatike kao lingvističke discipline, bilo da ga posmatramo u duhu anglističke i, rjeđe, germanističke tradicije kao razgovor, ili evropske, kao niz tematski vezanih tekstova, odnosno niz jezičkih iskaza” (str. 17–18). Ova se knjiga bavi tekstom, a ne diskursom.

Preostalih pet poglavlja dio su jedne velike cjeline, čiji je naslov “Opis teksta kao jezičkog znaka, odnosno jezičkog elementa”. To su poglavlja: “Tekst i funkcija”, “Tekst i struktura”, “Tekst i značenje”, “Tekst i relacija – intertekstualnost”, “Tekst i forma – tekstne vrste”. U njima je obrađena većina pojmova koji su značajni za tekstnu lingvistiku, kao što su *kohezija*, *koherencija*, *konektori*, *tematska progresija*, *intertekstualnost* i sl. U posljednjem se poglavlju govori o vrstama tekstova, a naročita je pažnja posvećena izvještaju i sportskom izvještaju, komentaru, horoskopu, zakonu, ličnom oglasu, kuhinjskom receptu i ugovoru. Svi su oni ilustrirani autentičnim, “svakodnevnim” primjerima, što nas čitaoca iznova podsjeća da su tekstovi svuda oko nas i dodatno ispunjava svrhu knjige.

Knjiga, kako autor ističe, metodološki i pojmovno prati germanističku tekstnu lingvistiku (str. 10), a primjeri pojava koje se predstavljaju najčešće su na bosanskom, rjeđe na engleskom ili njemačkom jeziku. Takav se postupak podudara s našim viđenjem budućeg razvoja bosnistike: uvoz teorija, a izvoz jezičkog materijala. Smailagićeva je knjiga dovoljno na tragu klasika, a istovremeno dovoljno originalna i inventivna da je preporučimo za čitanje i upotrebu u nastavi.

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Bosanski jezik* izlazi od 1997. godine a izdaje ga Odsjek za bosanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis je indeksiran u EBSCO bazama podataka. U časopisu se objavljuju radovi iz bosnistike, slavistike, opće i kontrastivne lingvistike te iz drugih srodnih oblasti. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje je časopis uključen. Časopis je besplatan.

Radove treba slati e-mailom na: **bosanski.jezik@yahoo.com**. Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa ustanove i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, sažetak i ključne riječi na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (*Times New Roman*)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (*Times New Roman*)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (*Times New Roman*)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Sve primjere u radu treba pisati kurzivom.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom. Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo
- O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York
- Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.
- Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

Redakcija

GUIDELINES FOR AUTHORS

Bosanski jezik has been published since 1997. by Bosnian Language and Literature Department of Philosophy Faculty, Tuzla University. It publishes papers in Bosnian studies, general linguistics, contrastive linguistics and other related areas. Papers can have up to 30.000 characters without spaces. Only the papers with two positive reviews which have not been published elsewhere will be accepted. The papers are categorized. The journal cannot afford to pay the fees to the authors. Therefore, by sending the paper to this journal, the authors waive their right to any compensation, and at the same time they give their consent to publish the abstract or the whole paper on the web-site of the journal and in databases in which the journal is registered. The journal is distributed for free.

E-mail the paper to: **bosanski.jezik@yahoo.com**. Submit the manuscript in standard A4 format (Times New Roman 12, spacing 1,5). Use footnotes rather than endnotes. The manuscript is to be organized as follows:

page 0: title, subtitle name(s) of the author(s), affiliation, address of the institution, author's e-mail address, and for authors without affiliation only the home address and the e-mail;

page 1: title, subtitle, abstract and key words in the language in which the paper is written;

page 2 and on: body of the text.

If the text is written in the Bosnian language, add the title, the abstract and key words in English at the end. If the text is written in English, add the title, the abstract and key words in Bosnian at the end.

References begin on this page.

Any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the text should be added at the end.

If you use numbering in the text, avoid using more than three levels. All sections in the text should be numbered with Arabic numerals (1. / 1.1. / 1.1.1.); use different font types for section titles at the different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Number in bold but title in bold italic (Times New Roman)

1.1.2. Number in roman but title in italic (Times New Roman)

Section titles should be preceded by two blank lines and followed by one blank line.

Use italics for all cited linguistic forms and examples in the text.

Write the citation in parentheses consisting of the author's surname, the year of publication, and, where relevant, the page number after a colon and a space, for example, (Matthews 1982: 23). If the page number is irrelevant, write only the author's surname and the year of publication (Matthews 1982).

Write short quotations between quotation marks; longer quotes form a separate paragraph – separated from the preceding text with a blank space. They are indented, without quotation marks, written in italics, font size 10.

When giving the examples which normally do not fit in the sentence, mark them with Arabic numerals in brackets and separate them from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase letters to group sets of related items, for example (1), (1a), (1b), (1c) etc.

At the end of the manuscript, beginning on a separate page, write the heading **References**, and provide a full bibliography below.

Arrange the entries alphabetically by surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. Entries should not be separated by blank lines. List multiple works by the same author in ascending chronological order (oldest first, newest last). Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year, for example 2010a, 2010b, 2010c etc.

If more than one article is cited from one book, list the book as a separate entry under the editor's name, with crossreferences to the book in the entries for each article.

Write full names of the authors in the entries.

Each entry should contain the following elements, in the order and punctuation given:

- surname of the first author, name, names and surnames of other authors (separated by a comma from other names and surnames);
- year of publication in parentheses, followed by a comma;
- title and subtitle of the manuscript, separated by a colon;
- for articles in journals, write the name of the journal, year and number, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;
- for articles in books, write the surname and the name of the editor, followed by a comma and the abbreviation ed., and then the title of the book, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;

- for books and monographs, where necessary, write the series, the volume and the issue number (where necessary), the publisher and the place of publishing;
- if a publication has two or more publishers, separate their names by a semi-colon;
- write book titles and journal names in italics;
- use quotation marks for titles of articles from journals or conference proceedings.

Examples:

- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo
- O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York
- Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.
- Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

Editorial board

UDK
Dr. Edna Klimentić

Štampa
Štamparija „B-ELI-M“

Svi primjerci su besplatni.

Ovaj broj štampan je uz finansijsku podršku Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku.

ISSN 1512-5696

